

historia
artis zbirka oddelka
za umetnostno zgodovino

Ljubljana 2024

Tristoletnica kronanja milostne podobe Svetogorske Matere Božje
historia artis. zbirka oddelka za umetnostno zgodovino. podzbirka ICCHS

Urednika: Monika Osvald in Matej Klemenčič

Recenzenta: Samo Štefanac, Alessandro Quinzi

Jezikovni pregled: Svetlana Bušen, Sara Terpin

Zasnova in urejanje zbirke: Matej Klemenčič

Uredniški odbor: Tomaž Brejc, Nataša Golob, Janez Höfler, Stanko Kokole, Primož Lampič, Milan Pelc, Robert Peskar

Uredniški odbor podzbirke ICCHS: Matej Klemenčič, Dušan Mlacović

Oblikovna zasnova zbirke: Neva Štemberger

To delo je ponujeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji 4.0 Mednarodna licenca (izjema so fotografije). / This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License (except photographs).

Založili: Založba Univerze v Ljubljani; Založba Brat Frančišek; Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo

Za založbe: Gregor Majdič, rektor Univerze v Ljubljani; Miran Špelič, ravnatelj Založbe Brat Frančišek; Helena Seražin, predsednica Slovenskega umetnostnozgodovinskega društva

Izdala: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani; ICCHS - Mednarodno središče za primerjalne zgodovinske raziskave / International Center for Comparative Historical Studies

Za izdajatelja: Mojca Schlamberger Brezar, dekanja Filozofske fakultete

Prelom: Tina Bruno, ZBF

Tisk: Birografika Bori

Prva izdaja, 200 izvodov

Ljubljana, 2024

Cena: 16,90 €

Priprava znanstvene monografije je bila finančno podprta s sredstvi raziskovalnega programa Slovenska umetnost in umetnost Srednje Evrope in Jadrana (P6-0199), ki ga iz državnega proračuna sofinancira Javna agencija za raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

Prva e-izdaja. Publikacija je v digitalni obliki prosto dostopna na <https://ebooks.uni-lj.si/ZalozbaUL>
DOI: 10.4312/9789612974572

Katalogna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga

COBISS.SI-ID=214903299

ISBN 978-961-297-454-1 (Založba Univerze)

E-knjiga

COBISS.SI-ID=214957571

ISBN 978-961-297-457-2 (Založba Univerze v Ljubljani, PDF)

**Tristoletnica kronanja milostne podobe
Svetogorske Matere Božje**

uredila Monika Osvald in Matej Klemenčič

Ljubljana 2024

Kazalo

Monika Osvald in Matej Klemenčič, Ob tristoletnici kronanja milostne podobe Svetogorske Matere Božje	7
Jože Škofljanec, Svetogorski samostan v Provinci sv. Križa	11
Silvin Krajnc, Vsebina in pomen kronanja svetih podob	27
Pavla Jarc, Umetnostnozgodovinska podoba cerkve na Sveti gori	33
Vojko Pavlin, Prostor prve svetogorske cerkve	41
Renato Podbersič, Kronanje Svetogorske Matere Božje in gvardijan p. Romuald Sitar	49
Katra Meke, Ana Katarina Schell pl. Schellenburg – darovalka zlatih kron	59
Barbka Gosar Hirci, Preliminarno poročilo o stanju slike Svetogorske Matere Božje	67
Monika Osvald, Alegorija kronanja Svetogorske milostne podobe Matere Božje	71
Anchise Tempestini, L'autore dell'immagine venerata nel Santuario di Monte Santo	83
Liliana Ferrari e Lucia Pillon, Gorizia Settecento	89
Sergio Tavano, Significati e ricordi per Monte Santo	105
 Bibliografija	 119
Pogosto citirani rokopisni viri	119
Literatura	121
Slikovna priloga	143
Viri slikovnega gradiva	204
Kazalo osebnih in krajevnih imen	205

Ob tristoletnici kronanja milostne podobe Svetogorske Matere Božje

Monika Osvald in Matej Klemenčič

Na goriškem Travniku so bile 6. junija 1717 velike množice ljudi iz vse tedanje Goriške priča slovesnemu dogodku, kronanju milostne podobe Svetogorske Matere Božje, ki se je odvil v prisotnosti številnih posvetnih in cerkvenih dostojanstvenikov iz avstrijskih dežel in z beneškega ozemlja. V 18. stoletju je bilo namreč kronanje podob izjemno pomemben dogodek, ne samo v religioznem, ampak tudi v širšem družbenem kontekstu. Goriško kronanje lahko tako razumemo kot neke vrste spravo med stanovi po krvavem Tolminskem puntu leta 1713. Poudariti velja tudi, da je svetogorska podoba druga kronana Marijina podoba izven Italije. Pred njo je bila le trsatska, še v istem letu pa ji je sledila čenstohovska.¹

Svetogorska milostna podoba, to je slika Matere Božje z Jezusom med prerokom Izaijo (ali sv. Hieronimom) in sv. Janezom Krstnikom, je prišla na Sveto goro kot dar oglejskega patriarha Marina Grimanija leta 1544. Takrat je nadomestila prvotno Marijino kultno podobo v obliki lesenega kipa. Patriarhovo radodarno dejanje pomeni tudi prizadevanje tedanje Katoliške cerkve v boju proti protestantizmu, ki je bilo na Goriškem močno prisotno. Čeprav je svetogorska podoba ena najbolj znanih slik na Goriškem, njeno avtorstvo arhivsko ni izpričano, v pričujoči knjigi pa jo Anchise Tempestini pripisuje Francescu Rizzu da Santacroce.

Obletnico kronanja so patri na Sveti gori proslavili 17. junija 2017 s slavnostnim koncertom in 25. junija s slovesno mašo. Na točno obletnico dogodka, 6. junija, so v goriški bogoslovni knjižnici pripravili predavanje Liliane Mlakar in Andrea Nicolausiga. Sledila je razstava, ki jo je zasnoval Vanni Feresin iz Centra za ohranjanje in vrednotenje ljudskih tradicij Borc San Roc v Gorici (2.–6. 8. 2017) in jo je pospremila publikacija z naslovom *I 300 anni dall'Incoronazione dell'Effigie del Monte Santo*. Pri novogoriški založbi Branko pa je izšla knjiga Cirila Metoda Ceja, *Tebi, milostna Svetogorska Kraljica. Zgodovina božje poti na Sveti Gori*.

Ker je od zadnjega srečanja na temo Svete gore minilo skorajda 30 let, se nam je zdelo primerno, da obletnico obeležimo z znanstvenim posvetom. Tako je 7. oktobra 2017 v Frančiškanskem samostanu na Sveti gori potekal znanstveni posvet, ki ga je organiziralo Mednarodno središče za primerjalne zgodovinske raziskave (ICCHS) Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, ki ga je tedaj vodil Matej Klemenčič, v sodelovanju s Frančiškanskim samostanom na Sveti gori in Restavratorskim centrom ZVKDS. Sodelovalo je dvanajst predavateljev različnih humanističnih strok iz slovenskih in italijanskih institucij. Predavanja in diskusija so opomnili na zgodovinsko enotnost Goriške, saj so potekali v slovenskem in italijanskem jeziku.

¹ Za kronanje trsatske podobe cf. sedaj ŠOUREK 2019a; ŠOUREK 2019b (s starejšo literaturo).

Na osnovi zgodovinskih virov, med katerimi velja izpostaviti zlasti Fajdigovo Kroniko iz leta 1777 ter dva Breviarija iz let 1776 in 1778, je Jože Škofljanec orisal zgodovino frančiškanskega samostana Blažene Device Marije Milosti na Sveti gori. Samostan je bil eden največjih v Provinci sv. Križa in pomembno študijsko središče. Za njegovo preskrbo so patri skrbeli s kolekturo na širšem območju, za onemogle brate pa so zgradili hospic v Solkanu. P. Silvin Krajnc je osvetlil lik Marije kraljice v Svetem pismu, pri cerkvenih očetih in v liturgiji. V evangelijih ni zapisa o kronanju Jezusa ali Marije, je pa prisotno v tradiciji Cerkve in v liturgiji. Tako sv. Bernard iz Clairvauxa primerja nevesto iz Visoke pesmi z Marijo, ki kot Kraljica vstopa v Kraljevo palačo, da bo prejela krono.

Svetogorska cerkev, ki je bila zgrajena med letoma 1541–1544, je bila porušena v prvi svetovni vojni. Na osnovi načrtov in fotografij je Pavla Jarc umetnostnozgodovinsko ovrednotila njeno stavbno zgodovino ter izpostavila vpliv njenega arhitekturnega tipa in prostorske zasnove na nekatere triladijske cerkve na Primorskem in Notranjskem. Danes trdno zasidrano mnenje, da je imela svetogorska cerkev iz 16. stoletja na istem mestu svojo predhodnico, izhaja med drugim iz štirih pisnih virov iz 14. stoletja o srednjeveški Marijini cerkvi pri Gorici nad Solkanom, ki jih je pred okoli sto leti objavil zgodovinar Franc Kos. Tokrat pa je Vojko Pavlin postavil prepričljivo hipotezo, da bi cerkev lahko locirali tudi drugam, najverjetneje na Sabotin.

Renato Podberšič je predstavil svetogorskega gvardijana p. Romualda Sitarja in njegovo vlogo pri kronanju. Pater Romuald je prvič postal gvardijan na Sveti gori leta 1707, ko pa je leta 1714 drugič nastopil isto mesto, je dokončal prenovo samostana na južni strani cerkve in zgradil novo prenočišče za romarje. Obenem je v Rim naslovil prošnjo glede kronanja milostne podobe in spomladi 1717 prejel pozitiven odgovor. Zlati kroni iz osmih unč zlata, okrašeni z dragocenimi kamni, je podarila kranjska rojakinja Ana Katarina Schell pl. Schellenburg, rojena Hofstätter, ki jo je predstavila Katra Meke. Omenjena darovalka je bila soproga Jakoba Schella pl. Schellenburga in z njim ena najpomembnejših umetnostnih naročnic baročne Ljubljane. Med njunimi najbolj reprezentativnimi naročili izstopa gradnja nove uršulinske cerkve sv. Trojice v Ljubljani, Ana Katarina pa se je tudi po moževi smrti izkazala s številnimi darovi in naročili. Ugotovitve Katre Meke je dopolnil Miha Jeršek z analizo kamnov, ki jih je darovala Ana Katarina Schell, in med dragulji v kroni prepoznal diamante v najpreprostejših oblikah brusov, smaragde v dokaj intenzivni zeleni barvi, rdeče rubine, ki so relativno majhni, ametist v osrednjem delu krone in naravne bisere nepravilnih oblik. Diamanti so zelo verjetno iz Indije ali Brazilije, rubini iz Burme (Mjanmara), smaragdi pa iz Kolumbije. Predmeti kulturne dediščine so v Sloveniji sorazmerno redko okrašeni z naravnimi dragulji in svetogorski kroni sta med redkimi izjemami.

Svetogorska milostna podoba je po tipologiji pobožnosti namenjena tabelna slika z dopasnimi figurami, ki je bila v tistem času zelo razširjena v Benetkah in na

beneškem ozemlju. Anchise Tempestini jo je umestil v umetnostni krog slikarjev da Santacroce, ki izhajajo iz kraja v bližini San Pellegrino Terme. Po primerjalni analizi svetogorska kompozicija in njeni posamezni liki najbolj spominjajo na dela Francesca Rizza da Santacroce, pa tudi na Filippa da Verona. Žal je slika zelo slabo ohranjena, kar otežuje natančno formalno analizo. Ob priliki posveta so svetogorsko podobo pregledali na Restavratorskem centru ZVKDS. Barbka Gosar Hirci v poročilu ugotavlja, da je originalno poslikavo mogoče zaznati le na Jezusovem telesu, pa še tu so ponekod vidne retuše. Retuše se nahajajo tako na laku kot tudi pod njim. Zaradi prepletanja različnih vrst barvnih plasti je težko določiti točen obseg in področja originalne poslikave.

Ob priliki kronanja ali kasneje so svetogorski frančiškani pri tedaj vodilnih avgurskih mojstrih Gottfriedu Bernhardu Gözu in Gottliebu Heissu naročili grafično predlogo. *Alegorija kronanja Svetogorske milostne podobe Matere Božje*, kot je matrico poimenovala Monika Osvald, je kasneje služila za številne namene, verjetno tudi za diplome Bratovščine Milostne Matere Božje. Poznani pa sta tudi dve varianti preslikanih grafik, ki se razlikujeta po slogu in kvaliteti izdelave. Kot je ugotovil Alessandro Quinzii, je bilo kronanje milostne podobe svetogorske Matere božje leta 1717 zunanji povod za obeležanje pomenljivejših dogodkov iz življenja Urške Ferligojeve in njenega videnja na Skalnici. Prizori so se ohranili predvsem na božjepotnih podobnicah, po kvaliteti izstopa oljna slika neznanega avtorja iz 18. stoletja, po dimenzijah pa sliki Goričana Clementeja Delnerija (1865–1943) iz začetka 20. stoletja.

Liliana Ferrari in Lucia Pillon sta predstavili kulturnozgodovinski oris Goriške v 18. stoletju. Tedanji vladar Svetega rimskega cesarstva, Karel VI., je bil dejanski snovalec reformnih procesov, z Marijo Terezijo so se omenjene politike razširile na vsa polja družbenega življenja, z Jožefom II. pa je prišlo do krize v odnosu med državo in lokalnimi skupnostmi. Neprekosljiv vir za razumevanje Goriške v tem obdobju še vedno ostaja Carlo Morelli, ki poskuša predstaviti vzroke tedanje krize. Akademik Sergio Tavano, starosta goriške umetnostne zgodovine, je oris svetogorskih študij in združevalnega pomena svetišča oplemenitil s svojimi spomini, saj je na Sveto goro prvič romal kot otrok v zgodnjih 30. letih prejšnjega stoletja. Obenem je predstavil kiparski posnetek milostne podobe, katerega so v spomin na kronanje vzdali v fasado Thurnove palače na goriškem Travniku, leta 1918 pa so ga prestavili v Mariano del Friuli.

Z izjemo Mihe Jerška in Alessandra Quinzija so predavatelji v vmesnem času svoje referate razširili v natančne študije, ki jih objavljamo v tej monografiji, za katero si avtorji želimo, da bi postala dober temelj za nadaljnje raziskave Svete gore. Žal so zgodnjenovoveško podobo objekta najprej zastrle spremembe, ki so cerkev doletele ob jožefinskih reformah, nato pa seveda uničenje med prvo svetovno vojno, ki ga dokumentirajo številne fotografije, tudi tiste, ki jih je o v prvi vojni poškodovanih in porušeni objektih objavil Andrea Moschetti (sl. 1–2).²

² MOSCHETTI 1932, pp. 521–525.

Že hiter pogled na drugo objavljeno fotografijo priča o številnih kamnitih fragmentih, ki jih bo potrebno še preučiti (in deloma tudi odkriti, če so se ohranili do danes). Nekje v sredini se skriva angel, ki je nekoč podpiral prižnico, danes pa služi kot bralni pult, lahko pa ga pripišemo kratki goriški epizodi (1710–1712) vicentinskega (a v Padovi rojenega) kiparja Angela De Puttija (sl. 6). Nekdanjo cerkveno opremo, del so raznesli po jožefinskih reformah, preostalo in dopolnjeno pa je uničila vojna, v tej knjigi obravnava Monika Osvald, nekaj njenih ugotovitev pa je bilo medtem objavljenih v Zborniku za umetnostno zgodovino, kjer izpostavlja tako nekdanji glavni oltar cerkve kot tudi njegov tabernakelj, danes ohranjena v Marijinem Celju nad Kanalom in Avberju na Krasu (sl. 4 in 5).³ Skrivnostna pa ostaja lesena Mati Božja z Jezusom na prestolu (sl. 3), ki je bila – v skladu z napisom pod njo – običajno datirana v čas izgradnje nove cerkve in pred 1544, dokler ni Emilijan Cevc utemeljeno opozoril, da slogovno sodi v naslednje stoletje, ter jo datiral v drugo polovico 17. stoletja.⁴ Tako kot arhitekturo pa lahko tudi njeno poslikavo Karla Lichtenreita in Clementa Del Nerija sodimo le po redkih starih fotografijah, arhivski dokumentaciji in opisih (sl. 7). Arhitektura zgodnjenovoveške romarske cerkve na Sveti gori ter njena dokumentirana, izgubljena, razpršena in *in situ* ohranjena oprema nudi torej še vrsto raziskovalnih vprašanj.

³ OSVALD 2021–2022.

⁴ CEVC 1990, pp. 69–70 (s starejšo literaturo).

Svetogorski samostan v Provincii sv. Križa

Jože Škofljanec

Ko opazujemo življenje v Provincii sv. Križa v zgodnjem novem veku, samostan Blažene Device Marije Milosti na Sveti gori (*Conventus Beatae Virginis Mariae Gratiarum in Monte Sancto*) ne izstopa le z geografsko lego na skrajnem zahodnem robu province, pač pa tudi kot eno od treh romarskih središč, ki so jih oskrbovali frančiškani omenjene province, in hkrati kot pomembna vzgojna in študijska hiša v provincii. Svetogorski samostan je v 16. stoletju, v kritičnem obdobju za preživetje redovne skupnosti frančiškanov med Julijskimi Alpami, Dravo in Jadranom, ključno pripomogel k preživetju redovne pokrajine, ki ji je pripadal. V obdobju katoliške preнове pa opazimo, da je gmotno dobro preskrbljen samostan, ob romarski cerkvi Blažene Device Marije, z obsežnim področjem kolekture, postal eden od stebrov province.

Med frančiškanskimi samostani na Slovenskem je bil svetogorski večkrat v središču zanimanja proučevalcev delovanja Frančiškovih bratov. Ob dveh zgodovinah svetogorskega svetišča in samostana¹ iz 18. stoletja in na podlagi gradiva iz samostanskega arhiva napisani razpravi o zgodovini cerkve in samostana na Sveti gori p. Klara Pasconija² se med ključne vire za proučevanje starejše zgodovine uvršča tudi Fajdigov kronološko-zgodovinski opis Provincie sv. Križa³ z obsežnim poglavjem, posvečenim svetogorskemu samostanu. Zaradi zaprtja romarskega svetišča in ukinitve samostana v jožefinski dobi, razdejanja v prvi svetovni vojni ter prehajanja samostana med provincami v prvi polovici 20. stoletja so namreč današnjim raziskovalcem na voljo zgolj fragmenti nekdanjega samostanskega arhiva, ki jih hranita samostana na Sveti gori in Kostanjevici pri Gorici ter arhiv province v Ljubljani. Med slednjimi je ob že omenjenih dveh anonimnih zgodovinah treba omeniti še »Protokol province«⁴ z vpisi iz zadnjih desetletij 17. in prvih 18. stoletja ter pred nekaj leti najden rokopis⁵ s popisom starejšega arhiva province in sklepi kapitljev ter definitorialnih kongresov od prve polovice 17. stoletja. Avtorju te razprave pa niso znani morebitni zapisi, ki bi pričali o življenju skupnosti v svetogorskem samostanu v zgodnjem novem veku in ki bi se nahajali v arhivih samostanov oz. province, ki ji je samostan pripadal v obdobju med obema svetovnima vojnama. O svetogorskem svetišču in samostanu

¹ Arhiv Slovenske frančiškanske province sv. Križa (ASFP), IIB-12a, *Breviarium* 1776; Knjižnica Frančiškanskega samostana Kostanjevica, Kostanjevica pri Gorici (KFSK), KPSS/4643, *Breviarium* 1778.

² PASCONI 1746.

³ Knjižnica Frančiškanskega samostana Ljubljana - Center, Ljubljana (KFSL), FAJDIGA 1777, pp. 599–738.

⁴ ASFP, III-9, *Provincialni protokol* 1.

⁵ ASFP, III-8a, zbirka rokopisov, *Acta Capitularia*, s. a., rokopis (= ASFP, III-8a, *Acta Capitularia*).

so v zadnjih sto petdesetih letih pisali tudi Anton Červ,⁶ p. Angelik Tominec⁷ in p. Pavel Krajnik.⁸ Ob naštetem je pri proučevanju vpetosti svetogorskega samostana v Provincio sv. Križa treba upoštevati tudi arhivsko gradivo, ki je nastalo pri poslovanju vodstva province (provinciala, definitorija in kapitljev) in ga hrani arhiv province v Ljubljani. Razmere v provinci v obravnavanem obdobju so opisane v disertaciji⁹ avtorja tega prispevka, za področje vzgoje in šolanja redovnih kandidatov v provinci, kjer je svetogorski samostan odigral pomembno vlogo, pa je pomembno opozoriti na študiji p. Emanuela Hoška¹⁰ in prispevek br. Mirana Špeliča¹¹ v tematski številki *Acta Ecclesiastica Sloveniae*.

Temelji notranje organiziranosti in ureditve redovne skupnosti so bili pri manjših bratih oblikovani v prvih desetletjih obstoja skupnosti. Struktura, ki je v svoji osnovi centralizirana, se opira na službe predstojnikov samostana (gvardijan), province (provincialni minister) in reda (generalni minister).¹² Red je bil že v zgodnji fazi razdeljen na province in Frančišek je nalogo dejanskega vodenja bratov prenesel na provincialne ministre.¹³ Provinca je pri frančiškanih (OFM) tako do danes ostala dejanska skupnost, v katero brat vstopi, se v njej kot redovnik oblikuje, deluje in se ga tudi po smrti člani province spominjajo v molitvi.¹⁴

Hrvaško-kranjska Provinca sv. Križa (*Provincia Croatiae-Carnioliae s. Crucis*), kot se je imenovala redovna pokrajina v času kronanja svetogorske milostne podobe, je nastala leta 1514 z delitvijo nekdanje Vikarije Bosne na Vikarijo srebreniško Bosno (*Vicaria Bosnae Argentinae*), ki je združevala samostane na ozemlju pod oblastjo otomanskega sultana, in Vikarijo hrvaško Bosno (*Vicaria Bosnae Croatiae*), ki je združevala samostane na ozemlju krščanskih vladarjev (Hrvaško-ogrskega kraljestva, Beneške republike in Dubrovniške republike). Vikarija hrvaška Bosna, ki je bila ob delitvi reda manjših bratov na observante (frančiškane) in konventualce (minorite) v letu 1517 povzdignjena v status province, je zaradi turških pustošenj in novih osvajanj ozemelj na zahodnem delu Balkana v prvih desetletjih svojega obstoja izgubila kar 43 samostanov (od Beograda na vzhodu do Modruša na zahodu). Od prvotnih sta se ohranila le obmorska samostana v Senju in na Trsatu. Ob pomoči hrvaškega plemstva so se bratje naselili na samem zahodnem robu Hrvaške v Samoboru (1525–1527), Brdovcu (pred 1527), pri sv. Lenartu v Kotarih (pred 1531) in v Radekovu (po 1521).¹⁵ Ob verjetno precejšnjem zmanjšanju števila članov provinca z le nekaj samostani ne bi mogla ohraniti svoje samostojnosti.

⁶ ČERV 1909.

⁷ TOMINEC 1929.

⁸ KRAJNIK 1989; KRAJNIK 1990.

⁹ ŠKOFLJANEC 2008.

¹⁰ HOŠKO 2002, pp. 311–331; HOŠKO 2013.

¹¹ ŠPELIČ 2010.

¹² ETZI 2007, p. 15.

¹³ ESSER 1970, p. 64; cf. ETZI 2007, pp. 31–33, 36–37, 158–160; MERLO 2007, pp. 79–80.

¹⁴ *Constitutiones* 2016, *Constitutiones* Arct. 37, 81–82, 148–159; *Statuta* Arct. 18, 90, 94, 98, 103.

¹⁵ Cf. ŠKOFLJANEC 2008, pp. 33–34.

Zato je, podobno kot so to storile tudi province na Madžarskem,¹⁶ sredi šestega desetletja 16. stoletja zaprosila sosednji – dalmatinsko in avstrijsko provinco –, da bi ji odstopili nekaj samostanov. Kapitelj slednje je leta 1559 odobril izročitev ljubljanskega in novomeškega samostana Provincii sv. Križa, leto kasneje pa ji je samostan v istrskem Pazinu prepustila Provinca sv. Hieronima.¹⁷ S širitvijo Provincie sv. Križa v notranjeavstrijske dežele je bilo omogočeno tudi ustanavljanje novih samostanov na tem ozemlju in svetogorski je bil prvi med njimi.

V kontekstu omenjene širitve province in prihoda bratov na Sveto goro moramo najprej omeniti, da do načrtovanega prevzema ljubljanskega samostana ni prišlo. Med pogoji za prevzem samostana je vodstvo avstrijske province navedlo tudi privolitev meščanov,¹⁸ in ob razmahu protestantizma v kranjski prestolnici smemo sklepati, da so člani ljubljanskega mestnega sveta nasprotovali prihodu večjega števila katoliških redovnikov v mesto. Pobudo frančiškanov, da bi se smeli naseliti pri cerkvi na Sveti gori, moremo tako razumeti tudi v kontekstu iskanja primerne okolja, ki bi zagotovilo preživetje večjega števila bratov in utrditev province v notranjeavstrijskih deželah. Romarsko svetišče, ki so ga obiskovali številni verniki, ne le iz bližnje okolice Gorice, pač pa tudi iz bolj oddaljenih krajev (iz Furlanije, Krasa, Tržaškega, Istre, s Kranjske pa tudi s Koroške in Štajerske, Hrvaške in Dalmacije)¹⁹ je ponujala upanje za uresničitev prizadevanj po ohranitvi province.

Ključno vlogo pri prihodu frančiškanov na Sveto goro je odigral nadvojvoda Karel. Ta je v pismu, naslovljenem na glavarja Gradiške in upravitelja Goriške, 11. septembra 1565, z Dunaja sporočil, da se je odločil ugoditi prošnji bratov frančiškanov Provincie hrvaške [Bosne] in jim izročiti cerkev naše ljube Gospe na Gori pri Gorici nad Solkanom (*Unser Frauen Kirchen am Berg bey Görz ob Salkhan gelangen*). Naselitev frančiškanov na Sveti gori pa ni potekala povsem brez zapletov. Na to lahko sklepamo iz novega nadvojvodovega pisanja uradnikom v Gorici, poslanega 5. aprila 1566 iz Gradca, v katerem zahteva, naj bo po njegovi volji svetogorska cerkev izročena bratom frančiškanom, ki smejo za potrebe zagotavljanja potreb po živežu, v skladu z običaji, zbirati miloščino, tj. opravljati kolekturo v okoliških krajih. V namen izročitve romarske cerkve frančiškanom je bila imenovana tudi posebna komisija.²⁰ Ker je bilo pred prihodom frančiškanov iz svetogorske cerkve odpeljanih več paramentov in druge lastnine svetogorske cerkve, je papež Pij V. 1. februarja 1566 na prošnjo frančiškanov naročil oglejskemu patriarhu in njegovim namestnikom v habsburških deželah, naj poskrbijo, da bo odtujeno vrnjeno frančiškanom svetogor-

¹⁶ LÖFFLER 1970, p. 99.

¹⁷ Cf. ŠKOFLJANEC 2008, p. 45.

¹⁸ Arhiv (nekdanje) Avstrijske frančiškanske province sv. Bernardina, Dunaj (AAFP), Cista 13, Fasc. B, No. 35; Pismo avstrijskega provinciala za Petra s Klisa z dne 15. apr. 1559.

¹⁹ PASCONI 1746, p. 6; cf. ČERV 1909, p. 31.

²⁰ KFSL, FAJDIGA 1777, pp. 611–613; KFSK, KPSŠ/4643, *Breviarium* 1778, pp. [70–73]; cf. ČERV 1909, pp. 16–17.

skega samostana.²¹ Vsebinsko podobno naročilo je nato svetnim oblastem v septembru 1567 poslal tudi nadvojvoda.²² Nadvojvoda Karel je tudi v naslednjih letih stal frančiškanom ob strani in jih leta 1574 sprejel pod svojo zaščito. To je ponovil še leta 1583,²³ za njim pa so vse do prve polovice 18. stoletja pravice svetogorskih frančiškanov in njihovo zaščito potrjevali, pa tudi dodajali nekatere nove pravice (sečnjo za potrebe kurjave, oprostitev mitnin, izbiro gostilničarjev na Sveti gori) vsakokratni Karlovi nasledniki.²⁴

Svetogorski samostan je kmalu po ustanovitvi pomembno prispeval h krepitvi province in njene usidranosti v notranjeavstrijski prostor. Ko je v začetku sedemdesetih let 16. stoletja ljubljanskemu samostanu grozila opustitev redovnega življenja, je na zahtevo nadvojvode Karla ljubljanski škof Konrad Adam Glušič iskal redovnike, ki bi se bili pripravljeni naseliti v ljubljanskem samostanu. Kot je sam nadvojvoda opozoril škofa Glušiča, so bili za to primerni patri, večji slovenskega in hrvaškega jezika, v svetogorskem samostanu.²⁵ Po daljših dogovarjanjih o gmotnem vzdrževanju bratov v ljubljanskem samostanu sta bila nato v letu 1573 s Svete gore v Ljubljano poslana dva brata.²⁶ Tako je svetogorska redovna družina omogočila preživetje ljubljanskemu samostanu, ki je v naslednjem stoletju postal središče province.

Samostan na Sveti gori lahko že v 16. stoletju uvrstimo med pomembnejše samostane v provinci; ta status pa je ohranil vse do obdobja razsvetljenega absolutizma. Tak položaj v provinci je bil v največji meri pogojen z romarskim značajem cerkve na Sveti gori, deloma pa tudi z njegovo odmaknjenostjo od večjih naselbin. Od štirinajstih samostanov, ki jih je v letu kronanja svetogorske podobe Device Marije štela Provinca sv. Križa, so bili trije: Trsat, Sveta gora in Nazarje, postavljeni ob romarskih svetiščih. Pri vseh treh pa lahko opazimo nekatere skupne značilnosti, ki so bistveno opredeljevale njihovo vlogo v provinci. Na prvem mestu je vloga šolske oz. vzgojne hiše. Slovesnost bogoslužij ob romarskih shodih je gotovo povzdignilo že samo večje število sodelujočih redovnih kandidatov in mlajših sobratov, hkrati pa je boljša gmotna preskrbljenost samostanov ob romarskih središčih olajšala gospodarsko vzdržnost preživljanja večje samostanske družine. V zvezi s preskrbo samostanov pa moramo omeniti tudi območje kolekture – zbiranja miloščine v kmetijskih pridelkih in tudi obrtniških izdelkih. To je bilo pri vseh treh omenjenih romarskih hišah nadpovprečno veliko in je v precejšnji meri sovpadalo z geografskimi območji, s katerih so romali k samostanskim romarskim svetiščem. Statuti province iz leta 1617 tako določajo, naj bo poskrbljeno za primerno preskrbo samostana, v kateri je nastanjen

²¹ ASFP, 1, Sveta gora 17; objava prevoda v KRAJNIK 1999.

²² KFSL, FAJDIGA 1777, pp. 615–616; KFSK, KPŠŠ/4643, *Breviarium* 1778, p. [73].

²³ 1574, feb. 25., Gradec, prepis v KFSL, FAJDIGA 1777, p. 624; objava v PASCONI 1746, pp. 14–16.

²⁴ KFSL, FAJDIGA 1777, pp. 625–629; KFSK, KPŠŠ/4643, *Breviarium* 1778, pp. [73–76]; cf. PASCONI 1746, pp. 17–20; ČERV 1909, pp. 18–21.

²⁵ Nadškofijski arhiv Ljubljana, Ljubljana (NŠAL), KAL šk. 35, dopis z dne 30. 5. 1571.

²⁶ Arhiv republike Slovenije (ARS), AS 1, šk. 39, pp. 23–46.

noviciat.²⁷ Ob dobri gmotni preskrbljenosti pa je bila gotovo tudi mila klima na Goriškem tisti dejavnik, ki je prispeval k temu, da je najprej svetogorski samostan postal okrevališče za bolne in onemogle člane province, kasneje pa je bil v ta namen zgrajen hospic, podružna hiša svetogorskega samostana, v Solkanu. Ker nam niso dostopne tabele služb v provinci za obdobje pred letom 1678, ne moremo popolnoma zanesljivo ugotoviti, kdaj v prvih treh četrtinah 17. stoletja je svetogorski samostan gostil redovne novince in študente ter njihove magistre in lektorje.

Prvotno je Frančišek sprejemal brate, ki mu jih je Gospod poslal. A na poziv papeža Honorija III. je po zgledu na druge redovne skupnosti v Vodilo²⁸ vključil določilo o letu preizkušnje pred vstopom v red – noviciatu.²⁹ Štiri desetletja kasneje so narbonske konstitucije določile, da morajo biti novici znotraj redovne pokrajine zbrani v enem ali dveh samostanih in zaupani vodstvu uradno imenovanega magistra novincev.³⁰ V duhu odlokov tridentinskega koncila sta papeža Sikst V. in Klemen VIII. natančneje določila pravila življenja redovniških kandidatov v noviciatu. Novinci so se v tem letu privajali redovniškemu življenju in disciplini ter ceremonialom, kar je vključevalo tudi petje. Podrobneje so spoznavali Vodilo in z njim povezane papeške odločbe. V prvi vrsti pa je bilo leto noviciata namenjeno duhovni in moralni formaciji bodočega redovnika.³¹ Ob posebnih določbah generalnih statutov, ki so urejale življenje v obdobju noviciata, jih najdemo tudi v statutih Province sv. Križa, sprejetih leto po kronanju svetogorske podobe. Povsem so bili prepovedani stiki novincev z laiki in člani drugih redov, omejeni pa tudi s preostalimi člani samostanske skupnosti, zapuščanje samostana je bilo dovoljeno zgolj ob dovoljenju magistra in gvardijana ter ob liturgičnih opravilih, na primer ob procesijah. Za nespoštovanje pravil je bila določena kazen posta ob kruhu in vodi, ob ponavljajočih prestopkih pa je lahko kandidata doletela tudi izključitev. Kandidati se v času noviciata tudi niso smeli posvečati študiju (filozofije in teologije), temveč zgolj Vodila in načelom redovnega življenja. Za magistra novincev statuti določajo, naj bo moder, diskreten, ponižen, več krščanske doktrine in Vodila.³² Občasno je vodstvo province sprejemalo tudi dodatne sklepe, povezane z življenjem v noviciatu. Tako je v letu 1685 določilo, naj se novinci tudi v času noviciata učijo petja in igranja na orgle.

Samostan na Sveti gori srečamo v virih kot kraj noviciata prvikrat v letu 1610. Kapitelj province, ki je potekal sredi januarja, je sprejel sklep, naj bosta hiši, v katerih bo imela provinca noviciat, samostana na Trsatu in Sveti gori.³³ Naslednja pomembna omemba v virih, ki je povezana s svetogorskim samostanom kot vzgojno hišo,

²⁷ AAPD, Cista 13, Fasc. B, No. 13, §13.

²⁸ Cf. *Spisi* 1982, I FVod 2, 7.

²⁹ ESSER 1970, p. 152; ETZI 2007, p. 40.

³⁰ MOORMAN 1988, p. 149.

³¹ IRIARTE 2013, pp. 261–263.

³² *Statuta* 1719, Cap. II, Par. I.

³³ ASFP, III-8a, *Acta Capitularia*, p. 279.

je v sklepih definitorija iz junija 1631.³⁴ V njih je zapisano, naj se študij (filozofije) nadaljuje na Sveti gori, na predlog dveh bratov diskretov (svetovalcev gvardijana), pa naj se razmisli o spremembi sedeža noviciata. Sama selitev študija na Sveto goro se je verjetno zgodila po požaru, ki je v marcu 1629 hudo prizadel samostan na Trsatu.³⁵ Kljub temu da ne moremo z gotovostjo locirati sedeža noviciata, je zelo velika verjetnost, da mu je nudil zavetje prav samostan na Sveti gori. Ob poškodovanem trsaškem samostanu bi bila za vzgojni hiši verjetno primerna tudi ljubljanski in morda novomeški samostan, a vsaj za slednjega vemo, da vsebinsko bogate samostanske kronike o noviciatu v Novem mestu v prvi polovici 17. stoletja ne poročajo. Zagotovo pa je svetogorski samostan gostil noviciat v času okoli leta 1640, saj je tega leta definitorij ponovno sprejel sklep, naj bosta noviciata na Sveti gori in na Trsatu.³⁶

Čeprav je sv. Frančišek Asiški želel le živeti po evangeliju,³⁷ je sprejel in dovolil tudi proučevanje teologije, ki je bila nujna za pridiganje, ki se ni omejevalo le na oznanjanje odrešenja in opominjanje k spokornosti. Manjši bratje so kmalu postali študentje in učitelji več evropskih univerz, kjer so ustanovili svoje študijske hiše.³⁸ V skladu s prizadevanji tridentinske prenovе cerkve so tudi frančiškani ob koncu 16. in v začetku 17. stoletja uredili šolanje, ki je bilo potrebno za opravljanje različnih služb v redu. Potridentinska ureditev izobraževanja je v frančiškanskem redu delila šole po vsebini in statusu.³⁹ Po vsebini so to bile šole gramatike, filozofije in teologije, po statusu pa provincijske (*Studia provincialia*) in generalne (*Studia generalia*).

Naloga šol gramatike je bila omogočiti kandidatu pridobitev osnovne humanistične izobrazbe in dovolj visok nivo znanja latinskega jezika, v katerem je potekalo izobraževanje na šolah filozofije in teologije. Generalni minister Bonaventura Poerius je ob koncu 17. stoletja natančneje določil potek, način in obseg poučevanja na redovnih filozofskih in teoloških šolah. Lektorji filozofije so morali tako v treh letih obdelati celoten program študija, ki je obsegal področja logike, fizike, metafizike, nauka o duši, o nastajanju in razpadanju ter, če jim je čas to dopuščal, tudi o vesolju, svetu in atmosferskih pojavih. Lektorji so morali imeti s svojimi študenti razprave, ki so temeljile na zapisanih tezah, tedensko, mesečno ali najmanj letno. Ob koncu študija so potekale javne razprave v cerkvi. Lektor, ki bi se ne držal teh pravil, ni smel kandidirati na natečaju za lektorja teologije.⁴⁰ Statuti province so v letu 1719 nekoliko prilagodili potek študija filozofije in ga iz treh let skrajšali na dve, lektorjem pa je bilo naloženo, da morajo imeti razprave trikrat tedensko.⁴¹ Podobno kot za študij filozofije je bila tudi vsebina študija teologije opredeljena z odloki redovnega vodstva, način izvajanja pa po-

³⁴ Ibid., p. 387.

³⁵ KFSL, FAJDIGA 1777, pp. 504–505; GLAVINIĆ 1648, p. 61–65.

³⁶ ASFP, III-8a, *Acta Capitularia*, p. 289.

³⁷ »Vivere secundum formam sancti Evangelii« (Spisi 1982, FOp 17).

³⁸ Cf. MOORMAN 1988, pp. 91–92, 123–124; MERLO 2007, pp. 112–122.

³⁹ Podrobneje o frančiškanskem redovnem šolstvu: HOŠKO 1985; ŠKOFLJANEC 2008; HOŠKO 2013.

⁴⁰ *Chronologia* 1718, p. 267.

⁴¹ *Statuta* 1719, Cap. V, Par. II. Arct. 4; objava in prevod v ŠPELIČ 2010, pp. 223, 227.

drobneje z odločitvami vodstva province in določbami statutow province. V celotnem potridentskem obdobju je študij dogmatične teologije na frančiškanskih redovnih šolah potekal v skladu s sholastično metodo, in sicer so morali lektorji obdelati vsebino štirih knjig Sentenc Petra Lombarda v skladu z razlago Janeza Dunska Skota,⁴² kar je bilo določeno tudi s statuti Province sv. Križa.⁴³ Ločeno od študija dogmatične teologije pa je potekal študij moralne teologije, ki je najprej temeljil predvsem na kazuistiki oz. študiju primerov, kasneje pa je vključil tudi obravnavo četrte knjige Lombardovih Sentenc in sredi 18. stoletja še Reiffenstulovo delo *Theologia Moralis*.⁴⁴ V nasprotju s študenti dogmatične teologije so se morali študentje moralne teologije po posvečenju odreči službam pridigarjev (in lektorjev) ter so opravljali predvsem službe spovednikov.⁴⁵ V sklepih, sprejetih na kapitljih in srečanjih definitorija, lahko ob določitvah samostanov, v katerih naj potekajo študiji filozofije, teologije in moralne teologije ter imenovanja lektorjev na teh šolah, občasno zasledimo tudi imenovanja lektorjev za nekatera druga področja, in sicer za kanonsko pravo, Vodilo, mistično teologijo, kazuistiko. V nekaj tabelah province pa so imenovani bratje, ki bodo zadolženi za izvajanje vaj pridiganja. Vodstvo province je namreč že leta 1679 določilo, naj se študentje tako filozofije kot teologije tedensko vadijo v pridiganju.⁴⁶

Začetki študija v Provincii sv. Križa segajo v zadnje desetletje 16. stoletja, ko je bil na Trsatu vzpostavljen študij gramatike, kmalu za tem pa tudi filozofije.⁴⁷ Samostan je ostal središče province in tudi središče šolstva v provinci do požara marca 1729. Kot je že bilo omenjeno, lahko prav v povezavi z omenjenim požarom razumemo selitev študija filozofije na Sveto goro. Sklep definitorija iz leta 1731⁴⁸ jasno kaže, da je svetogorski samostan gostil lektorje in študente pred tem, torej najkasneje v šolskem letu 1630/31; verjetneje pa še prej – v šolskem letu 1629/30. Pri obravnavani selitvi ne gre spregledati dveh pomembnih dejavnikov. Provinca v tem obdobju ni razpolagala z večjim številom samostanov, ki bi lahko gostili redovno šolo. Večina samostanov v hrvaškem delu province je bila manjša. Samostan v Ljubljani pa je bil v začetku 17. stoletja v precej slabem stanju. Nekaj popravil je bilo sicer izvedenih po letu 1612, a v jedru je samostan do povečanja v začetku zadnje četrtine stoletja ostal nespremenjen.⁴⁹ Podobno kot ljubljanski je tudi novomeški šele v zadnji četrtini 17. stoletja doživel povečanje. V nasprotju z omenjenima dvema samostanoma pa je bil samostan na Sveti gori povečan že v začetku dvajsetih let 17. stoletja, ko je bil predstojnik samostana p. Bonaventura Žbona (*Spona*).⁵⁰ Poleg tega je bil svetogorski

⁴² Hoško 1985, pp. 210–211.

⁴³ *Statuta* 1719, Cap. V, Par. II. Arct. 2; objava in prevod v ŠPELIČ 2010, pp. 223, 227.

⁴⁴ Hoško 2013, pp. 282, 289; ŠPELIČ 2013, p. 300.

⁴⁵ KFSL, FAJDIGA 1777, p. 167; IRIARTE 2013, p. 247.

⁴⁶ ASFP, III-9, *Provincialni protokol* 1, p. 39.

⁴⁷ Cf. Hoško 2002, pp. 311–312; ŠKOFLJANEC 2008, pp. 103–105; ŠPELIČ 2013, p. 210.

⁴⁸ ASFP, III-8a, *Acta Capitularia*, p. 387.

⁴⁹ LESAR 2000, pp. 165–169.

⁵⁰ KFSL, FAJDIGA 1777, p. 617.

samostan bolje gmotno preskrbljen od obeh omenjenih samostanov na Kranjskem, o čemer bomo pisali v nadaljevanju. Kako dolgo je ostal študij filozofije na Sveti gori, ne vemo natančno, a sklepamo lahko, da se je končal nekaj let pred koncem tridesetih let. Na to kažeta sklep definitorija iz leta 1640, ki je določal, da se študij filozofije nadaljuje v Ljubljani,⁵¹ in pa nadaljevanje gradnje samostana v letu 1638.⁵²

Študij filozofije se je na Sveto goro zagotovo vrnil v drugi polovici stoletja. Fajdiga poroča, da je imela provinca v letu 1670 dva študija – prvega na Trsatu in drugega na Sveti gori, ki pa se je leta 1673 preselil v Samobor in se leta 1680 ponovno vrnil na Sveto goro. V naslednjih desetletjih je svetogorski samostan večino časa gostil eno od dveh oz. treh šol filozofije v provinci.⁵³ Izjema je približno desetletna prekinitev, ki je nastopila leta 1708 oz. 1709, in sicer zaradi novogradnje samostanske stavbe pod vodstvom gvardijana p. Romualda Sitarja. Filozofski študij se je vrnil na Sveto goro leta 1719 in tam ostal vse do zadnje četrtine 18. stoletja (1783), ko je bil samostanski redovni študij v habsburških deželah ukinjen.

Ob filozofskem študiju je samostan na Sveti gori krajša obdobja gostil tudi študij moralne teologije, občasno pa so bila lektorjem, ki so sicer predavali filozofijo, naložena predavanja iz področij kanonskega prava, kazuistike, ali pa so bili za ta področja nastavljeni samostojni lektorji. Provincijska šola moralne teologije se je v daljšem obdobju pogosto selila med samostani. Zaradi tega jo je p. Placid Fabiani imenoval celo »potujoča šola«.⁵⁴ Moralno teologijo so na Sveti gori poučevali v dveh obdobjih, v začetku 18. stoletja, in sicer pred začetkom in ob koncu gradnje novega samostana. V letu 1708 je bil za lektorja moralne teologije na Sveti gori imenovan p. Evgenij Hočever, v letu 1717 p. Kazimir Slatner in 1718 p. Servul Kalin.⁵⁵ Predavatelji občasnih vsebin so omenjeni že v prvih letih, za katere imamo na voljo tabele služb, določenih s strani province. Tako sta bila kot lektorja kanonov v svetogorskem samostanu imenovana Bartolomej Zulliani (1679) in Angel DeGratia (1680), samostojno pa je predaval Vodilo v letu 1697 Filip Kolumbić. V 18. stoletju so učitelji občasnih predmetov pogosto kar lektorji stalnih šolskih programov. To velja tudi za Sveto goro. V letu 1733 je tako prvi od lektorjev filozofije predaval tudi kazuse, drugi pa Vodilo, podobno se je ponovilo tudi v letu 1739 in 1746. Sicer pa je bila od sredine štiridesetih let 18. stoletja stalnica, da so svetogorski lektorji filozofije predavali tudi kazuse.⁵⁶

Dobra gmotna preskrba samostana in predvsem ugodna klima na Goriškem sta najverjetnejša dejavnika, ki sta svetogorskemu samostanu dali še eno pomembno vlogo v provinci. Že v letu 1640 je vodstvo province določilo, naj se za onemogle brate v Solkanu in Novem mestu ustanovita okrevališči s pripadajočima lekarnama.

⁵¹ ASFP, III-8a, *Acta Capitularia*, p. 390.

⁵² KFSL, FAJDIGA 1777, p. 618.

⁵³ Tabele province in imenovanj lektorjev: ASFP, III-9, *Provincijski protokol* 1; KFSL, FAJDIGA 1777, p. 169; ŠPelič 2013, pp. 268–270.

⁵⁴ FABIANI 1894, p. 1193.

⁵⁵ ASFP, III-9, *Provincijski protokol* 1, pp. 391, 470, 478.

⁵⁶ Ibid., pp. 36, 50, 278, 391, 470, 478, 739; ASFP, III-9, *Provincijski protokol* 2, pp. 143, 303, 429.

Ob tem je vodstvo določilo, da morajo za novomeško okrevališče hrvaški samostani prispevati po pet goldinarjev letno.⁵⁷ Slednje lahko interpretiramo, da je bil novomeški infirmarij namenjen za brate iz vzhodnega dela province, solkanski pa za tiste iz samostanov v zahodnem delu ter da je bil svetogorski samostan, s katerim je bil infirmarij v Solkanu povezan, tako dobro gmotno preskrbljen, da matičnim hišam bratov, ki so se zdravili v okrevališču, ni bilo potrebno prispevati za njihovo oskrbo.

Že pred prihodom frančiškanov je cerkev na Sveti gori posedovala več nepremičnin v Solkanu in tudi prvi svetogorski gvardijan, p. Marjan iz Bosne, je za samostan kupil oz. zamenjal nekaj posesti v Solkanu.⁵⁸ Frančiškani so nato v letu 1590 pridobili hišo z brajdo v Solkanu z namenom, da tam postavijo okrevališče za bolne brate. Za postavitev hospica so si pridobili tudi dovoljenje cesarja Ferdinanda.⁵⁹ Kapitelj province, ki je zasedal leta 1626 na Sveti gori, je določil, da je treba v treh mesecih kupiti hišo, ki stoji poleg hospica, sicer pa poiskati za potrebe povečanja hospica drugo hišo.⁶⁰ Ali in kdaj je bil izpolnjen ta sklep kapitlja, ne vemo, so pa frančiškani povečali posest v Solkanu leta 1630, saj je grof Rajmund Thurn, lastnik gospostva Vipolže, podaril svetogorski cerkvi vrt, ki je ležal ob hospicu.⁶¹ Iz omenjenih zapisov ni razvidno, ali je solkansko okrevališče služilo le bratom iz samostana na Sveti gori ali tudi tistim iz drugih samostanov province, kot je to nedvomno določil kapitelj leta 1640.

Frančiškani so v letu 1700 poskrbeli za udobnejše bivanje v solkanskem hospicu s tem, da so vanj napeljali vodo iz bližnjega izvira. Leta 1708 je gvardijan p. Romuald Sitar povečal hospic, ki je imel tako 12 celic. Nekaj desetletij kasneje (1734) je p. Gašper Pasconi ponovno temeljito prenovil hospic, prenovili so tudi cerkvico sv. Antona Padovanskega, ki je pripadala hospicu. Naslednje leto je patriarh dovolil provincialu, da cerkev sv. Antona posveti.⁶² Solkanski hospic, ki ni nikoli postal samostojna redovna hiša, je bil leta 1786 ukinjen po odloku državne oblasti skupaj z zaprtjem romarskega svetišča na Sveti gori.⁶³

Kot je bilo že omenjeno, je svetogorska cerkev razpolagala z več zemljišči v Solkanu in okolici. Deželni knez in bodoči cesar Ferdinand II. pa je svetogorske frančiškane oprostil carin, mitnin, mostnin in sploh vsakršnih dajatev. Ob tem so imeli bratje, kot je bila sicer navada v redu manjših bratov, dovoljenje hoditi od hiše do hiše in prositi miloščino, predvsem v pridelkih in obrtniških izdelkih.⁶⁴ To zbiranje darov od hiše do hiše, imenovano kolektura ali bera, je lahko potekalo na območju, ki je bilo natančno dogovorjeno v okviru province oz. med provincami. Pravila v povezavi z zbiranjem kolekture, morebitnimi spori glede območij med provincami in samostani so podrobneje

⁵⁷ ASFP, III-8a, *Acta Capitularia*, p. 389.

⁵⁸ PAVLIN 2019, pp. 176–193.

⁵⁹ KFSK, KPŠŠ/4643, *Breviarium* 1778, pp. [322–326]; cf. ČERV 1909, pp. 21–22.

⁶⁰ ASFP, III-8a, *Acta Capitularia*, p. 386.

⁶¹ KFSK, KPŠŠ/4643, *Breviarium* 1778, pp. [331–333]; cf. ČERV 1909, p. 22.

⁶² KFSL, FAJDIGA 1777, pp. 1194–1195.

⁶³ TOMINEC 1929, p. 309.

⁶⁴ KFSK, KPŠŠ/4643, *Breviarium* 1778, pp. [261–262]; cf. ČERV 1909, p. 19.

določale redovne konstitucije, sklepi generalnih kapitljev, pa tudi provincialni statuti.⁶⁵ O vprašanjih v povezavi s kolekturo je večkrat razpravljalo tudi vodstvo province. Med njimi so najpomembnejše tiste odločitve, ki opredeljujejo območje posameznega samostana, na katerem se lahko zbira miloščino. Definitorij je obravnaval tudi spore v zvezi s kolekturo ter morebitne kršitve pravil in dogovorov. Ob kolekturi pa je treba omeniti tudi druge darove in privilegije, ki so omogočili razmeroma dobro gmotno stanje svetogorskega samostana. Med njimi je treba najprej izpostaviti pravico sečnje lesa v bližnjih gozdovih, ki so jih sicer uporabljali Solkanci in Grgarci. To naj bi svetogorskemu samostanu dovolil že Ferdinand II. (1626), pravice pa jim je potrdil tudi cesar Ferdinand III. leta 1654.⁶⁶ Frančiškani so les uporabljali tako za kurjavo kot za gradbeni material. Samostan na Sveti gori je v primerjavi z drugimi samostani v provinci razpolagal tudi z večjim številom mašnih ustanov, ki so jih utemeljili ne-le člani plemiških družin iz bližnjih gosposčin, pač pa tudi več neplemenitih darovalcev. Leta 1776 je bilo pri svetogorskem samostanu utemeljenih 18 mašnih ustanov za 358 mašnih namenov letno, od katerih je več kot polovica izhajala že iz prve polovice 17. stoletja, česar pri drugih samostanih Province sv. Križa na Slovenskem ni mogoče zaslediti. Opozoriti je treba tudi na razmeroma velik delež – polovico manjših ustanov, ki niso presegale treh mašnih namenov letno. Iz glavnih ustanov pa frančiškani niso prejeli le obresti, pač pa tudi darove v naravi (sveče in žito).⁶⁷ Kljub tem darovom je bila kolektura pomemben vir za preživljanje samostanske družine.

Iz 17. in 18. stoletja nam je znanih več določitev območij kolekture samostanov Province sv. Križa ter drugih odločitev vodstva province, povezanih s kolekturo vseh oz. posameznih samostanov. Najstarejši nam znani zapis je sklep provincialnega kapitlja, ki je potekal avgusta 1617 (Fajdiga navaja, da naj bi bil kapitelj leta 1617) v Ljubljani. Ta pojasnjuje, da so bila območja kolekture predhodno opredeljena in določa, naj si miloščino vina na Vipavskem enakomerno razdelita ljubljanski in svetogorski samostan, kolekturo žita na Kranjskem pa naj najprej opravi ljubljanski in nato svetogorski. Dodatno je bilo določeno, da jo celovski (samostan je pripadal tirolski provinci) in ljubljanski samostan izvajata istočasno.⁶⁸ Omenjeno določbo je treba razumeti v kontekstu dokončne pridružitve ljubljanskega samostana Provinci sv. Križa, katerega upravljanje je za krajše obdobje v začetku 17. stoletja prevzela Provinca Avstrije.⁶⁹ Kapitelj, ki je potekal na Sveti gori oktobra 1626 (Fajdiga 1625), pa je določil nekatera pravila v zvezi z izvajanjem kolekture. Strogo je prepovedal zbiranje denarja na kolekturah, pri podeljevanju zakramentov in zakramentalov ali ob oltarjih. Bratom, ki so zbirali kolekturo, je bilo prepovedano imeti pri sebi denar, ob tem pa je bilo sprejeto tudi navodilo, da je dovoljeno pri kolekturi žita in vina prositi

⁶⁵ ŠKOFLJANEC 2006, pp. 140–143.

⁶⁶ KFSL, FAJDIGA 1777, p. 628.

⁶⁷ ŠKOFLJANEC 2008, pp. 189–190.

⁶⁸ ASFP, III-8a, *Acta Capitularia*, p. 381.

⁶⁹ ŠKOFLJANEC 2008, pp. 150–152.

milosčino le v količini, ki je potrebna za eno leto in ne več. Ob določbah kapitlja glede oblačil pa je izpostavljeno, da je za oblačila tistih, ki zbirajo milosčino na kolekturi, dolžan poskrbeti gvardijan samostana.⁷⁰ O mejah območja kolekture ljubljanskega samostana je razpravljal definitorij na seji junija 1631 in določil, da je meja območja proti svetogorskemu samostanu Škofja Loka in na drugi strani gozdnato območje Hrušice, ki ga ni dovoljeno prečiti.⁷¹ Definitorij pa je v letu 1644 obravnaval tudi kršitev običajnih meja, in sicer je svetogorski gvardijan (njegovi zbiralci milosčine) prečkal meje kolekture vina kamniškega samostana.⁷² Glede na območja kolekture, ki so nam natančneje znana iz kasnejših obdobj, smemo domnevati, da je šlo za kršitev na Krasu ali v Vipavski dolini. Očitno pa so bile tovrstne kršitve pogoste, saj je kapitelj leta 1650 sprejel sklep, naj se ne prečka mej kolekture,⁷³ vsebinsko enak sklep pa je bil sprejet na kapitlju avgusta 1667 v Ljubljani.⁷⁴

Občasno je prihajalo do nesoglasij ali celo sporov glede zbiranja kolekture z drugimi provincami in cerkvenimi institucijami. Definitorij je tako leta 1669 sprejel sklep, da je treba v primeru, da bi tržaški škof oviral kolekturo trsaškega, pazinskega in svetogorskega samostana, ki so jo zbirali na ozemlju njegove škofije, to prijaviti in se pritožiti pri sv. kongregaciji ter tako zavarovati pravice redovnikov.⁷⁵

Prva nam znana natančnejša razmejitev območij kolekture na ozemlju notranjeavstrijskih dežel je zapisana v sklepih kongregacije definitorija aprila 1652, ki je potekala na Sveti gori. Svetogorskemu samostanu je bilo določeno območje, ki je na eni strani segalo do Škofje Loke, na drugi do Vrhnike in na tretji do Kočevja. Glede na opise meja ostalih samostanov, je svetogorsko mejilo na območja kolekture samostanov v Ljubljani, Novem mestu, Trsatu in Pazinu. Slednji je namreč zbiral milosčino pšenice na Krasu, vendar upoštevač meje samostanov Trsat in Sveta gora.⁷⁶ Naslednji opis meja kolekture nam je znan iz sklepov kapitlja leta 1670. Meje območja svetogorskega samostana so ponovno določene s Škofjo Loko, Vrhniko in Kočevjem, dodatno pa je opisana meja v južnem delu, in sicer so smeli svetogorski bratje zbirati milosčino do Trsta in na Krasu do Trnovega (danes Ilirske Bistrice).⁷⁷ Za obdobje do ukinitve samostana je ohranjenih še nekaj opisov meja kolekture, ki pa vsebinsko bistveno ne dopolnjujejo dveh, ki jih bomo podrobneje predstavili v nadaljevanju.

Ob sprejemu statutov leta 1719 so bile na kapitlju na novo opisane in določene tudi meje kolekture. Pri zasedanju so sodelovali tudi p. gvardijani in tako lahko sklepamo, da so to dejanski opisi območij, na katerih so bratje iz posameznih samostanov zbirali milosčino. Za samostan na Sveti gori je tako določeno naslednje območje in vrste darov.

⁷⁰ ASFP, III-8a, *Acta Capitularia*, p. 384.

⁷¹ Ibid., p. 388.

⁷² Ibid., p. 393.

⁷³ Ibid., p. 395.

⁷⁴ Ibid., p. 412.

⁷⁵ Ibid., p. 415.

⁷⁶ Ibid., pp. 395–396.

⁷⁷ ASFP, III-9, *Provincialni protokol* 1, p. 6.

Bratje, ki so odšli na kolekturo, so smeli zbirati maslo po tolminskih, cerkljanskih, žirovskih, idrijskih in podkorenskih planinah, to pa ni bilo dovoljeno v Bohinju, Poljanah, na Bledu, Jesenicah in drugih krajih Gorenjske. Na Krasu in Pivškem je bilo samostanu določeno območje, ki je segalo do župnij Senožeče in Košana, do mlinov pri Premu ter župnij Tomaj, Povir in Hrenovice. S sklepom kapitlja je bilo samostanu na Sveti gori dovoljeno ohraniti kolekturo soli v mestu Koper, vendar le pod pogojem, da odtehta od nabrane soli deset modijev za pazinski samostan. Svetogorskemu samostanu so določili za kolekturo zelenjave območje notranjskih krajev Razdrtega, Landola, Planine, Gornjega in Dolnjega Logatca ter Cerknice. Je pa bil svetogorski samostan edini v provinci, ki je smel zbirati miloščino v železu. Kapitelj je za to določil naslednje kraje na Gorenjskem: Bohinj, Kamna Gorica, Bled, Kropa in Poljane. V vseh teh krajih so smeli zbirati tudi platno. Za domačo kolekturo na bližnjem Goriškem, Vipavskem, Tolminskem in Čedadskem je bilo določeno, naj ostane nespremenjena. Kapitelj je določil tudi pot svetogorskih zbiralcev miloščine v Kanalski, Ziljski in Gornjesavski dolini oz. »koroško kolekturo«. Bratje so se tako odpravili do Trbiža (Tarvisio) in od tam po Kanalski dolini do Tablje (Pontebba), od koder so se vrnili v Trbiž in se za tem preko Vrat (Thörl) napotili v Ziljsko dolino in po njej vse do vključno Šmohorja (Hermagor), tam so se znova obrnili in nadaljevali ob Zilji do mostu pri Brnici (Fürnitz) in nato proti meji župnije Beljak (Villach) na eni in gradu Bekštajn (Finkenstein) na drugi strani. Omenjena župnija in grad pa nista vključena v območje kolekture. Pri Bekštajnu so se bratje obrnili proti jugu ter se preko Korenskega sedla spustili v Gornjesavsko dolino do Plavža, ki je bil vključen v območje kolekture, medtem ko so bile Jesenice zunaj nje. Svetogorskemu samostanu je bila na kapitlju priznana tudi pravica do zbiranje miloščine v olju v Dolini in Trstu.⁷⁸

Kratka zgodovina cerkve in samostana na Sveti gori,⁷⁹ rokopis v obliki libela, datiran z dne 2. julija 1776, ki so ga podpisali takratni gvardijan br. Karel Novak in še štirje bratje, najverjetneje diskreti (svetovalci gvardijana), se hrani v arhivu province v Ljubljani in med drugim vsebuje tudi opis območja in načina zbiranja kolekture v drugi polovici 18. stoletja na podlagi vpisov v samostanskem protokolu.

Svetogorskim bratom je bilo dovoljeno prositi miloščine v olju na področju Krasa in v tržaški okolici ter v mestih Trst, Gorica in Gradišče. Nabirka v mestih je bila dovoljena do leta 1776, ko je bila odpravljena. V osmini pred praznikom očiščenja Device Marije (svečnico) so imeli bratje nabirko voščenih sveč v Gorici. Sušeno meso so nabirali po Vipavskem, Krasu, v Šmartnem, Števerjanu in drugje po Brdih, v Učji in po več bližnjih krajih Tolminske in Kranjske. Kolektura železa je potekala na Gorenjskem v Železnikih, Kamni Gorici, Kropi in v Bohinju in v drugih krajih. Maslo so zbirali od Tolmina proti Kranjski, na Koroškem, v Tolminu in Učji. V nasprotju s starejšimi opisi kolekture, ta navaja miloščino v jagenjčkih, ki so jo dobili na Krasu, Pivškem in v Čepovanu ter drugih bližnjih krajih. Za miloščino v pšenici so prosili na širšem območju Čedada, v Gorici in Brdih, na Krasu, v Vipavski dolini,

⁷⁸ Ibid., pp. 526–527.

⁷⁹ ASFP, IIb-12a, *Breviarium* 1776, pp. [36–37].

v Renčah, Solkanu, na področju Kanala ter v Lokovcu in Grgarju. Na kolekturo sira je šel eden od pridigarjev na Kras in na Pivško. Sklepajoč na natančnost opisa, je bil najpomembnejši del kolekture zbiranje mošta. Opis je v celoti najdaljši in zajema vsa bližnja vinorodna območja ter navaja številne kraje na področju Krasa, Vipavske doline, Brd in Furlanije. Območje, na katerem je samostan zbiral darove v zelenjavi, pa je bilo na Kranjskem in je vključevalo Logatec, Planino, Unec, Cerknico, Bloke, Šteberk, Lož in druge kraje v smeri Kočevske.

Območja kolekture pa niso zgolj tisti kraji, v katerih je samostanska skupnost prejela darove, pač pa je nedvomno tudi področje, na katerem je samostan pastoralno deloval. Žal nam ni znan kak ohranjen svetogorski samostanski protokol ali priročnik gvardijana, v katerem so bile ob navodilih za zbiranje kolekture običajno vpisane tudi pastoralne obveznosti samostana zunaj matičnih župnij. Študij vseh doslej nam znanih ohranjenih priročnikov gvardijanov v Provincii sv. Križa je namreč pokazal, da se področje kolekture ujema z ozemljem župnij, v katere so hodili člani samostanske skupnosti spovedovat in pridigat. Najbolj običajno je bilo to na dneve, ko so v župniji slavili praznik zavetnika župnijske cerkve.⁸⁰ Pri romarskih samostanih v provinci (Trsat, Sveta gora, Nazarje), za katere lahko ugotovimo, da imajo še posebno velika območja kolekture, pa iz razpoložljivih virov, ki opisujejo dneve, v katerih so bila običajno organizirana romanja iz različnih krajev, lahko dodatno ugotovimo ujemanja z območji kolekture, saj se med procesijami omenjajo tudi tiste iz Žirov in Vrhnike.⁸¹

Svetogorski samostan pa ni bil edina redovna hiša v pastoralo usmerjenih redovnih skupnosti na ozemlju Goriške in njej bližnjih krajih. Že ob prihodu frančiškanov na Sveto goro sta v Gorici in Gradišču delovala samostana minoritov in servitov, konec stoletja in predvsem v 17. stoletja pa so se jim pridružili samostani kapucinov (Gorica 1591, Krmin 1617, Sv. Križ 1637, Gradišče 1650) ter jezuitov (Gorica 1615) in dominikancev (Fara 1648).⁸² Oznanjevanje evangelija svetogorskih bratov z besedo, predvsem pa z življenjem, je našlo odmev tudi v klicu, ki je pripeljal do vstopa v red nemajhno število bratov, ki so bili po rodu iz Goriške, kar kaže na pastoralno moč svetogorskega samostana. Za podrobno primerjavo števila novih redovnikov oz. redovniških kandidatov iz območij, ki so povezani z različnimi samostani v provinci in ob tem tudi upoštevanja prisotnosti drugih redovnih skupnosti, bi bila potrebna precej obširna raziskava. Zato se bom osredotočil na predstavitev nekaj članov province, po rodu z Goriške, ki so pomembno zaznamovali življenje province, pa tudi širše redovne skupnosti, in seveda tudi samostana na Sveti gori.

Prvi med njimi je p. Bonaventura Žbona (*Spona*), ki je bil provincial kar trikrat (1613–1616, 1622–1625, 1634–1637). Kot je bilo že omenjeno, je bil prav v času gvardijanata p. Bonaventure svetogorski samostan povečan, kar je omogočilo prihod redovnega študija na Sveto goro.

⁸⁰ Cf. ŠKOFLJANEC 2006, pp. 145–146; ŠKOFLJANEC 2008, pp. 157–158, 164–166, 258.

⁸¹ ŠKOFLJANEC 2008, pp. 195, 223, 257.

⁸² TAVANO, S. 1994, pp. 159–161; *Slovenski zgodovinski atlas* 2011, pp. 84–85.

Po drugem provincialatu je Žboni sledil p. Mihael Kumar pl. Kumberg, ki je bil provincial dva mandata zapored (1625–1631). Kumar, eden najodličnejših sinov Province sv. Križa, je opravljal še številne druge visoke službe v redu in tudi Cerkvi na Kranjskem. Med drugim je bil tudi provincial avstrijske frančiškanske province, generalni definitor tj. član najožjega vodstva reda, generalni komisar reda za nemške dežele, cesarski svetnik, prošt ljubljanskega stolnega kapitlja in ljubljanski pomožni škof ter novomeški prošt.⁸³ Kumar je kot generalni komisar vizitiral več provinc oz. predsedoval njihovim kapituljem.⁸⁴ Prav pod Kumarjevim vodstvom je definitorij sprejel odločitev o preselitvi redovnega študija filozofije s Trsata na Sveto goro.⁸⁵ Kumar pa je bil tudi posvečevalec kapucinske samostanske cerkve v Sv. Križu pri Vipavi.⁸⁶

Kumrov naslednik, p. Leon Maljavec, je bil po rodu prav tako z Goriške in je dvakrat vodil provinco (1631–1634, 1637–1640).⁸⁷ V času njegovega drugega mandata na čelu province je p. Bonaventura Žbona zaključil gradnjo samostana na Sveti gori. P. Leona so bratje večkrat izvolili v definitorij province in dvakrat tudi za kustosa (namestnika provinciala), bil je tudi gvardijan samostanov na Sveti gori (1643–1647) in v Kamniku ter večkratni novomeški gvardijan.⁸⁸

Več frančiškanov, ki so bili po rodu z Goriške najdemo med redovnimi pisatelji. Med njimi sta dva iz goriške družine Pasconi, ki sta opisala zgodovino dveh najpomembnejših romarskih svetišč v provinci. Iz te družine so v Provincio sv. Križa vstopili štirje njenih člani, kar trije od njih pa so postali lektorji na različnih redovnih študijih v provinci. Najstarejši med njimi, p. Klar Pasconi, s krstnim imenom Janez Pavel je v red vstopil v Nazarjah 30. decembra 1699. Velik del svojega redovnega življenja je preživel kot lektor filozofije v Novem mestu (1708–1709) in na Trsatu (1712–1713) ter teologije na Trsatu (1713–1717) in kot generalni lektor v Ljubljani (1717–1723). Deset študijskih let je bil tudi lektor kanonov na Trsatu (1726–1737). Napisal je več del, najbolj znana je njegova v Benetkah natisnjena zgodovina samostana Trsata (*Triumphus Coronatae Reginae Tersactensis, signis prodigiis ubique nitentis*). Drugi izmed frančiškanov družine Pasconi je Klarov mlajši brat p. Gašper Pasconi, s krstnim imenom Lovrenc Francišek. V red je prav tako vstopil v Nazarjah 5. aprila 1706. V letu 1713 je nastopil službo lektorja na študiju filozofije v Klanjcu in jo nato nadaljeval na Trsatu, najprej kot lektor filozofije (1716–1719) in za tem kot lektor teologije (1719–1723), čemur je sledilo poučevanje na generalnem študiju v Ljubljani (1723–1730), s čimer si je prislužil tudi naziv zaslužnega lektorja. Kljub temu je še nadaljnji dve leti služil kot lektor kanonov prav tako v ljubljanskem samostanu. Za tem je p. Gašper nadaljeval svoje redovno življenje kot večkratni predstojnik samostana na Sveti gori (1732–1735, 1741–1743, 1744–1745, 1748–1750, 1751–1752)

⁸³ LISEC, MARKUŽA 1983; VIŠOČNIK 2018.

⁸⁴ KFSL, FAJDIGA 1777, p. 156.

⁸⁵ ASFP, III-8a, *Acta Capitularia*, p. 387.

⁸⁶ TAVANO, S. 1994, p. 160.

⁸⁷ KFSL, FAJDIGA 1777, pp. 101–102.

⁸⁸ KFSL, FAJDIGA 1777, pp. 736, 791, 888.

in tudi en mandat kot provincial (1735–1739). P. Gašper je v letu, ko je bil izvoljen za provinciala, tudi vizitiral Bavarsko provinco. Svojo večletno službo svetogorskega gvardijana pa je nadgradil tudi s prvo, leta 1746 v Benetkah tiskano, zgodovino svetogorskega svetišča in samostana (*Historia ecclesiae, et conventus Montis Sancti divae Virginis Gratiarum*). Tudi tretji med frančiškani iz družine Pasconi p. Klar ml., s krstnim imenom Pavel, je vstopil v red v Nazarjah 26. junija 1740. Bil je nečak p. Klara starejšega. Podobno kot starejša sorodnika je tudi on opravljal več let službo lektorja filozofije in teologije in si pridobil naziv zaslužnega lektorja. P. Klar ml. je napisal več razprav in spisov s področja filozofije, teologije in zgodovine. Rokopise njegovih del hrani knjižnica samostana Trsat, kjer je bil šest let tudi gvardijan.⁸⁹

Med pisatelji province, ki jih v svoji razpravi navaja Alfonz Furlan, so ob že omenjenih tudi trije, ki prihajajo z Goriškega, vse tri pa omenja v svoji zgodovini tudi Maver Fajdiga. Najstarejši med navedenimi je p. Frančišek Scalletari, ki je leta 1688 izdal knjigo o pomorskem potovanju Janeza Jožefa Herberštajna (*Condotta navale e vera relatione del viaggio de Carlistot a Malta dell' illustrissimo sig. Giovanni Gioseppe d'Herberstein*). Nekaj mlajši je p. Žiga Žigon, ki je bil ob koncu sedemdesetih let lektor na generalnem študiju v Ljubljani in dosegel naziv »lector jubilatus«, dve šolski leti 1683–1685 pa je predaval filozofijo tudi na Sveti gori. Za svoje študente je napisal učbenik (*Summulae spirituales de oratione mentali, seu meditatione*), ki ga je izdal v Benetkah leta 1697. Žigon pa je opravil tudi pomembno nalogo v imenu vrhovnega predstojnika reda, saj je leta 1693 vizitiral Provincio Češke sv. Vavla. V letih 1698–1701 mu je vodstvo province zaupalo službo svetogorskega gvardijana. Eden redkih pridigarjev iz Province sv. Križa, ki mu je uspelo natisniti svoje pridige (*Quadragesimale*), je bil p. Frančišek Zupančič, s krstnim imenom Andrej Janez, iz Gradišča ob Soči. Kot sedemnajstletnik je 15. novembra 1704 vstopil v red v samostanu Nazarje. V letu, ko je izšla njegova knjiga, je opravljal službo vikarja samostana na Sveti gori.⁹⁰

Zgodovinar province, p. Maver Fajdiga, v svojem delu navaja tudi brate, ki so opravljali pomembne službe v imenu vodstva reda. Med njimi sta bila z Goriškega ob že omenjenih Kumarju in Žigonu tudi dva člana družine Beltram. Starejši med njima je p. Žiga, lektor, v obdobju 1650–1653 provincial in pred tem tudi sekretar generalnega komisarja za nemške dežele. Vrhovni redovni predstojnik ga je leta 1660 imenoval za vizitatorja malopoljske province. P. Žiga je med letoma 1653 in 1655 opravljal tudi službo gvardijana na Sveti gori. Nekaj mlajši pa je p. Gašper Beltram, ki je opravljal naloge namestnika tajnika celotnega reda in bil med letoma 1673 in 1676 provincialni minister. Za vizitatorja mesinske province na Siciliji je bil imeno-

⁸⁹ Hoško 2004, pp. 198–201; ASFP, III-8a, *Tyrocinium* 1658, fol. 66v, 71r, 132r; ASFP, III-9, *Provincialni protokol* 1, pp. 391, 428, 434, 440, 450, 459, 470, 478, 479, 531, 532, 541, 548, 553, 560, 562, 575, 591, 600, 624, 637, 651, 661, 669, 670, 672, 739, 755, 794, 797, 837; KFSL, FAJDIGA 1777, pp. 151–152, 155; FURLAN 1926, pp. 35, 38.

⁹⁰ FURLAN 1926, pp. 32–33, 35; KFSL, FAJDIGA 1777, pp. 151, 737; *Provincialni protokol* 2, pp. 142, 200.

van leta 1672. Istega leta je bil prvič izvoljen tudi za svetogorskega gvardijana. To službo je opravljal še enkrat v obdobju 1688–1689.⁹¹

Med člani province, ki so bili posvečeni v škofovsko službo, pa je ob Mihaelu Kumru iz Goriške tudi p. Bonifacij Cecotti. Rojen je bil 15. maja 1696, v red pa je vstopil na svoj 18. rojstni dan na Sveti gori. Čeprav ni opravljal posebnih služb v provinci, je bil leta 1741 predlagan za škofa v Picnu, kar je papež Benedikt XIV. potrdil. Cecotti je v štiriindvajsetih letih svojega škofovanja blagoslovi več oltarjev samostanskih cerkva svoje matične province. Med njimi tudi že leto po svoji posvetitvi oltar sv. Janeza Nepomuka na Sveti gori.⁹²

Med člani province, ki so se še posebej odlikovali, pa pisec zgodovine province p. Maver Fajdiga omenja tudi p. Vilibalda Lozeja iz Goč na Vipavskem, misijonarja v Albaniji, misijonskega podprefekta, ki je stregel kužnim, se od njih nalezel boleznin in umrl star 36 let.⁹³

V skladu z Vodilom ter redovnimi konstitucijami so bratje najpomembnejše odločitve v provinci sprejemali na kapitljih province, ki so običajno potekali vsaka tri leta, občasno pa tudi na daljša obdobja, v času med kapitlji pa na zasedanjih (kongregacijah in vmesnih kongresih) definitorija. Svetogorski samostan s svojo, geografsko nekoliko odmaknjeno lego na zahodnem robu province ni bil najprimernejši kraj za taka srečanja, kljub temu pa je gostil tri kapitlje in kar nekaj srečanj definitorjev. Prvi od kapitljev je samostan gostil že desetletje in pol po prihodu bratov na Sveto goro. Kasneje sta bila kapitlja province na Sveti gori še v letu 1625 in 1656,⁹⁴ medtem ko so se definitorji v obdobju od ustanovitve samostana do kronanja svetogorske podo-be srečali na Sveti gori le v letih 1642, 1644, 1650, 1652, 1663 in 1694.⁹⁵

Samostan na Sveti gori nad Gorico je bil v zgodnjem novem veku pomemben gradnik trdnosti Province sv. Križa. Medtem ko ji je v prvih desetletjih omogočil preživetje, je v desetletjih do jožefinske dobe omogočil izvajanje tistih dejavnosti znotraj province, ki so zahtevale trdno gmotno osnovo, pa tudi odmaknjenost od živahnjšega utripa, značilnega za urbana naselja. Kljub odmaknjenosti pa je svetogorsko svetišče ohranilo priljubljenost pri častilcih in priprošnjikih k Devici Mariji, k čemur so gotovo pripomogli tudi tamkajšnji spovedniki in pridigarji iz vrst Frančiškovich manjših bratov.

⁹¹ KFSL, FAJDIGA 1777, pp. 153, 736–737.

⁹² Ibid., pp. 177, 212, 660, 909, 934, 1137; III-8a, *Tyrocinium* 1658, fol. 80r.

⁹³ KFSL, FAJDIGA 1777, p. 149 (dodatek).

⁹⁴ Ibid., pp. 99, 101, 104.

⁹⁵ Ibid., pp. 102, 103, 104, 109; ASFP, III-8a, *Acta Capitularia*, pp. 391, 392, 395.

Vsebina in pomen kronanja svetih podob

Silvin Krajnc

V našem razmišljanju o vsebini in pomenu kronanja svetih podob se bomo nanašali na Sveto pismo in cerkveno učiteljstvo, pa tudi na liturgijo in upodabljačo umetnost.

Sveto pismo

Ena od vsebinsko najbolj bogatih in zato tudi trajnih starozaveznih izjav o Bogu je izjava o njegovem kraljevanju. Jahve je edini kralj, zato preroki in zagovorniki teokracije nasprotujejo vsakemu človeškemu kraljevanju nad izraelskim ljudstvom. O tem pričuje psalm 47: »Bog je namreč kralj vse zemlje; pojte slavospev s psalmom. Bog kraljuje nad narodi, Bog sedi na svetem prestolu.« (Ps 47,8-9) Po svojih posegih v zgodovino pa je Jahve na poseben način postal kralj za Izrael. Človeškega kralja so gledali kot Jahvejevega tekmeca. V Prvi Samuelovi knjigi beremo, kako je Jahve sam prepričeval preroka, naj mazili kralja, ki naj bi vodil ljudstvo po načelih, ki jih navdihuje Gospodov duh. Za kralja sta značilni dve dolžnosti: posreduje med Bogom in ljudstvom, hkrati pa je predstavnik ljudstva pred Bogom.¹

Vsaka resnična kraljevska oblast želi služiti skupnosti. Kralj naj bi bil predstavnik in utelešenje skupne blaginje. Ta ideal je v polnosti uresničil samo Kristus, ki je bil služabnik vseh. (prim. Jn 13,12-16) Prerok Zaharija ga takole napoveduje: »Silno se raduj, hči sionska, vzklikaj, hči jeruzalemska! Glej, tvoj kralj prihaja k tebi, pravičen je in zmagovit, krotak je in jezdi na osličku, na žrebetu oslice.« (Zah 9,9) Janezov evangelij pa Jezusa predstavi kot s trnjem kronanega kralja, iz katerega se vojaki norčujejo. (Jn 19,1)

V evangelijih in drugih svetopisemskih odlomkih odkrijemo besedila, ki podpirajo misel in človeške predstave o Jezusovem in Marijinem kraljevanju. Mariji je angel Gabriel glede njenega otroka zatrdil: »Gospod Bog mu bo dal prestol njegovega očeta Davida in kraljeval bo nad Jakobovo hišo vekomaj; in njegovemu kraljestvu ne bo konca.« (Lk 1,32-33) Marija nastopa kot mati kralja, kar lahko razberemo tudi iz Elizabetinega pozdrava, ko se sprašuje: »Od kod meni to, da pride k meni mati mojega Gospoda?« (Lk 1,43)

Marija nastopa kot mati mesijanskega kralja in ima kot kraljeva mati posebno častno in vplivno mesto. Kraljici materi je pripadalo na dvoru prvo mesto za kraljem ne le pri Perzijcih in drugih narodih, ampak tudi pri Judih. Kralj Salomon, piše v Prvi knjigi kraljev, je ob obisku matere Betšebe »vstal, ji šel naproti in se ji priklonil do tal. Zatem je sedel na prestol in dal postaviti še prestol za kraljevo mater. Sedla je na njegovo desnico.« (1 Kr 2,19)

¹ s. v. Kralj, *Biblični leksikon* 1984, pp. 386–387.

Marija je le odsev Kristusa in zares ji pripada le njena priprošnja, njeno »sredništvo«, ki je materinsko in želi ljudem samo dobro. V tej luči razumemo tudi njeno izjavo: »Glej, odslej me bodo blagrovali vsi rodovi.« (Lk 1,48) Tudi žena »ogrnjena s soncem in luna pod njenimi nogami, na njeni glavi pa venec dvanajstih zvezd« (Raz 12,1), iz Knjige razodetja, je pri mnogih prepoznana kot Marija, nova Eva, Sionska hči, ki je rodila Mesija. Krono oblikujejo dvanajstere zvezde, ki simbolično pomenijo stik z božanskim. Tudi Jezus je imenovan »bleščeča jutranja zvezda« (Raz 22,16).

V Janezovem evangeliju srečamo Marijo na svatbi v Galilejski Kani in pod križem, ki je Jezusova slava. Pilat je dal napisati: »Jezus Nazarečan, judovski kralj.« (Jn 19,19) Pod križem je Marija pridruževala Kristusovemu trpljenju tudi svoje trpljenje. Postala je Mati Cerkve »glede vere, ljubezni in popolnega zedinjenja s Kristusom«. (C 63) Marija ne tekmuje s Kristusom, marveč je na duhovni ravni v službi njegovega kraljestva. Njena skrb je usmerjena k Jezusovim učencem, da bi bili v polnosti graditelji Božjega kraljestva, ki ga je on oznanjal, vzpostavil in pokazal pot, kako naj ga gradijo.

Kristusovega kraljevanja postanejo deležni tudi njegovi učenci. Že v Stari zavezi je rečeno: »Pravični pa živijo v večnost, njihovo plačilo je v Gospodu, zanje skrbi Najvišji. Zato bodo prejeli veličastno kraljestvo in prekrasen diadem (krono) iz Gospodove roke.« (Mdr 5,15-16) Pri Izaiju pa beremo: »Krasna krona boš v Gospodovi roki.« (Iz 62,3)

Pri zadnji večerji Jezus spregovori apostolom: »Vi ste vztrajali z menoj v mojih preizkušnjah; in jaz vam prepuščam kraljestvo, kakor ga je meni prepustil moj Oče.« (Lk 22,28) In še v Knjigi razodetja: »Bodi zvest vse do smrti in dal ti bom venec življenja.« (Raz 2,10)

Cerkveni očetje in učenje Cerkve

Marija je po izražanju cerkvenih očetov kraljica, ker je mati Gospoda in njegov kraljevski sijaj odseva nanjo. Ker je mati Kralja vseh kraljev, je tudi ona kraljica. O tem piše sv. Efreem Sirski (ok. 306–373) in imenuje Marijo Gospodarico. Sv. Gregor Nazianski (ok. 329–390) jo naziva Mati Kralja vesoljstva, sv. Atanazij (ok. 295–373) pa pravi, da je Marija prejela kraljevsko dostojanstvo, »kajti tisti, ki je rojen iz Device, je kralj. Zaradi njega se tista, ki ga je spočela, v dobesednem pomenu imenuje kraljica, naša gospodarica, Božja mati. Zato pravimo, ko zremo nanjo: Ob tvoji desnici sedi kraljica, oblečena v zlata oblačila.«²

Sv. Bernard iz Clairvauxa (1090–1153) primerja nevesto iz Visoke pesmi z Marijo, ki kot Kraljica vstopa v Kraljevo palačo, da bo prejela krono. Vzkliku: »Vsa lepa si, moja draga, in madeža ni na tebi« (Vp 4,7), dodaja: »*Veni, coronaberis!* Pridi, kronana boš!« Sv. Frančišek Asiški (1182–1226) pa v Pozdravu blaženi Devici Mariji vzklika: »Pozdravljena, sveta Gospa, presveta kraljica, Božja Mati Marija.«

V Dogmatični konstituciji o Cerkvi II. vatikanskega cerkvenega zbora je osmo poglavje posvečeno Mariji in tam med drugim beremo, da ko je »dovršila tek zemeljskega

² STRLE 1972a.

življenja, je bila končno s telesom in dušo vzeta v nebeško slavo; in Gospod jo je povišal za Kraljico veselstva, da bi bila v polnejši meri upodobljena po svojem Sinu.« (C 59)

Liturgija

Razmišljanju o Marijinem kraljevanju so dali zagon njeni prazniki, še posebno praznik vnebovzetja, ki so ga v Jeruzalemu in v Carigradu praznovali že v 6. stoletju. Govorili so o *dormitio*, zaspanju, saj naj Marija ne bi umrla, ampak mirno zaspala in jo je Bog prebudil v novo večno življenje, kakor že prej njenega Sina Jezusa Kristusa. Iz tega obdobja je tudi himna *Akathistos*, ki med drugim opeva tudi Marijo kot kraljico: »Prepeval bom himno materi Kraljici in se ji bom z radostjo približal, da bi v veselju poveličeval njena čuda.« V Rimu so začeli praznovati spomin na Marijino vnebovzetje v 7. stoletju.

Praznik Marijinega vnebovzetja je bil že pred začetkom 10. stoletja uvrščen med največje cerkvene praznike. Ponekod so se nanj pripravljali s postom in ga praznovali dva tedna ali celo ves mesec avgust. V Rimu so na ta dan imeli slovesne procesije.

Glavna mašna prošnja se je glasila: »Naj nam, o Gospod, prinese zdravilno pomoč častitljivi praznik tega dne, ko je sveta Božja Mati prestala telesno smrt, a vezi smrti niso mogle zadržati nje, ki je rodila tvojega učlovečenega Sina, našega Gospoda.« Evangeljski odlomek je bil o Jezusovem obisku pri Marti in Mariji (Lk 10,38-42), dodali pa so mu še kratek odlomek, ko je neka žena iz množice vzkliknila: »Blagor telesu, ki te je nosilo, in prsim, ki so te dojile.« On pa je rekel: »Še bolj blagor tistim, ki Božjo besedo poslušajo in jo ohranijo.« (Lk 11,27-28) Prepevali so psalm 45 (44), ki je svatovska pesem. Še posebno nagovarja vrstica: »Kraljevske hčere ti prihajajo naproti, vsa v zlatu stoji kraljica na tvoji desnici.« (Ps 45,10)³ »Kraljica stoji na tvoji desnici«, je odpev, ki ga pojemo pri praznični maši Marijinega vnebovzetja. Osmi dan po velikem šmarnu obhajamo god Device Marije Kraljice. V Lyonu so že leta 1900 uvedli poseben praznik Marije Kraljice, leta 1937 pa je bila blagoslovljena prva cerkev na čast Mariji Kraljici v Port Saidu v Egiptu. Papež Pij XII. je določil, naj se praznik obhaja 31. maja, po koncilu pa je bil prenesen na 22. avgust.

Latinski srednji vek je Mariji pogosto dajal naslov Kraljica. Tudi tri marijanske antifone, ki so takrat nastale, imajo v začetnem vzkliku kraljevski naslov: Pozdravljena, Kraljica, mati usmiljenja (*Salve Regina*); Raduj se, Kraljica nebeška, aleluja (*Regina Caeli, laetare*); Zdrava, o nebes Kraljica, zdrava angelov Gospa (*Ave Regina caelorum*).⁴

V 12. stoletju so se iz litanij vseh svetnikov osamosvojile litanije v čast Božji Materi. Najprej je bilo 44 vzklikov in med njimi kar nekaj namenjenih Mariji kot kraljici. Skozi stoletja so bili dodani novi vzkliki in kot zadnji Kraljica družine šele leta 1995.⁵

³ STRLE 1972b.

⁴ Ko je sv. Bernard, ki je tudi sam sestavil molitev *Spomni se, o premila Devica Marija*, nekoč na svojem potovanju skozi Nemčijo prišel v Speyer, je vstopil v stolno cerkev, ko so peli duhovniki *Salve Regina*. Ko so potihnili zadnji glasovi prekrasne hvalnice, je prevzel od občutkov ljubezni do Marije, pokleknil pred oltar ter zapel: »O clemens, o pia, o dulcis Virgo Maria!« Od tistega časa te besede pristavljajo na koncu molitve: »Pozdravljena Kraljica!«

⁵ Prvotno naj bi nastale štiri različne vrste Marijanskih litanij, po tridentinskem koncilu pa naj bi bile dovoljene le Lavrentanske.

Tudi molitev rožnega venca v svojih skrivnostih razmišlja o Mariji, ki jo je Jezus vzel v nebesa in jo v nebesih kronal za Kraljico.⁶

Umetnost

Kronanje Marije je upodobljeno v mnogih umetniških delih. Krona v posvetni ikonografiji pomeni moč, zdravje in zmago. V katakombah sv. Priscile je že v 2. stoletju upodobljena Marija, kako modrim z vzhoda ponuja v čiščenje svojega Sina. Na glavi nosi pokrivalo, ki je značilno za cesarice 2. stoletja. Efeški koncil (431) je Marijo razglasil kot Bogorodico (*Theotókos*)⁷ in s tem spodbudil umetnike, da so začeli upodabljati Marijo kot kraljico in vladarico, ki sedi na kraljevskem prestolu. Krasijo jo kraljevska znamenja. Oblačila so kraljevsko bogata, na glavi nosi diadem,⁸ večkrat pa tudi drobno zvezdo, ki je v tistem času pomenila kraljevanje, resnično oblast in moč.⁹ Kot Vladarici na prestolu ji v cerkveni stavbi pripada najodličnejše mesto v glavni apsidi. Marija in Dete, ki ga drži v rokah, sta upodobljena frontalno.

Snov za upodobitve Marije so umetniki črpali iz novozaveznih apokrifnih spisov, ki so nastali v širokem časovnem razponu od 2. do 9. stoletja. Med apokrifne, ki so najmočnejše vplivali na krščansko marijansko ikonografijo, spadajo: *Jakobov protoevangelij* (2. stoletje), *Knjiga o Marijini smrti* (3. stoletje), *Pseudo-Matejev evangelij* (5.–6. stoletje), *Arabski evangelij o Jezusovem otroštvu* (6. stoletje), *Evangelij o rojstvu Device Marije* (9. stoletje).¹⁰

Pogost je motiv Doječe Matere Božje, ki sedi z Detetom v naročju in mu ponuja prsi. Ta motiv je bil priljubljen tudi na Zahodu, kjer *Maria Lactans* izraža poudarjeno materinski odnos med materjo in otrokom.¹¹

Upodobljena je tudi kot Prestol modrosti (*Sedes Sapientiae*) kot kraljica, ki sedi z Detetom v naročju na Salomonovem prestolu, ki je okrašen z levi.

Kakor je biblična eksegeza iskala ujemanja med Staro in Novo zavezo, tako so tudi umetniki dogodke in osebe iz Stare zaveze prikazovali kot izpolnitev le-teh v Novi zavezi.

⁶ Pobožnost rožnega venca ima korenine v izkušnji kristjanov iz prvih stoletij, ko so puščavski očetje ponavljali molitve v litanjski obliki. Po 6. stoletju so nekateri verniki začeli ponavljaje moliti prvi del sedanje zdravamarije (drugi del – Sveta Marija – je bil dodan šele v 16. stoletju). Proti 12. stoletju je bil določen Psalterij zdravamarije, ki so ga ponavljali skupaj 150-krat (po številu Davidovih psalmov).

⁷ Naziv Božja mati (grško *Theotókos*) je bil prvič uradno objavljen na ekumenskem koncilu v Efezu leta 431, neuradno pa se je ta naziv pojavljal že prej. Na koncilu so hoteli s tem nazivom poudariti, da je Marija tudi mati Jezusa – Boga in ne samo mati Jezusa – človeka (kot je trdil Nestorij). Po nauku, ki je bil uradno potrjen na koncilu, sta namreč Jezusova človeška in Božja narava neločljivo povezani. Jezus je bil v duhovnem smislu rojen že pred začetkom časa iz Boga Očeta in je pravi Sin Božji, v telesnem smislu pa je bil rojen iz Device Marije in zato Marija zasluži naziv Božja mati, v slovanskih jezikih pa Bogorodica.

⁸ Diadem (grško *diádema*) označuje okrašen trak, ki so ga kot znamenje kraljevske časti nosili monarhi na vzhodu. Objema kraljevo glavo in pomeni njegovo avtoriteto.

⁹ Lep primer so ikone, ki naj bi jih naslikal sv. Luka: Vladimirska Mati Božja, Devica Odigitria v Carigradu in *Salus Populi Romani* v Rimu.

¹⁰ GERM 2001, p. 153.

¹¹ GERM 2001, p. 156.

Najznačilnejše izraze tipološke misli pa sta od 12. stoletja dalje izoblikovala rokopisa *Biblia pauperum* (Biblija revnih) in *Speculum humanae salvationis* (Zrcalo odrešenja).¹² Evangeljskemu prizoru sta zmeraj dodani dve starozavezni podobi.¹³ Tako je na primer Gospodovo oznanjenje Mariji dopolnjeno z Evo, ki se pogovarja s kačo, in poklicem Gideona za sodnika.

Marija s krono se je začela pojavljati na upodobitvah Jesejevega rodovnika, kar kaže na nedvoumen Marijin kraljevski rod, ki izhaja iz Davidove hiše. Bizantinska doba v umetnosti rada upodablja Marijino smrt. Okoli Marije so zbrani apostoli,¹⁴ njena duša pa v podobi dojenčka zapušča telo in se dviga v višave, ali pa jo drži v naročju Jezus.

Romanska kraljica nebes (*Regina caeli*) se v gotiki preobrazi v milostno priprošnjico in zaščitnico. Marija postaja vse bolj človeška, mila, razumevajoča, materinska.¹⁵ V gotskih katedralah, ki so mnoge posvečene Mariji, najdemo čudovite prikaze kronanja Marije predvsem na zahodnih pročeljih,¹⁶ na barvnih oknih in iluminacijah v različnih prepisih svetopisemskih besedil. Krono ji nadevajo angeli, Jezus,¹⁷ Sveta Trojica. Ko gre za Sveto Trojico, je Marija prikazana tako, da kleči pred Bogom Očetom, ki ji polaga krono na glavo, na drugi strani je Bog Sin, nad vsemi pa plava Sveti Duh v podobi goloba. Včasih pa Mariji polagata krono oba, Bog Oče in Bog Sin.¹⁸

Okrog leta 1400 se pojavijo t. i. lepe Madone, ki kot kraljice razodevajo svojo materinsko milino, nežnost do otrok in lepoto, kar še posebno občudujemo v oltarnem slikarstvu pozne gotike.

V renesančni umetnosti je Marija največkrat upodobljena v obleki aristokratinje ali meščanke. Kot Angelska kraljica se dviga nad oblake, obdajajo jo množice angelov, ki nosijo mariološke simbole ali igrajo na glasbila.

Baročna umetnost je razvila predvsem dva nova ikonografska motiva, namreč Brezmadežno in Kraljico rožnega venca. Brezmadežna stoji na krogli in/ali polmeseču, pod stopali pa pritiska k tlom kačo. Glavo ji obdaja venec dvanajstih zvezd.

¹² Tipološki spis je okrog leta 1324 napisal dominikanec Ludolf Saški in se zgleduje po zgodnjih izdajah *Biblia pauperum*. Vsakemu novozaveznemu prizoru dodaja tri starozavezne predpodobe. *Biblia pauperum* in *Speculum humanae salvationis* sta doživela razcvet z iznajdbo tiska (GERM 2001, p. 99).

¹³ GERM 2001, p. 99.

¹⁴ Meliton iz Sarde (druga polovica 2. stoletja) pripoveduje, kako so se po čudežu zbrali ob umirajoči Mariji vsi apostoli. Ko je zaspala, so jo obdali angeli in jo pospremili v nebo.

¹⁵ GERM 2001, p. 158.

¹⁶ Upodobitev Marije na vhodnih vratih je spodbudil vzdevek Vrata nebeška. Simbolično skozi Marijo vstopimo v skrivnost Boga.

¹⁷ Lep primer, kako svojo mater krona Jezus, je mozaik v baziliki Marije Velike v Rimu, ki ga je po naročilu papeža frančiškana Nikolaja IV. leta 1295 do 1296 izdelal frančiškanski slikar in izdelovalec mozaikov Jacopo Torriti, ki je predhodno že sodeloval pri poslikavi zgornje asiške bazilike in pri izdelavi mozaikov v baziliki v Lateranu.

¹⁸ Na koncilu v Firencah leta 1439 so želeli vzpostaviti edinost med pravoslavno in katoliško Cerkvijo. Razpravljali so o Sveti Trojici. Latinski koncilski očetje so trdili, da Sveti Duh izhaja iz Očeta in Sina (*ex Patre Filioque*), grški pa, da Sveti Duh izhaja iz Očeta po Sinu. Te razprave so spodbudile umetnike, da so upodabljali Marijo, ki jo krona Sveta Trojica. Marija predstavlja Cerkev in njena povezanost s Sveto Trojico se razliva na vse verujoče.

Rožnovenska Marija pa je obdana z vencem belih in rdečih vrtnic, z upodobitvami petnajstih skrivnosti rožnega venca, lahko pa tudi deli ljudem rožne vence. Omeniti moramo tudi Žalostno Mater Božjo, ki je tip objokane, trpeče Marije, včasih pa ji prsi prebada meč.

Sklep

Svetogorska Kraljica je izpolnjevala osnovne pogoje, da je mogla biti slovesno okronana. Podoba je umetniške vrednosti, ima zgodovinsko ozadje, ljudje jo častijo in se ji priporočajo, je tudi čudodelna.¹⁹ Svetogorska Kraljica je prejela krono leta 1717 kot druga podoba izven Italije.²⁰

Bistvo Marijinega življenja je ljubezen in služenje. To poudarja tudi besedilo ob kronanju podobe ali kipa: »Dobrotno se ozri, Gospod, na svoje ljudstvo, ki ob polaganju kraljevskega diadema (krona) na podobo Matere Kristusa, tvojega Sina, priznava Gospoda Jezusa za kralja vesoljstva in kliče Devico Marijo za kraljico. Ko sledimo njunemu zgledu, nam podeli, Oče, da se tudi mi posvetimo tvoji službi in se damo drug drugemu na razpolago v ljubezni ter tako z zmago nad sebičnostjo in z darovanjem brez omejitev izpolnimo tvoje zapovedi in k tebi privedemo svoje brate.«

S krono ozaljšana podoba je povabilo kristjanom, naj v ponižnosti srca kot Marija sprejemajo Jezusa kot odrešenika in priznavajo Boga kot Očeta in Stvarnika. Krona na Marijini podobi ali kipu naj vernike spodbuja k posnemanju Marije kot »ponižne Gospodove dekle«, Kraljice usmiljenja in Kraljice miru.

Papež Janez Pavel II. je ob svojem prvem obisku v Sloveniji naročil: »Bodite živ zgled tistih kreposti, ki žarijo v Gospodovi Materi. Ona vam bo pokazala pot, ki vodi h Kristusu.«

¹⁹ V Plečnikovi cerkvi sv. Frančiška v Ljubljani je stranski oltar posvečen Svetogorski Kraljici. Zlati kroni sta narejeni iz poročnih prstanov, ki so jih darovale vdove po vojakih, padlih na soški fronti med 1. svetovno vojno.

²⁰ Prva je bila okronana leta 1715 Trsatska Mati Božja, istega leta kot Svetogorska pa tudi v Čenstohovi.

Umetnostnozgodovinska podoba cerkve na Sveti gori

Pavla Jarc

Namen prispevka je umetnostnozgodovinsko ovrednotiti stavbno zgodovino in arhitekturno zasnovo v prvi svetovni vojni porušene cerkve na Sveti gori ter izpostaviti vpliv njenega arhitekturnega tipa in prostorske zasnove na nekatere triladijske cerkve na Primorskem in Notranjskem.

Stavbna zgodovina cerkve

S stavbno zgodovino in samo arhitekturo stare cerkve na Sveti gori se pri nas doslej ni še nihče podrobno ukvarjal, razen Emilijana Cevca, ki je v publikaciji *Sveta gora 1539–1989* objavil kratko študijo o tem pomembnem spomeniku cerkvenega stavbarstva 16. stoletja.¹ Pred njim so sicer nekateri avtorji, tu velja izpostaviti predvsem umetnostna zgodovinarja Franceta Steleta in Naceta Šumija, že opozorili nanj, vendar pa v njihovih delih ni bil deležen podrobnejše predstavitve.² Večina drugih piscev, ki jih sicer ni bilo malo, se je omejila predvsem na opis legendarnega začetka svetogorske božje poti in številnih pomembnih verskih dogodkov, slovesnosti in romanj, kar ni neposredno povezano s samo stavbno zgodovino in arhitekturo.

Izjema je bil le še graški umetnostni zgodovinar Johann Graus. V reviji *Kirchenschmuck* je v letih 1885–1886 objavil prispevek o stari cerkvi in priložil tloris ter vzdolžni in prečni prerez cerkve,³ ki pa prikazujejo stanje po letu 1793, ko je bila cerkev temeljito rekonstruirana v stilu prvotne cerkve. Izsledke iz tega članka je pri svoji študiji uporabil Cevc in sama se bom v tem prispevku med drugim opirala tudi na dognanja obeh omenjenih avtorjev.

To pomanjkanje literature in drugih pisnih virov, za katerimi se je izgubila sled že v času jožefinskih reform, ko so odpravili božjo pot in poškodovali cerkev, in potem še med prvo svetovno vojno, ko je zgorel samostanski arhiv in je bilo rešenih le malo virov, ki bi povedali kaj več o nastanku stare cerkve, morda tudi njene srednjeveške predhodnice, pojasnil izvor arhitekture in stavbnega mojstra, seveda predstavlja določene težave pri analizi arhitekture. Največja težava pa je vsekakor v tem, da je bila cerkev leta 1915 porušena. Zato so mi bili pri opisu cerkve poleg omenjene literature v veliko pomoč še nekateri načrti, ki so bili prvič predstavljeni v Grausovi študiji, in nekatere stare razglednice oziroma fotografije, ki prikazujejo cerkveno zunanjsčino in notranjsčino. In navsezadnje so tu še doslej neznani oziroma nezadostno ocenjeni

¹ CEVC 1990.

² STELE 1960, pp. 56–57 in ŠUMI 1966, pp. 86–87.

³ GRAUS 1885 in GRAUS 1886.

arhivski viri, ki se nahajajo v arhivih v Gorici in Vidmu.⁴ Gre za najrazličnejše pogodbe in listine, ki se nanašajo na razne verske slovesnosti, posvetitve, finančne zadeve, ocenitve nastalih škod ... Omenjeni dokumenti se neposredno sicer ne dotikajo stavbne zgodovine, vendar ker spomenik ni več ohranjen, pripomorejo k popolnejši sliki, ki pa nikakor ne more biti dokončna.

Kot je znano, je bila svetogorska cerkev zgrajena med letoma 1541–1544, vendar pa lahko zdaj že skoraj zagotovo trdimo, da je pred to cerkvijo na Skalnici že v 14. stoletju stala majhna cerkev, posvečena Mariji. To je na začetku tega stoletja iz arhivskih dokumentov v dunajskem državnem arhivu odkril zgodovinar Franc Kos in leta 1920 objavil v reviji *Čas*.⁵ Svojo trditev, da je obstajala na Skalnici vsaj že v 14. stoletju – če ne prej⁶ – cerkev, je dokazal z darilno pogodbo goriškega notarja Matija, ki je leta 1383 tej cerkvi podelil neko posestvo v Kromberku, ki so ga takrat imenovali Strana.⁷ Iz neke druge listine je razvidno, da je goriški grof Majnhard 19. maja 1368 zastavil svojemu konjskemu nadzorniku Hainczleinu Gassenpergerju za posojenih 61 goldinarjev »ein hub vnder vnser Frawn perg pey Celcan«.⁸

V svojem članku v *Jadranskem almanahu za leto 1924*⁹ Kos navaja še dve listini, ki jih je odkril goriški zgodovinar Carlo Morelli.¹⁰ V obeh listinah – oporokah je omenjena srednjeveška Marijina cerkev na gori pri Gorici.¹¹ 14. avgusta 1376 je Ulrik iz Gramogliana blizu Rožaca zapustil v oporoki med drugim cerkvi svete Marije na gori pri Gorici en srebrn kelih. Enako darilo je cerkvi svete Marije nad Solkanom poklonil v svoji oporoki 16. oktobra 1382 njegov sin Pandulf.¹²

In navsezadnje je pomemben dokument o starejši cerkvi lahko štirioglata plošča iz blede rumenkastega marmorja, ki so jo delavci odkrili, ko so začeli kopati temelje za novo cerkev. Na robu plošče so bile z gotskimi črkami izklesane besede angelskega pozdrava: »Ave, gratia plena, dominus tecum, benedicta tu in mulieribus«, v sredini v medaljonih pa različna znamenja (golobi, labodi, pelikani, venci, rože, javorov list, zvezdice ...), ki bi jih posredno lahko povezali z marijansko simboliko oziroma ikonografijo.

⁴ Gre za številne dokumente, ki jih hranijo Archivio della Curia Arcivescovile, Archivio Storico Provinciale, Archivio di Stato v sosednji Gorici in Archivi Storici Diocesani v Vidmu.

⁵ Kos, F. 1920, pp. 107–108.

⁶ Arheolog Vinko Šribar meni, da je na Skalnici stala cerkev že v 11. stoletju.

⁷ »Donatio ecclesie sancte Marie de supra Celchanum in pertinentiis Goritie de uno bono sito in Strana supra Goritiam, facta per ser Mathiam notarium Goritie...« (Kos, F. 1920, p. 107).

⁸ Prevod: »eno kmetijo pod goro naše Gospe pri Solkanu« (Kos, F. 1920, p. 108).

⁹ Kos, F. 1923.

¹⁰ Preberemo ju lahko v knjigi DELLA BONA 1855–1856, pp. 19–20.

¹¹ Namenoma nisem napisala imena gore nad Gorico oz. Solkanom – Skalnica, kajti mogoče je mišljena katera druga gora, torej v tem primeru ne gre za Marijino cerkev na Skalnici, kar pa je malo verjetno.

¹² Kos, F. 1923, p. 140.

Od kod izvira ta srednjeveški fragment? V tistem času oziroma vse do začetka tega stoletja so ga preprosto povezovali z Marijinim prikazanjem¹³ in niso niti pomislili, da bi mogoče na tistem mestu že kdaj prej stala cerkev.

Kdaj je bila zgrajena ta srednjeveška cerkvica, kakšna je bila, kdaj in zakaj je bila uničena, ostaja še vedno nedorečeno. Iz ohranjenih listin pa izvemo, da je v 14. stoletju že stala.

Njeno postavitve je mogoče pojasniti s tedanjimi verskimi razmerami. V srednjem veku so bila po svetu znana romarska središča, kamor so romali tudi verniki iz naših krajev, da bi si pridobili božjo pomoč in naklonjenost. Zlasti radi so romali v Rim, Santiago de Compostela, Köln, Aachen in oddaljeni Jeruzalem. Če so tedanji verniki romali v tako oddaljene svete kraje, ali ni mogoče, da so postavljali romarska svetišča tudi doma? Zato je Miroslav Brumat upravičeno zapisal, da ne gre dvomiti, da so tudi na Skalnici v 13. ali 14. stoletju sezidali cerkvico ali kapelo.¹⁴ Pri vprašanju, kdaj in zakaj je bila cerkev uničena, se je v prvi vrsti smotrno opirati na zgodovinska dejstva,¹⁵ čeprav nimamo konkretnih dokazov. Znano je, da so Turki konec leta 1469 in 1477 opustošili in razdejali tudi Goriško. In mogoče so takrat res uničili tudi cerkvico na Skalnici. O prvotni cerkvi, ki je stala na tem mestu verjetno že v 14. stoletju, razen dela kamnite plošče danes ni več nobene sledi. Mogoče bi nam o tem kaj več povedala izkopavanja pod cerkvenim tlakom ali na sami vzpetini, kjer bi lahko našli temelje kakšne starejše cerkve.

Spričo vseh omenjenih dejstev, lahko torej trdimo, da je svetogorska cerkev iz 16. stoletja imela svojo starejšo predhodnico in s tem je na neki način rešeno tudi vprašanje znamenite kamnite plošče, ki »ni prišla od Boga«, ampak je bila vzdana v prvotni cerkvi in je prišla na dan, ko so začeli graditi novo Marijino svetišče. Do danes se je ohranil samo del te plošče, ki je vzdan v cerkvi za velikim oltarjem. Njen večji del pa je izginil v času Jožefa II., ko so cerkev opustili.¹⁶ Obstaja pa rekonstrukcija skoraj celotne plošče, ki jo je po ohranjenem delu poskušal narediti don Onorio Fasiolo, zgodovinar in duhovnik iz Gorice, in se nahaja v samostanski knjižnici na Sveti gori. Vsekakor je ta plošča lahko za raziskovalca dragocen zgodovinski vir, če le zna slutiti njeno sporočilo in prisluhniti njeni likovni govorici.

Posvetimo se sedaj cerkvi, ki nas zanima. Ta se je začela graditi leta 1541, kar lahko sklepamo iz darilne pogodbe z dne 11. decembra 1540, v kateri je med drugim zapisano: »Blagorodni gospod Jeronim grof Attems daruje za zidanje cerkve v čast Mariji na Skalnici zemljiščen prostor, in sicer dvaintrideset korakov okoli in okoli zidov cerkve, ki se ima zidati ...«.¹⁷ Anton Červ piše, da sprva niso nameravali graditi tako monu-

¹³ Po ustnem izročilu naj bi Marija Urški naznanila, da bodo pri kopanju našli v zemlji podobno znamenje (ČERV 1909, p. 12).

¹⁴ BRUMAT 1924, p. 32.

¹⁵ Vzrok je lahko tudi naravni pojav, npr. strela, ki je večkrat prizadela Sveto goro.

¹⁶ V *Ave Marija* 1952, p. 55 najdemo podatek, da je bil ta del plošče v tistem času prenesen v Zgodovinski muzej na Dunaj.

¹⁷ ČERV 1909, p. 11.

mentalne cerkve, a ker so prihajali številni darovi, so se med delom odločili za nov, veličastnejši načrt.¹⁸ Arhitekt ni znan, čeprav bi začetnici M. T., ki sta se nahajali poleg letnice 1547 v bližini južnega stranskega portala,¹⁹ lahko napeljali na stavbenika. Toda Cevc meni, da črki nista predstavljali arhitektovega imena, ampak naj bi šlo za ime nekega sodelujočega kamnoseka.²⁰ Zavrnil je tudi Cossárjevo domnevo, da bi arhitekt svetogorske cerkve utegnil biti Corrado Vintana, saj je nastopil službo v Gorici šele leta 1549, oziroma njegov predhodnik Volfango Spirito iz Humina (Gemone),²¹ in se bolj nagiba k temu, da bi arhitekt lahko bil iz Lombardije.²² Po prepričanju graškega umetnostnega zgodovinarja Johanna Grausa pa je arhitekt prišel s severa.²³

Stavba je v svoji prefinjeni zasnovi zajela obe stilni smeri: minevajočo gotiko in porajajočo se renesanso. Stavbenik je sicer prisluhnil južnim vplivom pri načrtovanju cerkvene stavbe, vendar pri tem ni povsem zatajil srednjeveške arhitekturne tradicije. Prav zaradi te slogovne dvojnosti je toliko težje določiti arhitektovo poreklo in prav zato se odpira še vprašanje, zakaj ne bi bila cerkev zamisel in delo lokalne delavnice ali lokalnega mojstra, ki je izhajal iz tradicije in je bil že seznanjen z novimi renesančnimi arhitekturnimi oblikami, ki jih je lahko spoznal v furlanskem sosedstvu. Tu ni šlo za naročilo s prestižnimi ambicijami, ki bi narekovalo angažiranje uveljavljenega arhitekta.

O sami zidavi cerkve so pričale številne letnice, ki so bile po Grausovih ugotovitvah²⁴ vklesane na različnih mestih v cerkvi. Prva, 1539, v križnem slopu, levo od glavnega oltarja, je verjetno označevala lego prvotne lesene kapele, ki naj bi jo postavili takoj po Marijinem prikazanju. Na podstavku jugozahodnega vogala fasade je bila vklesana letnica 1543, na južnem stranskem portalu 1544, na glavnem portalu 1545. Ob južnem stranskem portalu je bila dvakrat letnica 1547, enkrat z že omenjenima začetnicama M. T. Na kapeli svetega Mihaela ob severni strani prezbiterja je bila še letnica 1560. Iz te kronologije lahko sklepamo, da je bil najprej končan oltarni del in da so leta 1543 prišli z gradnjo že do fasade; povedo pa nam tudi, da je bila cerkev posvečena,²⁵ še preden je bila povsem dokončana. Po letnici 1560 sodeč, je bila na severno stran prezbiterja prizidana kapela sv. Mihaela. To je bil zadnji stavbni dodatek cerkvi v 16. stoletju, leta 1626 pa so dozidali še nizek *campanile* ob južni strani prezbiterja.

Večjo nevšečnost za cerkev, ki je za sabo potegnila korenite spremembe v njeni notranjosti in zlasti opremi, so pomenile jožefinske reforme, zaradi katerih so leta 1786 ukinili romarsko pot in opustili cerkev. Že leta 1793 so cerkev rekonstruirali in vse dosedanje razprave o spomeniku in njegovi zasnovi so nastale predvsem na podlagi stanja po tej obnovi.

¹⁸ ČERV 1909, p. 11.

¹⁹ GRAUS 1885, p. 141.

²⁰ CEVC 1990, p. 63.

²¹ COSSÁR 1948, p. 41.

²² CEVC 1990, p. 69.

²³ GRAUS 1885, p. 141.

²⁴ GRAUS 1886, p. 13.

²⁵ Datum posvetitve je znan: 12. oktober 1544.

Ob razpustu samostanov in cerkva ob koncu 18. stoletja je večina objektov doživljala temeljite prezidave, prav tako tudi svetogorska cerkev. Kako je izgledala cerkev do poznega 18. stoletja in kakšna je bila njena prostorska ureditev, lahko le delno sklepamo iz risbe Giovannija Maria Marussiga iz 17. stoletja,²⁶ ki prikazuje cerkveno zunanjšino.

Arhitekturna zasnova

Opis prvotne stavbe je nastal le na podlagi analize ohranjenih načrtov in fotografij iz obdobja po rekonstrukciji cerkve v 18. stoletju ter že omenjene Marussigove risbe.

Cerkev je bila orientirana proti jugovzhodu. Njena zunanjšina je bila zasnovana kot stroga, kubično resna in nerazčlenjena stavbna gmota, ki sta jo le deloma poživila pozneje dograjeni samostan in romarski dom na južni strani.

Strogo oblikovano pročelje se je na vrhu zaključevalo s širokim trikotnim čelom; njeno mogočno resnost so poživila le tri na gladki površini pročelja preudarno razporejena okna: dve polkrožni nad portalom in eno ovalno.²⁷ Edini imenitnejši poudarek na nerazgibani fasadni površini je bil vhodni portal, ki ga je obdajal krepko profiliran pravokotni okvir, v katerega so bila vstavljena vrata z elegantno usločenim lokom. Nad to portalno kompozicijo, ki se je zaključevala s trikotnim čelom, so ob obnovi cerkve leta 1793 postavili Marijin kip z angeloma in tako vsaj nekoliko obogatili pročelje.²⁸

Cerkev je bila grajena iz klesanega kamna in neometana. Pokrita je bila s široko dvokapno streho. Leta 1626 je bil ob južni strani prezbiterija zgrajen trinadstropni *campanile* kvadratnega tlorisa z nizko piramidalno streho.

Na pogled torej cerkev ni bila nič posebnega. Ob ogledu fotografij pa vzbudi pozornost notranjšina, ki je bila bistvena sestavina spomenika in poglavitna nosilka njegovih spomeniških in slogovnih vrednot.

S pomočjo fotografije notranjščine se osredotočimo na pogled od vhodnih vrat, od koder prostor skoraj v celoti zajamemo. Ta pogled proti prezbiteriju nas postavi v imenitno vzdolžno dvorano, ki je lahko sprejela okrog pet tisoč vernikov. Pet parov osmerokotnih slopov s preprostimi kockastimi bazami in še preprostejšimi kapiteli jo je delilo v tri ladje, od katerih je bila srednja nekoliko širša in višja od stranskih dveh, vendar pa ni imela lastne bazilikalne osvetljave. Notranjščina je dobivala svetlobo skozi velika okna severne in južne stranske ladje ter skozi zahodno pročelje. Ker so okna tako prepajala prostor s svetlobo, se Cevc po nepotrebnem sprašuje, ali so severno steno, ki je bila pri starejših cerkvah zaradi vremenskih nevšečnosti navadno brez oken, predirala že na začetku.²⁹ Grausovo domnevo, da so bila prvotna okna šilasto

²⁶ Risba je v SPANGHER 1987, »agòst«.

²⁷ To je opis zahodnega pročelja, kot je viden na risbi G. M. Marussiga, ki ni najbolj natančna. Cevc (CEVC 1990, p. 65) namreč piše, da so bila na pročelju štiri pravokotna okna (dve že iz baročnega časa) in dve rozeti, kar je vidno tudi na fotografijah.

²⁸ Glavni portal je lepo viden zlasti na starejših fotografijah, risar pa se ni spuščal v podrobnosti.

²⁹ CEVC 1990, p. 65.

zaključena³⁰ in verjetno ob obnovi zamenjana s pravokotnimi, potrjuje risba iz 17. stoletja. Potemtakem cerkev ni pripadala pravemu bazilikalnemu tipu, pa tudi ni bila popolna dvorana, pri kateri bi morale biti vse tri ladje enako visoke, kot trdi starejša literatura. Šlo je torej za tip stopnjevanje dvorane oziroma psevdobazilike.

Pet parov osmerokotnih slopov, iz katerih so se visoko vzpenjale široke polkrožne profilirane arkade, je delilo prostor v tri ladje, ki niso bile obokane, temveč prekrite s tradicionalnim, za to območje takrat značilnim odprtim ostrešjem. Tako prostorsko občutje je bilo za romarske potrebe kar primerno, saj je bila z njim ustvarjena velika in enotna prostornina.

Cevc se sprašuje, a brez zelenega odgovora, ali je imela cerkev že od vsega začetka odprto ostrešje, ali so imele ladje nekoč ravne poslikane stropove, na kar bi lahko kazale predvsem konzole, ki so bile vzdane v višini zunanjih sten v stenah proti glavni ladji.³¹ Kot vemo, je bila prvotna strešna konstrukcija v času sekularizacije cerkve uničena, tako da je težko karkoli reči.

Na vzhodni strani delno križa podolžno usmeritev prostora nekakšen transept s poudarjenim križiščem, ki je bil za devet stopnic dvignjen nad ladijskim prostorom in ob straneh tristrano zaključen. S tem je bila ladja zaključena samostojna celota, prav tako prečna ladja oziroma transept, ki je bil v nasprotju z ladijskim delom križnorebrasto obokan. Cevc je pri opisu transepta zelo natančen. Ugotavlja, da njegova razmerja niso ustrezala klasičnemu transeptu, ker je bil njegov motiv reduciran. Bil je ožji, precej nižji od glavne in stranskih ladij in brez posebne osvetljave. S pomočjo tlorisa je sklepal, da so ga »v presečišču na vseh štirih straneh sekali ločni prehodi v njegova kraka, v prezbitერიj in glavno ladjo, kar je spreminjalo zaključna kraka v nekakšni kapeli. Razpadel je v tri preceje med seboj ločene prostore, ki so se zato osamosvajali«. ³²

Onstran nenavadnega transepta pa se je prostor povišal še za šest stopnic (te različne nivoje prostora je verjetno narekoval padajoči teren) in se skozi polkrožne slavo-loke prelil v prezbitერიj s kapelama ob strani. Prezbitერიj je bil prav tako prekrit s križnorebrastim obokom in sprva tristrano zaključen. Med obnovo in barokizacijo ob koncu 18. stoletja so tristrani zaključek verjetno nadomestili z rahlo usločeno steno, kar je lepo vidno na tlorisu, ki ga je prvi objavil Graus.³³

Na severni strani kora se je vsem stavbnim delom leta 1560 pridružila še pravokotna kapela sv. Mihaela, ki je bila tudi križnorebrasto obokana. V kapelo je vodilo dvojno vrat: ena od zunaj, druga pa iz prezbitერიja.

Odlična in tako svojevrstna arhitektura je bila primer prehodnega sloga, v katerem so se prepletali odmevi pozne gotike z uveljavljajočo se renesanso. Po svojem značaju je bila cerkev še poznogotska, v detajlih, s katerimi se navadno najprej napoveduje novi slog, pa tudi že v organizaciji prostora, kjer je jasno prisotna težnja po zaokroženosti in preglednosti prostora, pa so se že pojavljali izraziti renesančni prijemi.

³⁰ GRAUS 1885, p. 142.

³¹ CEVC 1990, p. 67.

³² Ibid., p. 67.

³³ GRAUS 1885, p. 138.

Poznogotski je bil nosilni sistem, pri čemer gre za slope osmerokotnega prereza in profilacijo lokov. Prav tako so na gotiko spominjala prvotna šilasta okna, šilastoločni glavni portal, tristrano zaključen prezbitenij in obokanje transepta, prezbitenija in kapele sv. Mihaela. Široki razmiki med stebri, široke polkrožne odprtine in zasnova prostora pa so bili že znanilci novega občutja – renesanse.

Skozi pisne vire, načrte in fotografije smo prepoznali cerkev, ki je dobro nakazovala oblikovne težnje sredine 16. stoletja, ki so še vedno izhajale iz poznogotske dvoranske arhitekture, hkrati pa se je že bogatila z dosežki novega časa. To je ugotovil že Graus, ko je svetogorsko cerkev postavil na stičišče oziroma križišče med severom in Italijo.³⁴ Njegovi tezi je sledil tudi Stelè, ki je v svojem raziskovanju šel še dlje in cerkev na Sveti gori opredelil kot delo t. i. kraške renesanse,³⁵ a ta termin se je v zadnjem času izkazal kot neustrezna oznaka za tip cerkva na območju Primorske in Notranjske, v katerem se združujejo trije različni slogi.³⁶

Cevc pa je cerkev skušal povezati še s starejšim izročilom, saj »se zateka k oblikam romanske retrospektive, značilne ne samo za italško, marveč tudi za srednjeveško pozno gotiko in 16. stoletje«³⁷ in iz previdnosti je opozoril še na vplive lombardske ter celo starejše furlanske arhitekture.

Kdo je naredil načrt in sezidal staro svetogorsko svetišče, kljub številnim hipotezam še vedno ni znano. Z gotovostjo pa lahko trdimo, da je bila cerkev na Sveti gori s svojo tipično arhitekturo prehodnega značaja in bogato opremo pomemben arhitekturni dosežek. Namenjena je bila za romarsko cerkev, kar je odločilno vplivalo na njeno triladijsko zasnovo in velikost. Tudi oltar, ki je bil postavljen sredi glavne ladje, kaže na božjepotni značaj svetišča.

Poseben pomen cerkve je tudi v tem, da je bila v svoji vrsti prva in je zato ključni arhitekturni spomenik ter s tem tipološka spodbuda za manjše in skromnejše, a po prostorski organizaciji sorodne cerkve, ki so nastajale na Primorskem in območju Pivke v 16. in 17. stoletju.

V to tipološko skupino triladijskih cerkva uvrščamo:

- prvotno Marijino cerkev na Sveti gori kot osrednji in najpomembnejši spomenik,
- župnijsko cerkev sv. Lucije na Mostu na Soči,
- podružnično cerkev Marijinega vnebovzeta na Vitovljah,
- župnijsko cerkev sv. Jurija v Dutovljah,
- župnijsko cerkev sv. Martina v Hrenovicah,
- župnijsko cerkev Marijinega vnebovzeta v Slavini,
- župnijsko cerkev sv. Janeza Krstnika v Boljuncu pri Trstu.

³⁴ GRAUS 1885, p. 141.

³⁵ STELÈ 1940, pp. 56–57.

³⁶ Na ta problem je opozorila tudi Daša Pahor (PAHOR 2004, p. 128).

³⁷ CEVC 1990, p. 68.

V okviru te skupine velja omeniti še cerkev sv. Trojice na Lonici nad Trnjem, nekoč pomembno romarsko zbirališče na Pivškem, od katere pa so vidni le še temelji.

Obravnavano območje je kulturno – zgodovinsko precej raznoliko, saj je bilo na meji med tedanjo Beneško republiko in Habsburško monarhijo, zato se postavlja vprašanje, kaj je na spomenikih skupnega in v čem se razlikujejo. Najmanj razlik je v tlorisni shemi in v prostorski organizaciji ladijskega dela ter v oblikovanju nekaterih arhitekturnih elementov. Skupna jim je tudi renesančna težnja po zaokroženosti in preglednosti cerkvene notranjščine. Primerjave med spomeniki so precej otežene, ker ključne stavbe (cerkve na Sveti gori) ni več in smo zato vezani izključno na slikovno gradivo.

Cevc je potemtakem upravičeno zapisal, da »smo s to stavbo izgubili pomemben umetnostni spomenik, pripadajoč triladijskemu stavbnemu tipu, kakršnega sta – po romanskih stavbnih zgledih – prevzeli naša pozna gotika in renesansa in se je v najpopolnejši obliki uresničil v stari cerkvi na Sveti gori nad Gorico«.³⁸

Cerkev je bila s svojo tipično arhitekturo prehodnega značaja in bogato opremo pomemben umetnostni spomenik, ki je dobro nakazoval težnje naše arhitekture srede 16. stoletja, ki je še vedno živela iz srednjeveške tradicije in deloma prostorskih dosežkov poznogotske dvoranske arhitekture, hkrati pa se kje že bogatila z dosežki novega časa – renesanse. Nikakor pa ne gre zanemariti tudi deleža domačih mojstrov, ki so bili dediči tradicionalne kamnoseške tradicije, ki je na tem območju živela še daleč v 18. stoletju.

³⁸ CEVC 1975, p. 91.

Prostor prve svetogorske cerkve

Vojko Pavlin

Danes je trdno zasidrano mnenje, da je imela svetogorska cerkev iz 16. stoletja na istem mestu svojo predhodnico, prav tako posvečeno sv. Mariji. Iz te cerkve naj bi izhajala znamenita ornamentirana kamnita plošča z besedami angelskega pozdrava, katere del je danes vzidan v steno za glavnim oltarjem. Staro svetišče na Skalnici naj bi bilo po nekaterih domnevah žrtev turških vpadov.

Dragocene podatke o srednjeveški Marijini cerkvi pri Gorici nad Solkanom je pred okoli sto leti obelodanil oziroma posredoval zgodovinar Franc Kos. Štirje pisni viri iz 14. stoletja nesporno pričajo o njej. Kljub temu pa se porajajo dvomi o tem, ali je cerkev zagotovo stala na vrhu Skalnice, saj bi jo domnevno lahko locirali tudi drugam. Tega mnenja je bil tudi že p. Bruno Korošak, ki je v *Svetogorski Kraljici* leta 2004¹ podal svoje trdno mnenje o tem, kje naj bi ta cerkev dejansko stala.

Splošni pomisleki glede obstoja stare cerkve na Skalnici

Najprej velja spomniti na izročilo o Marijinem naročilu vidkinji Urški Ferligoj, ki govori o zidavi in ne o obnovi ali ponovni postavitvi Marijinega templja. Ob gradnji cerkve v začetku 40-ih let 16. stoletja z izjemo omenjene plošče ni kakšnih namigov na ostaline porušene cerkve. Nobeden od starejših avtorjev, ki so pisali o svetogorski zgodovini od 17. do 19. stoletja (Glavinič,² Bavčer,³ Pasconi,⁴ Červ⁵), ne omenja stare zgradbe, na katero bi se lahko naslonila nova. Vsi poudarjajo edinstvenost in posebnost Urškega videnja ter posledično hitro izgradnjo nove cerkve, ki je kmalu prerasla v dobro obiskano božjepotno svetišče. Prvi med njimi, Franjo Glavinič, se je kot gvardijan na Sveti gori sto let po prikazanju bržkone lahko oprl na ustno tradicijo domačinov, v prvi vrsti Grgarcev, ki so vedeli marsikaj povedati o njihovi znameniti sovaščanki, o kaki porušeni stari cerkvi pa očitno ne. Z njo tudi niso povezali kamnite plošče, ki naj bi jo našli ob gradnji Marijinega svetišča.⁶ Plošča je pozneje, ob odkritju arhivskih virov, obveljala kot dodaten dokaz za srednjeveško cerkev na

¹ KOROŠAK 2004.

² GLAVINIČ 2002, p. 34.

³ BAVČER 1991, p. 412.

⁴ PASCONI 1993, p. 9, v prevodu: »Se pak ne najde nobeno pisanje, nobeno snaminje, nobena podertija, od koder bi se moglo sposnat, da je na tem kraju nekdej kakova zerkev ali kapeliza stala, od ktere bi bil mogel tak kamen tamgor priti.« Gre sicer za prevod »psevdo Pasconijevega« dela v italijanščini iz leta 1841 (*Compendio storico* 1841), ki je nastal na osnovi originalnega Pasconijevega besedila iz leta 1746 (cf. STRES 1990, pp. 54–55).

⁵ ČERV 1883, pp. 12–14.

⁶ Cf. KRAJNIK 1989, p. 21.

Skalnici. To bi sicer bilo mogoče, čeprav artefakt sam po sebi niti ni nujno ostanek sakralne zgradbe.⁷ Korošak je bil mnenja, da so ploščo (sl. 1) prinesli iz Grgarja.⁸

Pričakovali bi nadalje, da so se v Urškinem času na vrhu Skalnice ohranile ruševine stare zgradbe, sploh če je bila cerkev žrtev turških vpadov (kar sicer ni bila Kosova domneva). Turški zavojevalci bi lahko svetišče porušili kvečjemu slabih sedem desetletij pred Urškinim videnjem. V poštev pridejo namreč hudi vpadi v sedemdesetih letih 15. stoletja in nato v letu 1499.⁹ Časovna distanca se ne zdi tako velika, da bi se zabrisale sledi, tako materialne kot ustne.¹⁰ Poleg tega so turški osvajalci sloveli po hitrih prehodih čez vpadne pokrajine. Večinoma so cerkve opleni in onečastili. Manj je verjetno, da bi si vzeli čas za rušenje cerkva, toliko bolj če je šlo za odročnejše kraje.¹¹ K temu lahko dodamo izpričano kontinuiteto mnogih okoliških cerkvenih zgradb. Stale so pred turškimi vpadi in ohranile so se po njihovem odhodu.¹²

Ad fontes

V člankih Franca Kosa *Zgodovinske drobtine iz Goriške*¹³ in *Solkan v srednjem veku*¹⁴ so se bralci seznanili s štirimi omembami Marijine cerkve nad Solkanom iz druge polovice 14. stoletja v časovnem razponu vsega petnajstih let. Do dveh se je Kos dokopal v dunajskem državnem arhivu (Haus- Hof- und Staatsarchiv) sam, dve pa je našel v »Dodatkih« Giuseppeja Domenica Della Bone k Morellijevi Zgodovini goriške grofije (*Osservazioni ed aggiunte sopra alcuni passi dell' Istoria della Contea di Gorizia di Carlo Morelli di Schönfeld*).¹⁵ Podrobneje je o zadnjih dveh v istem času kot Kos pisal jezikoslovec in bibliotekar Carlo Battisti.¹⁶ Battisti je namreč v sploh prvem prispevku revije *Studi Goriziani*, ki jo je sam utemeljil, objavil regeste darilnih listin samostanu manjših bratov v Gorici, ki jih hranijo v goriškem Pokrajinskem arhivu (Archivio Storico Provinciale). Ena od dveh listin je bila znana že Rudolfu Coroniniju v 18. stoletju.¹⁷

⁷ CEVC 1990, p. 61; KRAJNIK 1990, p. 14.

⁸ KOROŠAK 2004, p. 42.

⁹ JUG 1943, passim.

¹⁰ Do neke mere lahko primerjamo pričanje o »ostankih stare cerkve sv. Lucije« pri Mostu na Soči iz leta 1584, ki ga je zabeležil vizitator Pavel Bizancij. Najstarejši ljudje v kraju so »vedeli«, da je na tistem mestu stala cerkev sv. Lucije, kar so slišali od svojih pradedov. Sam vizitator je videl zidovje in ruševine pod zemljo in se o tem prepričal (GRUDEN 1908, p. 63). Avtor sicer postavlja dogodek v Štmarker pri Gorici (pod Sabotinom!), vendar gre očitno za današnji Most na Soči, saj je v okolici do Jožefa II. stala cerkev sv. Mavra, dovoljenje za zidavo nove cerkve sv. Lucije pa je bilo na osnovi ljudske pobožnosti izdano prav leta 1584 (cf. HÖFLER 2001, p. 83). Tudi če ni šlo za nekdanjo cerkev, temveč za ostanke svetolucijske prazgodovinske kulture – domačini so se pri zaželeni gradnji nove cerkve sklicevali na ruševine.

¹¹ Cf. tudi CEVC 1990.

¹² HÖFLER 2001, passim.

¹³ Kos, F. 1920, pp. 107–108.

¹⁴ Kos, F. 1923, p. 140.

¹⁵ DELLA BONA 2003, pp. 19–20.

¹⁶ BATTISTI 1923, pp. 12–16.

¹⁷ CORONINI CRONBERG 1769, p. 338.

Kratka vsebina štirih virov po kronološkem sosledju je sledeča:

Leta 1368 je goriški grof Majnhard VI. podelil svojemu konjušniku *Hainczleinu Gassenpergerju* v zastavo hubo (kmetijo) pod »Marijinim hribom« pri Solkanu (*vnder vnser Frawn perg pey Celcan*).

Leta 1376 je Ulrik (sin Tomaža) iz Gramogliana v oporoki volil srebrn kelih Marijini cerkvi na »Goriškem hribu« (*ecclesia sancte Marie de Monte de Goricia*).

Leta 1382 je Pandulf iz Gramogliana v oporoki volil srebrn kelih cerkvi sv. Marije nad Solkanom (*ecclesia sancte Marie de supra Celchanum*).

Leta 1383 je goriški notar Matija podaril zemljišče (*bonum*) v Kromberku (*Strana supra Goritiam*) cerkvi sv. Marije nad Solkanom (*ecclesia sanctae Mariae de supra Celchanum in pertinentiis Goritiae*).

Ker je govor o Marijini cerkvi na hribu nad Solkanom (v enem primeru pri Gorici), jo je Franc Kos takoj imel za svetogorsko predhodnico na Skalnici. Enakega mnenja je bil tudi Carlo Battisti.¹⁸ Splošna oznaka »nad Solkanom« nenazadnje namiguje na to, da je na hribu nad vasjo bržkone stala le ena srednjeveška Marijina cerkev, ki so jo na tak način identificirali. V prvi polovici 20. stoletja (in že dolgo časa pred tem) pa je bila edina topografsko ustrezna cerkev s tem patrocinijem prav na Sveti gori. Oznaka po Gorici, ki nastopa v enem primeru, tega dejstva ne spreminja. Prvo oporoko so izstavili v Padovi, zato je omemba Gorice namesto Solkana razumljiva. Poleg tega vsebinsko povsem sovпада z drugo oporoko, tako glede predmeta, namenjenega cerkvi (srebrn kelih), kakor glede darovalca, ki je prihajal iz iste rodbine.

Če se ustavimo pri protagonistih navedenih virov, lahko tudi s pomočjo Franca Kosa (in njegovega dela o Gorici in njenih prebivalcih v srednjem veku)¹⁹ ugotovimo, da je konjušnik Gassenperger na Goriškem prej ko ne neznana oseba. Prav možno je, da je sicer živel v severnih delih dominija goriških grofov (Pustriška dolina in Koroška). Drugačna je ugotovitev za notarja Matijo, ki je bil v tistem času Goričanom poznan. Bil je sin Nikolaja Pucinja, ki je notarske posle opravljal v Huminu (Gemoni), po rodu pa naj bi bil iz Toskane.²⁰ Notar Matija je poznal člane rodbine iz Gramogliana, saj je prav on sestavil Pandulfovo oporoko leto pred donacijo kromberškega zemljišča Marijini cerkvi.²¹

Darovalca, ki sta se imenovala po gradu Gramogliano pri kraju Rožac (Corno di Rosazzo), lahko rodbinsko povežemo s plemiško družino, imenovano po koroškem Ebersteinu (Svinec), ki se nahaja nedaleč od Šentvida ob Glini (Sankt Veit an der Glan). Posebno v prvi polovici 14. stoletja zasledimo več članov te družine v ožjem spremstvu goriških grofov.²² Zato ne preseneča, da so v grofiji ob Soči in na Krasu prejeli od goriških gospodov za svoje zasluge razne fevde, med katerimi je

¹⁸ BATTISTI 1923, p. 13, n. 4.

¹⁹ KOS, F. 1919–1920; KOS, F. 1921–1923; KOS, F. 1924–1925; KOS, F. 1926–1927.

²⁰ BATTISTI 1923, p. 14, n. 3.

²¹ Ibid., p. 14.

²² ŠTIRH 1994, pp. 163, 184.

bil tudi gramoglianski.²³ Člani družine Eberstein, ki se jih zaradi podobnosti imena izvornega gradu lahko napačno zamenjuje s pozneje znamenitejšo štajersko in tudi vipavsko družino Herberstein,²⁴ so bili delno poznani z vzdevkom Rauch (Rewchel, Rewchlin). Po Gramoglianu (sl. 2) se je še leta 1398 imenoval *Swan Rewhlin*.²⁵

Podrobnejši vpogled v vsebino dveh oporok pokaže, da je bil starejši Ulrik bolj povezan z Gramoglianom, saj je drug srebrn kelih skupaj z določeno vsoto denarja za blagor svoje duše namenil cerkvi sv. Lenarta v bližini gramoglianskega gradu. Spomnil se je tudi dominikanskega samostana v Čedadu, na Goriškem pa je bil torej navezan na Marijino cerkev in seveda na že obstoječo družinsko grobnico v samostanu manjših bratov v (Spodnji) Gorici, kjer je želel biti pokopan. Vprašljivo je, ali je Ulrik sicer sploh živel v Gramoglianu, kajti leta 1353 naj bi bil grad v fajdi med goriškimi grofi in oglejskim patriarhom porušen.²⁶ Morda je bil to razlog, da je dal oporoko izdelati v Padovi, v domovanju njegovega tasta Mihaela Rabatte – Ulrik je bil poročen z Mihaelovo hčerko Margarito –, ki se je izkazal v visokih službah na dvoru padovanskih gospodov Carrara. Družina Rabatta se je pozneje povsem ustalila na Goriškem in Mihael Rabatta je (skupaj z bratom Ivanom) dal zgraditi cerkev sv. Duha pod goriškim gradom.²⁷

Ulrikov sorodnik in dedič Pandulf iz Gramogliana je imel hišo v Gorici in verjetno je tam tudi bival, kar je mogoče razbrati iz njegove oporoke. Volila je namreč namenil izključno goriškim cerkvenim institucijam. V družinski tradiciji je bila navezanost na goriški frančiškanski samostan s kapelo sv. Katarine, ki ji je ravno tako volil srebrn kelih, naročil pa je tudi izdelavo oltarja sv. Nikolaja s poslikavami v njem. Spomnil se je cerkve sv. Hilarija in Tacijana in bližnjega hospicija sv. Marije, tako kot predhodnik Ulrik pa je bil naklonjen tudi cerkvi sv. Marije nad Solkanom.

Vplivna ebersteinsko-goriško-gramoglianska družina se je torej vpisala v zgodovino kot prva znana dobrotnica Marijine cerkve, kjer koli je že ta stala.

Možnost drugačne lokacije Marijine cerkve

Historična topografija cerkva v goriško-solkanski okolici dopušča možnost, da se omembe Marijine srednjeveške cerkve ne nanašajo na hrib Skalnica oziroma Sveta gora. Ni tudi povsem gotovo, da gre v vseh primerih za isto cerkev. Zato moramo vzeti v pretres tudi druge lokacije. Na vrhovih v bližini Solkana je namreč v preteklosti stalo več cerkva (in pomenljivo je dejstvo, da je svetogorska cerkev danes edina preostala). Na Škabrijelu, ki je od Solkana oddaljen približno toliko kot Sveta gora, je na primer stala cerkev sv. Gabrijela, ki je dala hribu ime. Bližje nad Solkanom (sl. 3) pa se nam po-

²³ MIOTTI 1980, p. 258.

²⁴ Npr. CZOERNIG 1987, p. 564.

²⁵ Kos, F. 1919–1920, p. 12. Verjetno je ta Swan identičen z Ivanom, ki ga je Pandulf v oporoki skupaj z Bernardom iz Gramogliana postavil za univerzalnega dediča (BATTISTI 1923, p. 16).

²⁶ MIOTTI 1980, pp. 258, 260.

²⁷ CZOERNIG 1987, pp. 592–594, n.

nujata dve vzpetini, na katerih bi lahko glede na opis stala »prva svetogorska cerkev«, in sicer Sv. Katarina (»Kekec«) pod Škabrijelom, nekdanj verjetno imenovana »Kromberški hrib« (*in monte Stran/Stranerperg*),²⁸ in Sabotin s cerkvijo sv. Valentina. Velja izpostaviti, da so vse te cerkvene zgradbe stale na ozemlju solkanske župnije, tudi sabotinska onkraj reke Soče nad vasjo Štmaver. Cerkev sv. Katarine je bila leta 1959 dokončno žrtev povojnega režima,²⁹ cerkev sv. Valentina (tako kot tista na Škabrijelu) pa je bila opuščena zaradi reformnih posegov avstrijskega cesarja Jožefa II.³⁰

Razlog, da ti dve cerkveni zgradbi kljub drugemu zavetniku jemljemo pod drobnogled, je v spremembi (ali dvojnosti) patrocinija. Za cerkev sv. Katarine, ki je bila do druge polovice 19. stoletja cerkev kromberške soseske, nekdanj imenovane Stran, nesporno velja, da je prišlo do spremembe patrocinija šele nekje sredi 18. stoletja.³¹ Pred tem je vedno govor o Marijini cerkvi. Glavni oltar v njej je bil namreč posvečen sv. Mariji, stranski pa sv. Katarini.³² Prva doslej znana omemba je iz leta 1466,³³ gotovo pa je še precej starejšega izvora, sploh če imamo poleg njene vloge vaškega središča pred očmi njeno pozicijo znotraj ali na robu starodavnega gradišča.³⁴ Podobno (le da manj izrazito) velja glede patrocinija tudi za cerkev sv. Valentina na Sabotinu, ki so jo še v 17. stoletju včasih titulirali tudi po Božji Materi.³⁵ Apostolski vizitator Bartolomeo Porcia navaja v letu 1570 oba zavetnika (*ecclesia sanctae Mariae in monte Sebotini et sancti Valentini*),³⁶ starejše znane omembe pa se bolj nagibajo k Marijinemu patrociniju, tako že prva nam znana iz leta 1478 (*ecclesia beate virginis Marie de monte Salvatino*).³⁷ Sabotinska cerkev je še starejšega izvora, saj so arheološke raziskave konec prejšnjega stoletja odkrile in razkrile njen tloris iz 14. stoletja.³⁸ Po izgradnji svetogorske cerkve v 40-ih letih 16. stoletja sta se na vrhovih Skalnice in Sabotina pozdravljali dve cerkvi, posvečeni Mariji, kar lepo razkriva opo-

²⁸ Kos, F. 1902, p. 125; PAVLIN 2006, pp. 131, 182.

²⁹ BRECELJ 1992, p. 144.

³⁰ HÖFLER 2001, pp. 114–117.

³¹ Ob vizitaciji leta 1742 govori na primer kromberški ključar Štefan Komel o treh cerkvah soseske (*s.ma Trinita, s. Gabriele e s. Catterina o sia B. V.* [Beata Vergine]) (Archivio della Curia Arcivescovile di Gorizia (ACAG), Visitazioni, Liber Visitationis ultra l'Isontium Anni 1742, foll. 112–113).

³² Biblioteca Civica »V. Joppi« di Udine (BCU), f. principale, ms. 1039, Bartolomeo da Porcia, Visitatio apostolica facta /.../ in civitate et dioecesi Aquileiensi in statu serenissimi arciducis Caroli Austriaci (1570) (=BCU, Visitazione Porcia), fol. 442. Zahvaljujem se Inštitutu za družbeno in versko zgodovino v Gorici (Istituto di storia sociale e religiosa di Gorizia), ki mi je omogočil vpogled v fotografirano gradivo. Cf. tudi *Atti delle visite pastorali* 1994, p. 66; *Atti delle visite pastorali* 2000, p. 216.

³³ Kos, F. 1902, p. 125. Opustiti je treba starejšo časovno atribucijo (leto 1399; VALENTINELLI 1854, p. 519), ker se ta nanaša na Marijino cerkev nad Vitovljami.

³⁴ SVOLJŠAK 1990, p. 36.

³⁵ HÖFLER 2001, p. 117.

³⁶ BCU, Visitazione Porcia, fol. 440r.

³⁷ Archivio di Stato di Gorizia (ASGO), Archivio Coronini Cronberg, Gorizia Comitale, št. 147, p. 367. Höfler navaja še omembo iz leta 1502 (HÖFLER 2001, p. 116): kapela Matere Božje *in Saluatino*, z beneficiatom *ad beatam Virginem in monte Sabbatini*.

³⁸ BADOGGIO, MUTO, OLMÍ 2016, pp. 40–50.

roka Gregorja Gravnerja (*Grabnar*) iz Pevme (sl. 4), ki je leta 1562 volil del svojega vinograda novi Marijini cerkvi *supra Salcanum seu in Scauniza*, del pa Marijini cerkvi na Sabotinu (*in Sabatino*).³⁹

Romarska Marijina cerkev na Sabotinu

Od dveh predstavljenih cerkva ima prva malo možnosti, da bi »konkurirala« za identifikacijo s štirimi omembami.⁴⁰ K temu sklepu napeljuje po eni strani dejstvo, da se kromberška cerkev v virih (že v prvem znanem) praviloma povezuje s samo vasjo (*ecclesia sancte Marie de Strana*),⁴¹ po drugi pa dejstvo, da ni šlo za romarsko cerkev. Glede na volilo v oporokah obeh članov rodbine iz Gramogliana bi namreč smeli slutiti romarski značaj srednjeveške Marijine cerkve nad Solkanom.

Drugače je v primeru sabotinske cerkve,⁴² ki je več stoletij privabljala romarje (sl. 6). Vizitator Porcia je leta 1570 izpostavil lepoto glavnega oltarja s kipom Marije v nebesih kronane in opazil, da hranijo v cerkvi različne (vendar slabo označene) relikvije. Maševalo se je ob nedeljah in na Marijine praznike ter za božič ponoči in na god sv. Barnabe, ki so ga častili pri stranskem oltarju (tretji oltar je bil posvečen Marijinemu obiskanju). Pri cerkvi je bil nameščen kaplan.⁴³ Duhovna oskrba na Sabotinu je izpričana že skoraj stoletje prej⁴⁴ in nato do opustitve cerkve za časa jožefinskih reform.⁴⁵ Katapansko gradivo iz 18. stoletja poroča,⁴⁶ da so župljani tedaj velike solkanske župnije romali na Sabotin na god sv. Barnabe in na nedeljo po sv. Juriju. Podobnih navad so se držali tudi verniki goriške⁴⁷ in šempetrške župnije.⁴⁸ Ker se je župnija Šempeter pri Gorici izločila iz solkanske pražupnije že v prvi polovici 15. stoletja, gre morda izvor sabotinskih romanj iskati že v poznem srednjem veku. Sabotin je bil privlačen tudi za puščavnike (eremite).⁴⁹ Južno pod cerkvijo so danes vidni ostanki stavb, ki so verjetno služili za duhovnike, romarje in v gospodarske namene.

Po uveljavitvi novega romarskega cilja na Skalnici je morala cerkev na Sabotinu vsaj delno izgubiti na privlačnosti. »Marijino svetogorsko prvenstvo« je gotovo sča-

³⁹ Arhiv Slovenske frančiškanske province sv. Križa, Ljubljana (ASFP), 1, listine, Sveta gora, št. 15.

⁴⁰ Ni pa nemogoče, da bi se nanjo vendarle nanašala katera od njih.

⁴¹ Kos, F. 1902, p. 125.

⁴² Cerkev je sicer gravitirala na sosesko Štmaver pod Sabotinom, vendar je bilo štmaversko središče pri cerkvi sv. Mavra (BCU, Visitazione Porcia, foll. 440v, 454v; *Atti delle visite pastorali* 2000, p. 543).

⁴³ BCU, Visitazione Porcia, foll. 440, 453v.

⁴⁴ ASGO, Archivio Coronini Cronberg, Gorizia Comitale, št. 147, p. 367. Leta 1478 je kaplansko službo opravljal Pavel Klug (Clugh).

⁴⁵ *Atti delle visite pastorali* 2000, pp. 223, 564.

⁴⁶ Pokrajinski arhiv v Novi Gorici (PANG), 781, Mikrofilmi, V-12, št. 7: Katapan cerkve sv. Štefana v Solkanu z zač. vpisom l. 1757; PALJK 2001, pp. 112–113; PAVLIN 2013, pp. 334 ss.

⁴⁷ TAVANO, L. 2006, pp. 33, 38.

⁴⁸ PAVLIN 2010, p. 37.

⁴⁹ *Atti delle visite pastorali* 1994, p. 70; *Atti delle visite pastorali* 2000, pp. 564–565; TAVANO, L. 2004, p. 34.

soma vplivalo na spremembo patrocinija sabotinske cerkve. Porcia si je za počitek med vizitacijo v binkoštnem času izbral svetogorsko cerkev s samostanom in nanj so Franciškovci manjši bratje observanti naredili zelo dober vtis (*invenit dictos patres optime se gerere tam circa regimen ecclesiae materialis quam circa divina officia vitaeque et mores eorum*).⁵⁰ Verjetno je tudi zato raznim duhovnikom, ki so se pregrešili (predvsem s konkubinatom), naložil za pokoro prav romanje na Sveto goro, večkrat tudi plačilo določenega denarnega zneska mlademu konventu.⁵¹ Kazen je doletela tudi sabotinskega kaplana Antona Siparina, ki mu je bilo naloženo, naj šest mesecev tedensko roma k svetogorski Marijini cerkvi in tam po maši kleče na golih kolenih moli sedem psalmov z litanijami in s prošnjami.⁵²

Pogled *a posteriori*

Sabotinsko srednjeveško prvenstvo utegne podkrepiti še en vidik. Zemljišče, na katerem so po letu 1539 začeli graditi svetogorsko cerkev, ni bilo v cerkveni posesti. V primeru starejše cerkve na tem mestu bi z njim verjetno razpolagala solkanska župnija (ali morda grgarska cerkvena skupnost). Izpričano pa je, da je bila zemlja na Skalnici last deželnega kneza oziroma komore (»države«), torej je z njo razpolagal vsakokratni habsburški vladar, pred letom 1500 pa rodbina goriških grofov. To moremo jasno razbrati iz notarskega instrumenta z decembra leta 1540.⁵³ Zemljo je novi cerkvi podelil deželnoknežji uradnik Gregor Seepach. Kot komorni prejemnik, ki je skrbel za dohodke deželnega kneza, je to lahko storil z dovoljenjem Hieronima Attemsa, namestnika deželnega glavarja na Goriškem.

Svetogorsko zemljišče tedaj še ni bilo podeljeno v polno last, kajti cerkev je vsako leto morala letno plačati goriškemu deželnoknežjemu uradu (urbarju) 80 krajcarjev, večji del nabranih denarnih darov ob treh cerkvenih praznikih in plačilo za stroške varovanja (*custodia*) v teh dneh pa je pobiral deželski sodnik (*gastaldius contractae*). Deželnoknežji urbarji druge polovice 16. stoletja akurativno potrjujejo izplačilo fiksno določene vsote, ki jo je komori za podeljeno zemljo primaknila nova ustanova (*Neustift*) nad Solkanom.⁵⁴

Hieronim Attems (ki ni imel grofovskega naslova) torej leta 1540 ni mogel darovati zemljišča cerkvi. Se je pa Attemsova družina pozneje vendar zapisala v svetogorsko zgodovino kot »darovalka zemlje« (sl. 5). Hieronimov vnuk Herman Attems

⁵⁰ BCU, Visitazione Porcia, fol. 439r.

⁵¹ Ibid., passim.

⁵² Ibid., fol. 457r: »pro peccato autem condemnamus eundem ut per menses sex proximos futuros singulis hebdomadibus semel accedat ad visitandam ecclesiam sanctissimae Virginis in Monte Salcani ibidemque celebret et deinde septem psalmos cum letaniis et praecibus singulis vicibus genibus flexis et nudis recitet«.

⁵³ ASFP, 1, listine, Sveta gora, št. 6. Dokument je (tako kot ostalih 23 svetogorskih) v prevodu objavil p. Pavel Krajnik (KRAJNIK 1997, pp. 6–8).

⁵⁴ Biblioteca Civica di Gorizia (BCG), Fondi Antichi, ms 138/139 (fol. 61v), ms 140 (fol. 61v), ms 182 (fol. 104v), ms 145 (fol. 69v) za leta 1561/62, 1563, 1585 in 1599.

je namreč leta 1603 konvent manjših bratov oprostil plačevanja letne pristojbine za zemljišče v zameno za ustanovne maše zanj in njegove sorodnike.⁵⁵ To pa je lahko storil, ker so bili v rokah njegove družine deželnoknežji dohodki goriškega urada (zapisani v goriškem komornem urbarju), kajti tri leta prej mu jih je deželni knez nadvojvoda Ferdinand II. Habsburški za posojenih 90.000 goldinarjev podelil v zastavo.⁵⁶

Zaključek

Obstoj cerkve v 14. stoletju, Marijin patrocinijski, romarski značaj – vse to so močni argumenti za to, da se srednjeveške navedbe prej kot na svetogorsko nanašajo na sabotinsko cerkev. P. Korošak je v omenjenem članku v *Svetogorski Kraljici*⁵⁷ sploh opustil misel na kakršno koli drugo različico. V opreko s tem mnenjem bi sicer lahko bila dokaj ustaljena topografska oznaka, ki sabotinsko cerkev povezuje s hribom (*de monte Salvatino*) in ne Solkanom (*supra Salcanum*), a je tudi prostor nove svetogorske cerkve v prvih letih večkrat identificiran z Grgarjem in ne s Solkanom, na primer pri podelitvi zemljišča za zidavo leta 1540 (*super monte Neuschaunitza supra Gregar*), ob posvetitvi leta 1544 pa z obema označbama (*supra montem Salcanum et Gargarium*).⁵⁸ Poleg tega je bila morda v času štirih omemb v drugi polovici 14. stoletja cerkev na Sabotinu dovolj markantna, da je lahko do določene mere »izpodrinila« ime Sabotin,⁵⁹ kakor je to pozneje veljalo za Skalnico.

Če torej drži, da je v nekem smislu na Sabotinu obstajala »Sveta gora pred Sveto goro«, bo še toliko bolj neizpodbitno držalo, kakšen prelomen dogodek se je leta 1539 pripetil na Skalnici (sl. 7).

⁵⁵ ASFP, 1, listine, Sveta gora, št. 24. V letu 1605, ko so Attemsi od Thurnov kupili gospostvo (Sveti Križ (danes Vipavski Križ)), je bil Herman povzdignjen v baronski stan. Ob tej priložnosti se je za duhovno podporo znova obrnil na svetogorske frančiškane.

⁵⁶ MORELLI DI SCHÖNFELD 2003, p. 197; CZOERNIG 1987, pp. 751–753, 761, n. Po Hermanovi smrti je nadvojvoda Ferdinand leta 1612 podaljšal zastavo Hermanovi vdovi Uršuli in konec leta 1673 je cesar Leopold dokončno odprodal komorni urbar (oziroma dohodke, ki so na tej osnovi pritekali) Attemsom (DELLA BONA 2003, p. 145; CZOERNIG 1987, p. 761).

⁵⁷ KOROŠAK 2004, p. 42.

⁵⁸ ASFP, 1, listine, Sveta gora, št. 6, 8.

⁵⁹ Sabotin se (skupaj s Štmavrom) sicer omenja že leta 1280 (*Sanndt Mor vnnnder dem Saluantinberg*) (Kos, M. 1954, p. 115, n. 56). Zdi se, da si tudi veliko kmetijo (hubo) pod »Marijinim hribom« iz prve omembe leta 1368 topografsko laže predstavljamo pod Sabotinom kot pod Skalnico, saj gre (hipotetično) morda za današnji kraj Podsabotin.

Kronanje Svetogorske Matere Božje in gvardijan p. Romuald Sitar

Renato Podbersič

Veličastna bazilika na Sveti gori nad Solkanom že stoletja privablja romarje od blizu in daleč. Tam se je leta 1539 Urški Ferligoj iz Grgarja prikazala Marija. Že kmalu po začetku prikazovanj na Skalnici, kot so ljudje včasih imenovali Sveto goro, so izprosili dovoljenje oglejskega patriarha za zidavo nove cerkve. Hieronim Attems, namestnik tedanjega goriškega glavarja, je daroval zemljišče na vrhu Skalnice in leta 1541 so pričeli z deli. Toda ni šlo brez težav, kajti kmalu so se proti gradnji pojavila nasprotovanja. Pri notranjeavstrijskih oblasteh so se pritožili protestantski kranjski deželni stanovi. Kljub nasprotovanju nekaterih je bila volja ljudstva močnejša in že 12. oktobra 1544 je bila na hribu nad Solkanom posvečena mogočna triladijska cerkev. Hitro se je uveljavila kot kraj zbiranja vernega ljudstva na Goriškem in po sosednjih deželah. S številnimi romarji je v svetišče, ki so ga od sredine 16. stoletja upravljali frančiškani, prihajala tudi miloščina in različni darovi. Tako je uspelo oskrbnikom svetišča marsikaj zgraditi in olepšati.¹

Leto dni po njeni posvetitvi je Marino Grimani (1488–1546), tedanji oglejski patriarh in cerkveni oblastnik na Goriškem, cerkvi na Sveti gori podaril sliko na cedrovem lesu. Na njej je podoba Marije z Jezusom v naročju, ob njej pa prerok Izaija in sv. Janez Krstnik. Delo pripisujejo beneškemu slikarju Jakobu Palmi starejšemu, s prvim imenom Jacopo Negretti (1480–1528). Janez Krstnik na Marijini levici s prstom kaže na Jezusa, napis na njegovi romarski palici pa oznanja: »Glejte, Jagnje Božje!«. Na Marijini desnici je prerok Izaija, ki v roki drži knjigo s prerokbami o Zveličarju sveta in o njegovi deviški Materi. Za Marijo je razgrnjena preproga, značilna za beneško renesančno slikarstvo. Na sliki se za Marijo vidi mogočno deblo, ki naj bi predstavljalo drevo Davidovega rodu, iz katerega je izšla Marija in po njej Jezus. Na sliki v daljavi lahko vidimo obzorje z gorami, izza katerih vzhaja jutranja zarja ter napoveduje lep dan. Morda prav hribovsko ozadje nakazuje, da je bila Marijina podoba narejena za Sveto goro.²

Svetogorska Marijina cerkev je daleč naokoli slovela kot romarski kraj. Sem so ljudje v prvih letih po prikazovanju prihajali od blizu in daleč: iz Goriške, Furlanije, Krasa, Istre in Dalmacije ter iz Kranjske, Štajerske in Koroške. Z leti obiski niso presahnili, saj se je na posamezne praznike zbralo tudi več kot 10.000 romarjev.³

¹ ČERV 1883, pp. 1–6; KLINEC 1997, pp. 13–15.

² PASCONI 1746, p. 94; ČERV 1883, pp. 9–16. Pasconi 1746, p. 6, je sicer zapisal, da je sliko daroval Marco Grimani (1494–1544), toda najverjetneje gre, kot je bilo prepoznano v literaturi, za napako. Marco je bil sicer oglejski patriarh, toda ne kardinal. Pravi darovalec je najverjetneje Marino Grimani (1488–1546), ki je od brata leta 1544 prevzel mesto oglejskega patriarha, obenem pa je bil tudi kardinal.

³ ČERV 1883, pp. 23, 31.

P. Romuald Sitar in njegovo življenje

Kronanje svetogorske milostne podobe Matere Božje se je izvršilo na tretjo pobinkoštno nedeljo, 6. junija 1717. Pri tem je pomembno vlogo odigral p. Romuald Sitar, tedanji gvardijan na Sveti gori.

P. Romuald se je rodil kot Janez Jakob (Joannes Jacobus) Sitar (Sittar) 1. oktobra 1663 v Ročinju, v spodnji Soški dolini, kot zakonski sin Jakoba Sitarja in Magdalene.⁴ Ta priimek je še danes prisoten v teh krajih. Dolgo smo mislili, da je p. Romuald dejansko izhajal iz Kanala ob Soči (lat. *Canalensis*) – tako pričajo tudi podatki v provincialnem arhivu v Ljubljani.⁵ V resnici je bil p. Romuald iz tedanje velike kanalske župnije, kajti Ročinj je postal samostojna župnija šele leta 1928. Sicer gre za staro naselje, ki se po doslej znanih virih prvič omenja ob koncu 11. stoletja v darovnici goriškega grofa Henrika. Mimo kraja je stoletja vodila pomembna cestna povezava med Goriško in Tolminsko.⁶

Verjetno je p. Romuald izviral iz nekoliko boljše družine, na kar kaže tudi dvojno ime, kar pa v tistih časih za navadne ljudi ni bilo ravno običajno. Krščen je bil istega dne, zakrament mu je podelil vikar Frančišek Savorgnano. Na boljši položaj družine Sitar kažeta tudi oba botra: duhovnik Leonard (Sigar) Sigor in gospa Katarina, žena gospoda Valentina Kornelija.⁷

Župnija Kanal sicer sega v 13. stoletje, prvič se omenja leta 1296. V njenem okviru je od leta 1631 deloval vikariat Ročinj, ki je vodil svoje matične knjige, tudi rojstno. Stoletno povezanost župnij iz krajev ob srednjem toku Soče, ki so nastale iz župnije Kanal, kaže tudi dejstvo, da še danes skupaj romajo na Sveto goro, na kronanco, torej vsako leto v začetku junija.⁸

V dokumentih reda manjših bratov je p. Romuald označen kot – Goričan (lat. *Goritiensis*). K frančiškanom je vstopil februarja 1685 v Ljubljani.⁹ Med sobrati je zaradi svoje podjetnosti užival velik ugled. Vrsto let je bil profesor bogoslovnih ved, najprej kot profesor (lektor) filozofije na provincialnem študiju na Sveti gori od leta 1692, od leta 1696 pa kot profesor teologije na generalnem študiju v Ljubljani. Leta 1700 je p. Romuald študijsko potoval v Rim. V šolskem letu 1701/1702 je kot lektor teologije poučeval izbrana poglavja iz kanonskega prava na generalnem študiju v Ljubljani. Hkrati je opravljal službo definitorja oz. svetovalca provinciala. Kot zaslu-

⁴ Škofjski arhiv Koper (ŠAK), Župnija Ročinj, matične knjige, rojstna knjiga, 1656–1716, 2. Tudi v poznejših dokumentih najdemo njegov priimek zapisan kot – Sittar.

⁵ Arhiv Slovenske frančiškanske Province sv. Križa v Ljubljani (ASFP): zbirka rokopisov, III/8a, *Tyrocinium seraphicum* 1658, fol. 55v.

⁶ RUTAR 1996, p. 3.

⁷ ŠAK, Župnija Ročinj, matične knjige, rojstna knjiga, 1656–1716, 2.

⁸ Kot zanimivost naj omenimo, da sta iz Ročinja izhajala tako Ivan Miklavčič Gradnik, eden od voditeljev tolminskega kmečkega punta leta 1713, ki je bil usmrčen na goriškem Travniku aprila 1714, kot p. Romuald, ki je dosegel kronanje svetogorske kraljice tri leta kasneje na istem Travniku.

⁹ ASFP, III/8a, *Tyrocinium seraphicum* 1658, fol. 55v.

žni profesor (lat.: *lector emeritus*) je deloval do leta 1706. Leta 1707 je prvič postal gvardijan na Sveti gori, vendar je tu ostal le eno leto.¹⁰

Mesto provinciala, to je predstojnika tedanje Hrvaško-kranjske Province sv. Križa, reda manjših bratov strožjega izpolnjevanja sv. Frančiška (lat. *Provincia Croatiae et Carnioliae Strictioris observatae*) s sedežem v Ljubljani, je p. Romuald zasedal med 1708–1711. V tem času je tudi predaval na generalnem študiju v Ljubljani. Že tedaj je sobrate opozarjal na izjemno slabo stanje stavb na Sveti gori, še posebej je na to spomnil na zasedanju definitorija oz. zbora izvoljenih svetovalcev provinciala leta 1709. Svetogorski samostan je bil tik pred tem, da se zruši, zato je p. Romuald predlagal, da zgradijo povsem novo stavbo.¹¹ V začetku januarja 1711 so frančiškani v Gorici podpisali pogodbo o zidavi z gradbenim mojstrom Torrejem. Novi samostan je bil zgrajen leta 1714, v njem je bilo prostora za štiriinpetdeset frančiškanov. Stroški gradnje so dosegli dobrih 20.000 goldinarjev, dobro četrtino tega zneska so prejeli mojstri. Denar so prispevali frančiškani sami, zbrali pa so jih od darov romarjev. Tudi to priča o priljubljenosti Svete gore med ljudstvom. Med letoma 1711–1714 je bil p. Romuald izvoljen na mesto kustosa, to je namestnika predstojnika province.¹²

Službo gvardijana na Sveti gori je p. Romuald drugič opravljal do leta 1716, potem pa spet med 1719–1721. Med letoma 1723–1726 ga ponovno najdemo na mestu kustosa frančiškanov Hrvaško-kranjske province. V svojem življenju je bil p. Romuald lektor, definitor (svetovalec provinciala), kustos in, kot smo že opisali, tudi provincial Hrvaško-kranjske frančiškanske province. P. Romuald Sitar je umrl 31. marca 1733 na Sveti gori. Med frančiškani je preživel skoraj pol stoletja.¹³

P. Romuald in priprave na kronanje

P. Romuald je leta 1714 drugič postal gvardijan na Sveti gori. Kmalu po prihodu v domače kraje je dokončal že omenjeno gradnjo samostana na južni strani cerkve ter zgradil novo prenočišče za romarje. Hkrati so v cerkvi naredili tudi kor za oltarjem, ki so ga do prve svetovne vojne uporabljali za spovedovanje. Glede na tedanja prevozna sredstva in omejen dostop je bila samostanska zgradba pravo čudo. Na Sveti gori so lahko odslej tudi prenočili številni ugledni romarji, ki so obiskali to božjo pot.¹⁴

Poleg tega je prav p. Romuald poskrbel za okrepitev Marijinega čaščenje na Sveti gori. Kot frančiškanski provincial je večkrat obiskal redovno postojanko na Trsatu nad Reko, kjer je lahko opazoval, kako so priprave na kronanje tamkajšnje Marijine podobe poglobile čaščenje Božje matere in hkrati privabile številne romarje. Priprave in poga-

¹⁰ ASFP, III-9, *Provincialni protokol*, pp. 200, 212, 278, 285, 297, 303, 322, 332, 350; *Nekrologij* 1995: 31. marec; ŠKOFLJANEC 2008, p. 127.

¹¹ ASFP, III-9, *Provincialni protokol*, p. 401; ŠKOFLJANEC 2008, p. 193.

¹² PASCONI 1746, p. 20; KFSL, FAJDIGA 1777, pp. 619–620.

¹³ ASFP, III-9, *Provincialni protokol*, pp. 284, 350, 508, 563; *Nekrologij* 1995: 31. marec.

¹⁴ ČERV 1883, p. 42; CEJ 2017, p. 23.

janja z vatikanskim kapitljem za kronanje trsatske Marijine podobe so potekala od leta 1709. Dovoljenje iz Rima je sicer prišlo leta 1713, vendar se je zaradi kuge odložilo. Kronanje samo se je na Trsatu slovesno izvršilo 8. septembra 1715. Šlo je za pravo ljudsko praznovanje. P. Romuald je želel podoben privilegij doseči tudi za svetogorsko Marijino podobo. Njegov naslednik v Ljubljani, provincial p. Celestin Stuedler, mu je zagotovil potrebna dovoljenja. Z njegovo privolitvijo je nato iskal potrebna dovoljenja v Rimu, kajti želel je okrepiti tukajšnje Marijino čiščenje. Kronanje milostnih podob je namreč izreden privilegij, zato je bilo potrebno pridobiti dovoljenje iz Rima. Izpolnjeni so morali biti naslednji pogoji: dokazati čudežen začetek in starodavnost božje poti, izpričati številne čudeže, ki so se tam zgodili, in dokazati, da je božja pot množično obiskana ter da njena milostna podoba uživa čiščenje romarjev.¹⁵

V Ljubljani, kjer je imela sedež redovna provinca, se je p. Romuald osebno seznanil z mecensko plemiško družino Schellenburg. Zakonca Jakob (1652–1715) in Ana Katarina Schell pl. Schellenburg, rojena Hofstätter (1662–1732), nista imela otrok. Zato sta določila, naj njuno ogromno imetje služi v dobrodelne namene. Med drugim sta poskrbela za zidavo frančiškanskega samostana v Kamniku, uršulinskega samostana v Ljubljani ter za podporo sirotam in pomoči potrebnim. Povezava z Gorico se je nakazala že leta 1702,¹⁶ ko sta poskrbela za prihod prvih uršulink iz Gorice v Ljubljano.¹⁷

P. Romuald se je glede kronanja v začetku junija 1715 obrnil v Rim. V prošnji, ki jo je naslovil na kanonike kapitlja Sv. Petra v Rimu, ki je imel pravico odločanja o tem, je p. Romuald omenil priljubljenost svetogorske božje poti med romarji in da jo ob običajnih romarskih shodih obišče do petnajst tisoč ljudi, ki so bili tam deležni številnih uslišanj in čudežev. Prošnjo so podprle tako deželne oblasti kot tudi ugledni plemiči in meščani iz Goriške dežele. Vatikanski kapitelj je prošnjo gvardijana p. Romualda kmalu posredoval oglejskemu patriarhu Dioniziju Delfinu (Dolfinu), ki je prebival v Vidmu. Iz Rima so patriarhu naročili, naj uvede predpisani kanonični postopek ter preišče vso zadevo in ugotovi, ali navedeni podatki odgovarjajo resnici. Patriarh je zadevo skrbno pregledal in odgovoril, da bi bilo prav, da se omenjeno kronanje izvrši. Zagotovil je, da so prosilci v prošnji navedli resnične in popolne podatke, ki so jih zahtevali iz Rima. Pri tem je igralo pomembno vlogo tudi pozitivno mnenje goriškega arhidiakona, barona Del Mestrija. V Rimu je zadeve vodil kapiteljski tajnik Pietro Francesco Bussi (1684–1765), ki je kasneje postal kardinal. Toda vloga za kronanje svetogorske milostne podobe je v cerkvenem vrhu v Rimu nekje obtičala in šele čez leto so zadevo ponovno vzeli v pretres. Vatikanski kapitelj je

¹⁵ KFSL, FAJDIGA 1777, pp. 682–683; KLINEC 1997, pp. 20–21; ŠKOFIČANEC 2008, p. 196.

¹⁶ Prve uršulinke v Ljubljani sta zakonca Schellenburg najprej nastanila v lastni hiši na Starem trgu. Kasneje sta zanje najela Ederjevo hišo (danes Glavna pošta) in kupila prvotno deželno igrišče ter nato še vrtove knezov Auerspergov in Eggenbergov ter Fabjančičevih dedičev. Tako sta pridobila prostor, kjer so leta 1713 začeli zidati uršulinski samostan. Kapelo sta jim zgradila že leta 1710, medtem ko so cerkev začeli graditi 1718. Uršulinke so jima priznale naslov ustanovnikov.

¹⁷ Jakob Schell 1843, p. 12; PIVEC STELÈ 1940, p. 155; KFSL, FAJDIGA 1777, pp. 682–683.

dovolil kronanje svetogorske milostne podobe, za to pa je pooblastil Jurija (Giorgio) Spinola (1669–1739), cesarejskega naslovnega nadškofa in od maja 1713 apostolskega nuncija pri habsburškem cesarju Karlu VI. na Dunaju.¹⁸ Še prej so iz Rima zahtevali kanonično preiskavo, ki jo je poleti 1716 izvedel goriški arhidiakon Jožef Anton Del Mestri (1672–1721) iz Krmina. Osebnost se je hotel prepričati o stanju na Sveti gori. Natančno je zaslišal gvardijana p. Romualda, ki mu je o nastanku svetogorske božje poti izjavil, da ni mogoče najti izvirnih listin. Menda so bile uničene, ko je okoli leta 1600 zgorel župnijski arhiv v Solkanu. Zatrdil pa je, da je med ljudmi trdno zakoreninjeno ustno izročilo. Arhidiakon Del Mestri je potem zaslišal tudi šest prič, ki so potrdile čudeže na Sveti gori.¹⁹

Glede na arhidiakonovo in patriarhovo pisno priporočilo je vatikanski kapitelj končno dal dovoljenje za kronanje svetogorske Marijine podobe. V pismu patriarhu Delfinu so 6. decembra 1716 med drugim v latinščini zapisali: »Spoštljivo Vas prosimo, in hkrati pooblašamo, da bi osebno izvršili veličastni obred kronanja. Za slučaj, da bi smatrali za bolj primerno, da to izvrši kdo drugi, Vam poverjamo oblast, da si izberete za namestnika osebo, ki se odlikuje po cerkvenem dostojanstvu. V pomoč tistemu, ki bo izvršil obred kronanja, pošljemo v najkrajšem času Vašemu presvetlemu oblastvu posebna navodila, ki jih bo sestavil eden izmed naših mojstrov svetih obredov.«²⁰

Že omenjena Ana Katerina pl. Schellenburg je p. Romualdu obljubila v dar dragoceni zlati kroni za Marijo in Jezusa. Kot poroča kronist je bilo v kronah osem unč čistega zlata (227 gramov), vanju pa je bilo vdelanih še 30 biserov, 23 diamantov in 25 drugih dragocenih kamnov. Tudi številni drugi dobrotniki so pričeli pošiljati prispevke v sklad za kritje stroškov kronanja.²¹

Za slovesnost so svetogorski frančiškani določili 6. junij 1717, tretjo nedeljo po binkošti. P. Romuald je namreč menil, da je ta datum najbližji tisti junijski soboti leta 1539, ko se je Marija prikazala Urški. Od tedanjega papeža Klemna XI. so prejeli dovoljenje za popolni odpustek, ki naj bi ga bili deležni verniki na dan oz. v osmini po kronanju.²²

Ljudstvo je novico sprejelo z navdušenjem, kajti svetogorska milostna podoba je bila komaj druga, ki je dosegla čast kronanja izven italijanskih dežel. Prvo, na Trsatu leta 1715, smo že omenili, tretja pa je septembra 1717 postala Marijina podoba v Čenstohovi na Poljskem. K slovesnemu dejanju pri nas je nedvomno pomembno prispevala bližina italijanskih dežel in pripadnost trsatskega samostana isti hrvaško-kranjski provinci.²³

¹⁸ PASCONI 1746, pp. 99, 115; KFSL, FAJDIGA 1777, p. 683; ČERV 1883, p. 40–41; ŠKOFLJANEC 2008, p. 196.

¹⁹ KLINEC 1997, p. 30; CEJ 2017, p. 24.

²⁰ KFSL, FAJDIGA 1777, p. 683; KLINEC 1997, p. 47.

²¹ PASCONI 1746, p. 116; ČERV 1883, p. 44; CASTELLIZ 1922, p. 48.

²² PASCONI 1746, pp. 100–101; KLINEC 1997, p. 56.

²³ *Notizie del santuario* 1838, p. 20; *Compendio storico* 1841, p. 10; ČERV 1883, p. 43.

Poleg zunanjih priprav so svetogorski frančiškani poskrbeli tudi za ustrezno duhovno pripravo. P. Romuald je posebej naročil, tako redovnikom kot tudi drugim vernikom, naj veliko molijo v ta namen. Hkrati je ukazal zbiranje zapriseženih izjav posameznikov, ki so trdili, da so bili čudežno uslišani. Ni se zadovoljil s trditvijo, da je nekdo prejel kakšno izredno milost, ampak je moral privedi še nekaj prič oziroma očividcev, ki so bili pripravljeni pod zaprisego potrditi resničnost dogodkov.²⁴

Vatikanski kapitelj je posebej opozoril p. Romualda, da kronanja ne bo izvršil oglejski patriarh, temveč njegov pooblaščenec. Oglejski patriarhi namreč niso imeli vstopa v avstrijski del patriarhata, kajti že dvesto let je trajal politični spor med Avstrijo in Beneško republiko glede dediščine oglejskega patriarhata. Hkrati so sporočilu priložili navodila, kako naj se izvrši sam obred. Svetogorski frančiškani so lahko pohiteli s pripravami. Gvardijan je poslal dva odposlanca v Benetke z nalogo, da poiščeta slavnostnega govornika, glasbenike in pevce ter poskrbita za natis vabilne okrožnice in spominskih podob.²⁵

Vabil ni bilo mogoče sestaviti, ker je patriarh zavlačeval z imenovanjem namestnika. Vzroke gre iskati v Rimu, saj mu niso poslali obljubljenih obrednih navodil. P. Romuald je postajal vse bolj nestrpen, končno je poslal generalnemu vikarju v Videm pismo, kjer je izražal svojo potrtnost in osuplost nad dogajanjem ter zadrego, ker še niso prišla pooblastila za škofa namestnika. Med drugim je p. Romuald sredi februarja 1717 zapisal: »Vsled tega se obračam na Vaše presvetlo gospodstvo: polno močje imate, prijatelj ste serafskega reda, dobrotnik, zaščitnik in sijajen oblastnik. Blagovolite se zavzeti, v svoji plemenitosti, za stvar. S svojo modro spretnostjo boste dosegli in mi tako pošljite zaželeno pooblastilo za škofa Marottija, kajti tu ni najti primernejše osebe za slično slovesnost, da mu ga lahko takoj pošljem po dveh patrih, ki naj ga prepričata, da nalogo sprejme.«²⁶

Poleg tega je svetogorski gvardijan nedvoumno predložil oglejskemu patriarhu, naj za svojega pooblaščenca imenuje pičenskega škofa, s čimer se je strinjal tudi nuncij Spinola. Škofija v Pičnu (Peden) v Istri je bila zelo majhna. Podobno kot tržaška in ljubljanska škofija je pripadala oglejski cerkveni pokrajini, medtem ko so ostale škofije v Istri spadale pod beneški patriarhat.²⁷

Škof Jurij Frančišek Ksaverij Marotti (1683–1740), tedanji škof v Pičnu, je bil zelo izobražen mož. Njegovo delovanje se ni omejevalo le na dolžnosti v domači škofiji, saj je hkrati združeval službi prošta v Novem mestu ter patriarhovega arhidiakona za Spodnjo Kranjsko in Slovensko marko. Kot arhidiakon je prihajal pogosto v stik z oglejskim patriarhom Delfinom. Ta mu je večkrat poveril pooblastila za številna škofovska opravila v avstrijskem delu patriarhata, kamor je bil patriarhu prepovedan vstop zaradi habsburškega nasprotovanja. Tako je škof Marotti posvetil na Goriškem

²⁴ ČERV 1883, p. 40; KLINEC 1997, pp. 34–43.

²⁵ KLINEC 1997, p. 48.

²⁶ KFSL, FAJDIGA 1777, p. 686; KLINEC 1997, pp. 50–51.

²⁷ KLINEC 1997, p. 51.

več cerkva, oltarjev, zvonov. Med drugim je 8. septembra 1715 kronal tudi čudodelno Marijino podobo na Trsatu nad Reko.²⁸

Odposlanec, ki je nesel gvardijanovo pismo v Videm, se je vrnil na Sveto goro s poročilom, da patriarh ne more izdati pooblastila, dokler ne prejme iz Rima obljubljenih navodil. P. Romulad je brž poslal patriarhu navodila, ki jih je dobil iz Rima. Patriarhovemu generalnemu vikarju je 25. februarja 1717 v latinščini pisal:

Presvetli in prečastiti gospod!

Prav pomirila me je cenjena vloga Vašega presvetlega gospostva, iz katere sem razbral čustva in misli prevzvišenega in prečastitega monsignorja patriarha, čakajočega na navodila, ki mu jih je bil obljubil kapitelj sv. Petra, da bi mogel napisati pooblastilno listino. Ker so bila ta navodila pred dvema tednoma poslana naravnost meni, Vam jih pošiljam v izvorniku in hkrati spoštljivo prosim Vašo dobrotnost, da bi mi do prihodnjega ponedeljka po istem selu poslala pooblastilno listino za presvetlega monsignorja škofa Marottija, ki bo nalogo zagotovo sprejel, saj mi je že izjavil, da bo z veseljem opravil sveti obred, če ga patriarh za to pooblasti.

Zelo se priporočam Vaši izredni plemenitosti in oblastvu. Nestrpnost pričakujem tako težko pričakovano pooblastilo. S ponižno spoštljivostjo ostajam v skrajni ponižnosti hvaležni p. Romuald Sitar, gvardijan samostana na Sveti gori.²⁹

Gvardijan p. Romuald je 1. maja 1717 razposlal posebno okrožnico po deželi in celo na ozemlje Beneške republike, želel je namreč, da bi se slovesnosti na Travniku udeležilo veliko število vernikov. Na slovesnost je povabil deželne stanovce in plemiče iz Štajerske, Koroške, Kranjske in Goriške, poleg njih še duhovščino in ostalo prebivalstvo. Poudaril je, da se bo slovesnost samega kronanja »izvršila s svečanim obredom in podoba bo z velikim sijajem kronana z dvema kronama iz čistega zlata«. Hkrati je poskrbel za slovesno okrasitev svetogorske cerkve in razkošno razsvetljavo, saj je gorelo 284 sveč, še nadaljnjih 40 pa ob Marijinem oltarju. Pred vhodom v cerkev so postavili še mogočen slavalok.³⁰

Toda pred tremi leti, aprila 1714, je bil prav osrednji goriški trg priča dogodku, ki je pretresel Goriško. Postavili so visok, rdeče prevlečen oder in preprosto ljudstvo je jokalo od groze in obupa, ko so mučili, nato obglavili in še razčetrverili vodilne tolminske puntarje, ki so se leto pred tem dvignili v obrambo svojih svoboščin – »stare pravde«. Punt je kmalu zajel Tolminsko, Kras in Vipavsko, tragično pa se je zaključil prav na goriškem Travniku.³¹

²⁸ DOLINAR 1990.

²⁹ KLINEC 1997, p. 52.

³⁰ KFSL, FAJDIGA 1777, pp. 687–688; KLINEC 1997, pp. 56–57.

³¹ Danes osrednji trg v Gorici nosi ime Piazza della Vittoria, pred prvo svetovno vojno pa se je uradno imenoval Piazza Grande. Vendar so Goričani trg vedno imenovali Travnik oz. italijanizirano (Piazza) Traunick.

Ko je ljudstvo uvidelo, da mu oblasti odrekajo temeljne pravice, se je še z večjim zaupanjem zatekalo k Bogu in svetogorski Mariji. Iz raznih krajev so prihajala poročila o čudežnih uslišanjih. Slišati je bilo prošnje in tudi zahteve, naj se darujejo na Sveti gori posebne zahvalne pobožnosti in naj se Marijini milostni podobi dodeli čast kronanja z zlatima kronama. Hkrati naj bi se uradno razglasilo, da je svetogorska Marija Kraljica goriške dežele.³²

Potek kronanja milostne podobe

Nedelja, 6. junija 1717, tretja po binkoštih. Cela Goriška se je zgodaj zjutraj prebudila ob streljanju možnarjev, ki so naznanjali veliko slovesnost tega dne. Hkrati so se oglasili številni zvonovi, ki so prispevali k slovesnemu razpoloženju. Ob štirih zjutraj so na Sveti gori z velikega oltarja dvignili milostno podobo, da jo odnesejo na kronanje v Gorico. Štirje patri, oblečeni v levitsko opravo, so jo postavili na nosilnico, ki je bila pregrnjena s pozlačenim suknom. Nato so se ob prisotnosti številnih Marijinih častilcev odpravili na pot. Ob vznožju Svete gore, proti Solkanu, jih je že čakal Giovanni Fattori, stolni prošt pičenski, in številni goriški duhovniki. Slavnostni sprevod je v procesiji z molitvami in pesmimi pot nadaljeval proti Gorici. Pri mestnih vratih v Gorici se je sprevod ustavil, kajti milostno podobo je tam pričakal pičenski škof. V njegovem spremstvu so bili številni duhovniki, plemiči, meščani ter nepregledna množica ljudstva. Z goriškega gradu so zagrmeli topovi in mestna godba je zaigrala pozdravno pesem.³³

Procesija je pot nadaljevala na Travniki v Gorici. Končno je napočil slovesen trenutek kronanja. Ob prisotnosti velikanske množice, prišlo naj bi več kot 30.000 ljudi, se je slovesnost odvijala na Travniku, pred palačo grofa Turna (Della Torre), danes je tam sedež goriške prefektore. Na trgu so postavili dragocen, z zlatom, srebrom in dragocenimi preprogami okrašen oder in na njem veličasten oltar s podstavkom za milostno podobo.³⁴

Na oltar je škof Marotti položil dragoceno podobo. Vsem navzočim so najprej prebrali pismo, s katerim je vatikanski kapitelj dovolil slovesno kronanje. Med ljudmi je vladala osupljiva tišina. Nato je škof Marotti zmolil k Sv. Duhu in opravil vse predpisane molitve. Sledilo je samo kronanje, ko je škof s svojimi rokami na Marijino in Jezusovo glavo položil dragoceni kroni. Znova so se oglasili topovi, pridružila se jim je godba, zbrano ljudstvo pa je zapelo zahvalno pesem.³⁵ Civilne oblasti so zastopali goriški glavar, grof Jožef Wildenstein, namestnik v Gorici, grof Leopold Adam Strassoldo in grof Francišek Anton Lantieri.³⁶

³² KLINEC 1997, p. 22.

³³ PASCONI 1746, p. 106; *Compendio storico* 1841, p. 11; ČERV 1883, p. 44–45.

³⁴ PASCONI 1746, p. 112; KFSL, FAJDIGA 1777, p. 687; ČERV 1883, p. 42–44.

³⁵ PASCONI 1746, p. 107; ČERV 1883, p. 46–47.

³⁶ *Compendio storico* 1841, p. 11.

Po koncu kronanja je sledila slovesna maša, ki jo je daroval škof Marotti. Sodelovali so pevci in glasbeniki iz Benetk. Slavnostni govor je imel beneški frančiškan p. Ludovik Marija Vedova. Po končani slovesnosti je podoba ostala izpostavljena javnemu čaščenju, sledil je njen prenos v mestno župnijsko cerkev sv. Hilarija in Tacijana ter v cerkvi uršulink in klaris. Zvečer je milostna podoba prišla v frančiškanski hospic³⁷ v Solkanu, kjer je ostala čez noč, ob njej pa so vztrajali številni verniki v molitvi in prepevanju Marijinih pesmi. Drugega dne navsezgodaj se je milostna podoba, tokrat okronana, med pokanjem možnarjev in pritrkavanjem zvonov v okolici, vrnila na Sveto goro.³⁸

Odmevi na kronanje

Sledila je kronska osmina. Sveta gora je postala zbirališče številnih romarjev, prišlo jih je nekaj deset tisoč, hkrati so v tem svetišču v osmih dneh podelili kar 133.000 obhajil. Če upoštevamo, da tedaj še ni bilo avtomobilov in vlakov, ceste pa so bile redke in slabe, potem se res lahko začudimo nad omenjenim številom in hkrati poskušamo razumeti val navdušenja, ki je zajel romarje in Marijine častilce od blizu in daleč.³⁹

V spomin na slovesno kronanje svetogorske milostne podobe je tedanji papež Benedikt XIV. določil, da se mora po vsem oglejskem patriarhatu obhajati tretjo nedeljo po binkošti spomin prikazanja in kronanja Matere božje na Sveti gori. Hkrati je isti papež 7. septembra 1748 dovolil poseben praznik, ki naj bi se obhajal vsako leto kot spomin na prikazovanje in kronanje svetogorske milostne podobe, in sicer na tretjo nedeljo po binkošti. Med ljudmi se je ta praznik uveljavil z imenom »kronanca« in še danes velja za največje svetogorsko praznovanje.⁴⁰

Svetogorska milostna podoba je delila usodo Primorske in njenih ljudi. Kar trikrat v svoji zgodovini se je morala umakniti iz bazilike na vrhu hriba in se zateči v begunstvo, a vedno znova se je vračala. Tako so se uresničile besede, ki jih vidimo zapisane v latinščini nad vhodnimi vrati v romarsko baziliko: »Jaz pa stojim na gori kakor prej.«

³⁷ Sredi 17. stoletja so svetogorski frančiškani uredili hospic v Solkanu, ki je bil namenjen bolnim in onemoglim sobratom, vendar nikoli ni postal samostojna redovna hiša. Več o tem: ČERV 1883, pp. 21–22; ŠKOFELJANEC 2008, p. 197.

³⁸ PASCONI 1746, pp. 108–109; *Compendio storico* 1841, pp. 10–11; ČERV 1883, p. 47–48; CASTELLIZ 1922, p. 33.

³⁹ PASCONI 1746, p. 110; ČERV 1883, pp. 48–49; CASTELLIZ 1922, p. 33.

⁴⁰ KFSL, FAJDIGA 1777, pp. 708–714; *Notizie del santuario* 1838, p. 22; ČERV 1883, p. 49; CASTELLIZ 1922, p. 46.

Ana Katarina Schell pl. Schellenburg – darovalka zlatih kron

Katra Meke

Med redkimi imeni donatoric v zgodnjem novem veku v literaturi občasno zasledimo tudi ime Ane Katarine Schell pl. Schellenburg, rojene Hofstätter (1662–1732). Vendar slednja skorajda vedno nastopa v paru s svojim možem Jakobom Schellom pl. Schellenburgom (1652–1715), ki ga lahko brez pomislekov označimo za enega največjih mecenov svojega časa na Kranjskem. Velikodušna podpora, ki jo je Schellenburg s svojo soprogo izkazoval različnim cerkvenim redovom, je zakoncema prinesla naziv ustanovnikov frančiškanskega in uršulinskega reda. A če je bilo o življenju in delu Jakoba Schellenburga v strokovni literaturi precej napisanega, je Ana Katarina vedno postavljena v senco svojega moža. Da je bila tudi sama odločna in sposobna ženska, se je izkazalo po moževi smrti, ko je prevzela in si prizadevala pripeljati do konca začeto gradnjo nove uršulinske cerkve v Ljubljani.¹

Prispevek tako poskuša s pomočjo različnih virov osvetliti življenje Ane Katarine, ki je bila poleg soproge tudi dobrotnica, naročnica, darovalka in nenazadnje tudi ženska, ki si je s svojim delovanjem v družbi svojega časa ustvarila določen ugled. V času svojega življenja se je tudi sama izkazala z različnimi darovi in naročili, med katerimi je bila leta 1717 podarjena dragocena zlata krona iz osmih unč zlata, okrašena z biseri, diamanti in drugimi dragocenimi kamni.

Ko je pičenski škof Jurij Frančišek Ksaver Marotti (1683–1740) 6. junija 1717 na goriškem Travniku pred več kot trideset tisoč glavo množico položil dve skrbno izdelani zlati kroni na češčeni podobi Marije in Jezuščka (sl. 1, 2), je bilo to v razmeroma kratkem času že drugo pomembno in častno dejanje, ki so mu ga zaupali iz Rima. Pred svetogorsko Marijino podobo je 8. septembra 1715, kot prvo sveto podobo izven Italije, kronal tudi čudodelno podobo Matere božje na Trsatu nad Reko.²

Takega obreda so bile deležne le najbolj češčene podobe, ki so morale pred tem izpolnjevati določene pogoje. To so bili starost, češčenost in število čudežev, ki so jih morale potrditi priče.³ Celoten proces svetogorskega kronanja, vključno s slavnostnim

Za kritično branje in nekatere sugestije se najlepše zahvaljujem Mateju Klemenčiču in Nataši Ciber.

¹ Temeljna literatura o Schellenburgih: *Jakob Schell* 1843; VRHOVEC 1888; MIKLAVČIČ 1960; PREINFALK 2014, pp. 131–135; FELIZETTI 2015; KLEMENČIČ, LUCCHESI, ŠERBELJ 2016.

² Pobudnik kronanja na Trsatu je bil takratni trsatski frančiškanski gvardijan Petar Francetič (1645–1725), ki je teološki študij začel v Ljubljani, kjer je kasneje tudi trinajst let predaval. Preko povezav s kardinalom in veronskim škofom Giovannijem Francescom Barbarigom (Barbadico, Barbadigo) (1658–1730) je iz ustanove Alessandra Sforze pridobil dve kroni, ki so ju po potrditvi papeža Inocenca XII. pritrdili na milostno podobo na Trsatu. Kroni naj bi Francetič prevzel v Benetkah. O tem: FRANCETIČ 1718, zlasti pp. 35 ss.; BRADANOVIČ, HOŠKO 2002, pp. 47 ss.; BRADANOVIČ, HOŠKO 2009, pp. 46 ss.; HOŠKO 2015, pp. 4–5. O Francetiču: HOŠKO 1998; BRALIČ 2014, p. 130, nn. 37, 48 (z navedeno literaturo).

³ KLINEC 1997, pp. 20–21; CEJ 2017, pp. 18–19.

dogodkom in z imenom donatorice, precej izčrpno omenja Gaspare Pasconi vse od devetega poglavja naprej v svoji cerkveni zgodovini Svete gore iz leta 1746, pri kateri se je poleg starejših objav opiral tudi na podatke pridobljene v samostanskem arhivu.⁴

Obe kroni, ki sta bili glede na zapise težki osem unč in okrašeni s tridesetimi biseri, trinajstimi diamanti in petindvajsetimi dragimi kamni, je darovala Ana Katarina,⁵ soproga tedaj že dve leti pokojnega znanega in uspešnega kranjskega trgovca tirolskega porekla, plemiča ter kranjskega in koroškega deželana Jakoba Schella pl. Schellenburga. Slednji se je v 80. letih 17. stoletja preselil na Kranjsko, kamor ga je najverjetneje pripeljala ugodna geografska lega tega dela Svetega rimskega cesarstva, saj je omogočala tudi uspešno trgovino. Kaj kmalu po prihodu, natančneje 22. oktobra 1685, se je še kot neplemič poročil z deset let mlajšo domačinko Ano Katarino Hofstätter (1662–1732),⁶ vendar Schellenburgova izbira neveste ni bila tako naključna, kot bi se morda zdelo na prvi pogled. Ana Katarina, sicer hči pravnika obojega prava Friderika Franca Hofstätterja in Marije Magdalene Mazoll, je po materini strani izhajala iz uveljavljene fužinarske družine iz Kroke. Družina Mazoll naj bi veljala za najimenitnejšo kroparsko družino, poleg tega pa je bila Ana Katarina tudi sestrična Karla Jožefa Kappusa, ki je s Schellenburgom še pred poroko posloval z žebli.⁷ Na podlagi Jakobovega družbenega ugleda in finančnih uslug, ki so ugodno vplivale na deželne stanove in cesarske blagajno, sta zakonca od leta 1696 lahko uporabljala še plemiški predikat in grb.⁸

⁴ PASCONI 1746, p. 116. Pasconi se je pri zgodovini opiral predvsem na historična teksta Franja Glaviniča (GLAVINIČ 1648) in Gian Giacomu d'Ischia (D'ISCHIA 1684), pri samem kronanju pa tudi na samostanske arhivske dokumente. Na tem mestu gre predvsem za prepise korespondence, s katerimi precej izčrpno opisuje slavnostno kronanje kot tudi sam proces pred njim. Tako v njegovem opisu zasledimo prvo objavo donatoričinega imena, njegovo besedilo pa predstavlja osnovo za Fajdigovo kroniko (KFSL, FAJDIGA 1777, pp. 682 ss.) kot tudi za vse kasnejše objave o samih okoliščinah češčenja ter kronanja svetogorske podobe, ki so izšle ob različnih jubilejnih priložnostih: e. g. COSSÁR 1939, pp. 33–34; VUK 1990, p. 76 (z navedeno starejšo literaturo v opombi); PODOBNIK 1993, pp. 19 ss.; KLINEC 1997; CEJ 2017 (objavljena seminarska naloga v knjižni obliki). Pri zadnjih dveh so v slovenščino prevedeni tudi nekateri arhivski dokumenti oziroma njihovi sežetki, ki opisujejo proces kronanja. Besedilo Rudolfa Klinca je pred izdajo v knjižni obliki izhajalo v obliki podlistkov v *Katoliškem glasu*, zato v njegovem besedilu pogrešamo tako opombe s sklici na konkretne arhivske dokumente kot uporabljeno literaturo. Omenjeno delo je poleg Pasconijevega besedila v največjem obsegu služilo tudi Cejevi objavi. Med zadnjimi objavami, ki so izpostavile glavne akterje kronanja svetogorske milostne podobe, torej patra Romualda Sitarja, plemenito donatorico Schellenburg in škofa Marottija, velja omeniti tudi prispevka Renata Podbersiča (PODBERSIČ 2017a; PODBERSIČ 2017b).

⁵ PASCONI 1746, p. 116 (»Illustrissima Domina Anna Catherina de Selemburg Labacensi«); KFSL, FAJDIGA 1777, pp. 682–683 (»auspiciatissima Sorle ab Illma Domina Catharina a Schellenburg«).

⁶ O Jakobu Schellu pl. Schellenburgu glej e. g. *Jakob Schell* 1843; VRHOVEC 1888; PREINFALK 2014, pp. 131–135; FELIZETTI 2015.

⁷ ŠMID 1999, p. 14 (o Hofstätterjih); GARTNER LENAC 2009, p. 7 (o Kappusih).

⁸ *Jakob Schell* 1843, pp. 4–5; PREINFALK 2014, pp. 131–135. Plemstvo in nato še deželanstvo si je Schellenburg prislužil z uspešno trgovino, ki je polnila cesarsko blagajno, pa tudi zaradi velikodušnih posojil deželnim stanovom, ki so po njihovih lastnih besedah presegala milijon goldinarjev. Navedeno je v 17. stoletju in tudi kasneje predstavljalo ustaljen način povzpeta med privilegirani družbeni sloj – cf. PREINFALK 2013, p. 5.

Pobožnima zakoncema v življenju ni bilo dano imeti otrok, zato sta vse svoje imetje usmerjala v podpiranje Cerkve in cerkvenih redov, s katerimi sta bila prek družinskih članov tudi tesneje povezana. Schellenburgov brat Tomaž je bil duhovnik v domačem Sterzingu na Tirolskem, sestra Ane Katarine, Marija Frančiška, pa je bila sprva gojenka pri uršulinkah v Gorici, leta 1703 pa je skupaj še s tremi nunami prišla v Ljubljano in leto kasneje opravila zaobljube s samostanskim imenom Ana Katarina.⁹

Več članov razširjene družine Ane Katarine je bilo povezanih prav s frančiškanskim redom. Eden od sorodnikov po materini strani, Franc Mazoll, se je kot frančiškanski provincial podpisal na listino leta 1684.¹⁰ Za redovni poklic sta se odločila tudi dva Katarinina brata. Filip Jakob (1671–1720) je leta 1683 vstopil med jezuite, njegov osem let mlajši brat Mihael Jožef (1679–1737) pa je vstopil med frančiškane kot pater Jakob leta 1694.¹¹ Jakob je zasedal pomembna mesta v hierarhiji frančiškanskega reda. Kar dvakrat, natančneje med 1717–1720 in 1726–1729, je opravljal funkcijo provinciala v Ljubljani. Bil je tudi lektor bogoslovja in kanoničnega prava, definitor in kustos ter generalni vizitator za Češko. Zdi se, da je s sestro in vsakom ostal močno povezan. Jakobu Schellenburgu je leta 1713 posvetil *Liber IV. decretalium Gregorii Papae IX per controversias celebriores concordatus seu Quaestiones selectae de sponsalibus et matrimoniis*, kamor je vključil tudi celostranski Schellenburgov grb.¹²

Tako Jakob kot Katarina sta že za časa svojega življenja uživala velik družbeni ugled, ki se je v tistem času velikokrat kazal v številu prisostvovanj pri porokah in krstih otrok v vlogi prič. Medtem ko se Jakob kot priča glede na Schivizhoffnove izpiske iz matičnih knjig v času svojega življenja pojavlja 18-krat, je Ana Katarina pred Jakobovo smrtjo kot priča pri različnih krstih navedena kar 38-krat, po njegovi smrti pa 58-krat. Večinoma je šlo za pripadnike družin nižjega plemstva, velikokrat iz novo poplemenitenih trgovskih vrst. Večkrat pa je Katarina nastopala v vlogi krstne priče v paru z visokima predstavnikoma cerkvenega plemstva – z ljubljanskim proštom Leopoldom Ferdinandom grofom Kobenzlom in z ljubljanskim škofom Francem Karlom grofom Kaunizem.¹³

V skladu s takratno družbo in z delitvijo vlog so levji delež mecenstva prevzemali predvsem moški, s čimer se srečujemo tudi v primeru zakoncev Schellenburg. V literaturi se je namreč večinoma izpostavljala njegova mecenska vloga. Za časa svojega življenja Schellenburg kot mecen nastopa samostojno pa tudi v paru s svojo

⁹ Po smrti Ane Katarine je bila njena sestra skupaj z uršulinskim samostanom imenovana za univerzalno dedinjo – *Jakob Schell* 1843, p. 8; cf. KOGIČ 2006, p. 393, no. 12. Pod imenom Marianna Cattarina di San Giacomo jo najdemo na seznamu goriških uršulink – CURTOTTI 2001, p. 60, no. 86.

¹⁰ Gre za potrditev ustanove Adama Florijančiča v vrednosti 100 goldinarjev za 6 maš. Listino so 4. februarja 1684 v Kamniku podpisali omenjeni p. Mazoll kot provincial, p. Ambrož Jamšek kot gvardijan in p. Kazimir Dimiakovič kot vikar in definitor – KOBLAR 1896, p. 177.

¹¹ ŠMID 1999, pp. 15, 17.

¹² FURLAN 1926, p. 35; za Filipa Hoffstätterja – GLONAR 1928; za Jakoba (Mihaela Jožefa) Hoffstätterja – TOMINEC 1928, p. 329.

¹³ Glej SCHIVIZ VON SCHIVIZHOFFEN 1904, passim.

boljšo polovico. Med njegovimi samostojnimi darovi mu zgodovina priznava obnovo loretske kapele in zakristije pri avguštincih, ki jo je leta 1703 oskrbel s pohištvo in poslikavo s sv. Avguštinom.¹⁴ Gmotno pa je podprl tudi ljubljanske jezuite, pri katerih je bil njegov prej omenjeni svak Filip Jakob. Leta 1703 je tudi njim daroval 2000 goldinarjev, s katerimi so lahko nakupili kovino za vlitje petih zvonov, deset let kasneje pa jim je namenil še 18.000 goldinarjev za ustanovitev jezuitskega alumnata za 12 dijakov. Sam je prispeval sredstva in opremo tudi za obe zakristiji nove ljubljanske stolnice.¹⁵

Prve Schellenburgove podpore pa so bili deležni prav frančiškani. Schellenburg je že leta 1694 prenovil kapelo in postavil oltar sv. Križa v ljubljanski frančiškanski cerkvi.¹⁶ Le leto kasneje je po italijanskih vzorih prenovil še frančiškanski samostan s cerkvijo v Kamniku, ki je bil tedaj v zelo slabem stanju. V ta namen je namenil kar 16.000 fl.¹⁷ Kljub temu sta bila po dokončanju gradnje za ustanovnika imenovana oba zakonca, kar je vidno tudi v napisu na njunih portretih, ki ju je po dokončanju prenove naslikal Janez Krstnik Mottbas.¹⁸

Da so lahko leta 1702 goriške uršulinke pripotovale v Ljubljano, je omogočil Schellenburg z ustanovnim kapitalom v višini 20.000 goldinarjev. Ker pa v tem času niso imele zagotovljenega prostora za bivanje in opravljanje svojega poklica, sta jih zakonca sprejela v svoj lastni dom in jim v palači na Mestnem trgu uredila stanovanje z lastno kapelo. Ko so maja 1713 položili temeljni kamen za zidavo samostana, so na vdolbino pokrito s svinčenim pokrovom zapisali tako Jakobovo kot tudi Katarinino ime.¹⁹

Ob navedenem se zdi, da je imela Ana Katarina pri vseh moževih podvigih tudi sama dovolj aktivno vlogo, ki pa je prišla zares do izraza šele po moževi smrti.

Še pred Schellenburgovo smrtjo je slikar Simone Gionima (1655–1731) za oba zakonca izdelal portreta, skupaj s slikama njunih zavetnikov – sv. Jakobom in sv. Katarino (sl. 4). Ano Katarino (sl. 3) je upodobil v skladu s prvinami baročnega reprezentativnega portreta – v dostojanstveni drži in razkošnem oblačilu, okrašenem s čipkami. Celotno podobo zaokrožujejo tudi modni dodatki, kot so pahljača, biser-na ogrlica okrog vratu, uhani in z dragocenimi kamni okrašena prstan ter diadem

¹⁴ *Jakob Schell* 1843, p. 7; RAJŠP 2002, p. 36.

¹⁵ *Jakob Schell* 1843, p. 11; RAJŠP 2002, p. 36; DOLNIČAR 2003, p. 491, nn. 359–360.

¹⁶ Črni marmornati oltar je izdelal ljubljanski kamnosek Mihael Kuša (1657–1699). Kipe je izdelal beneški kipar Paolo Callalo (1655–1725), sliko pa je Schellenburg zaupal takrat na Dunaju delujočemu beneškemu slikarju Antoniu Bellucciju (1654–1726) in je danes v stalni zbirki Narodne galerije – RESMAN 1995, p. 15; KLEMENČIČ, LUCCHESI, ŠERBELJ 2016 (s starejšo literaturo).

¹⁷ O prenovi kamniškega frančiškanskega samostana: STELÈ 1922, pp. 48–49; CEVC 1993, p. 12.

¹⁸ STELÈ 1922, p. 68; CEVC 1993, pp. 12–13 (z reprodukcijama). Za omenjena portreta je Mottbas najverjetneje uporabil prevodno grafiko Eliasa Bäcka, ki jo je ta izdelal po portretih zakoncev slikarja Simoneja Gionime in ju hranijo v ljubljanskem uršulinskem samostanu (sl. 3). O različicah portretov zakoncev Schellenburg glej predvsem FIRST 1994, pp. 186–187; MUROVEC 2002, pp. 270–271 (z navedeno literaturo).

¹⁹ *Jakob Schell* 1843, p. 8; *Spomenica ob dvestoletnici* 1902, pp. 6–17; RAJŠP 2002, pp. 36–39; RESMAN 2002; RESMAN 2010, pp. 10–28.

v laseh. Na desni strani je upodobljen tudi Katarinin grb, sestavljen iz moževega plemiškega grba in grba njene družine.²⁰ Njena nekatera dejanja jo prikazujejo kot izrazito odločno osebo, ki se je še posebej pokazala leta 1722, ko je diskalceatom darovala marmorno obhajilno mizo. Miza je bila sprva namenjena za kapelo sv. Antona Padovanskega pri ljubljanskih frančiškanih, a je pri tem prišlo do spora. Medtem ko je donatorica izrecno želela ravno obhajilno mizo, so frančiškani kamnoseku Ludviku Bombasiju naročili usločeno, Ana Katarina pa je zato umaknila podporo in obhajilno mizo raje podarila diskalceatom.²¹

Enako odločnost zasledimo pri upravljanju moževega premoženja, ki ga je po smrti kot univerzalna dedinja prejela v užitek. V skladu z njegovo oporoko je skrbela, da se je njegovo premoženje porabljal v dobrodelne namene v obliki različnih ustanov. Schellenburg je v oporoki za upravitelja svojega premoženja določil deželnega tajnika Henrika Raaba pl. Ravenheimba in zapriseženega advokata Janeza Krstnika Felberja, po njuni smrti pa bi upravljanje lahko prevzeli deželni stanovi. Zaradi večletnega prerekanja z njimi ob zidavi ljubljanskega uršulinskega samostana in cerkve je Ana Katarina postala previdna. Leto pred smrtjo zadnjega upravitelja Felberja je 100.000 goldinarjev spretno deponirala na cesarski banki na Dunaju. Bala se je namreč, da bi deželni stanovi ta denar porabili v druge namene, s svojo potezo pa je poskrbela, da bi se z zagotovilom cesarja ustanovila vojaška bolnica v Ljubljani.²²

Ano Katarino kot samostojno naročnico torej začnemo srečevati po smrti njenega soproga. Leta 1723 je prevzela stroške za dokončanje oltarja v kapeli Brezmadežnega spočetja v ljubljanski frančiškanski cerkvi,²³ kasneje pa jo srečujemo večinoma v povezavi z dokončanjem gradnje uršulinske cerkve in samostana. Do leta 1725 je pri skrbela sredstva za bakreno streho zvonika. Ko so ga 10. julija naslednje leto dokončali, so vanj obesili štiri zvonove. Enega so prinesli iz stare uršulinske cerkve, ostale tri v vrednosti 900 goldinarjev pa je pri ljubljanskem zvonarju Gašperju Franchiju naročila Ana Katarina. Franchijevi zvonovi se žal niso ohranili, saj so jih po cesarsko-kraljevem ukazu leta 1917 pretopili v topove za vojne namene (sl. 5, 6).²⁴

Kot naročnico slike za veliki oltar uršulinske cerkve z upodobitvijo sv. Uršule (sl. 7), ki jo stroka pripisuje čopiču Simoneja Gionime in datira okoli leta 1727, pa bi Ano Katarino lahko opredelili zaradi prisotnosti aliančnega grba Schellenburg-Hoffstätter na levem spodnjem robu slike (sl. 8).²⁵ Glede na podatke, ki jih hranijo v arhivu uršulinskega samostana, je istega leta uršulinkam darovala še 1000 goldinar-

²⁰ Za slikarja Simoneja Gionimo: MUROVEC, ZAPLETALOVÁ 2007; ZAPLETALOVÁ 2011 (z navedeno starejšo literaturo).

²¹ LAVRIČ 2012, p. 30.

²² Jakob Schell 1843, pp. 12–14; *Spomenica ob dvestoletnici* 1902, p. 33; RAJŠP 2002, pp. 36–37.

²³ LESAR 2000, p. 190 (s transkripcijo po KFSL, FAJDIGA 1777).

²⁴ Jakob Schell 1843, p. 12; RAJŠP 2002, p. 37; RESMAN 2002, p. 41. O najpomembnejšem ljubljanskem zvonarju Gašperju (Casparus, Gasparo) Franchiju glej AMBROŽIČ 2016 (sicer brez omembe uršulinskih zvonov).

²⁵ MUROVEC 2002, pp. 270–271; RESMAN 2010, pp. 53–54; ZAPLETALOVÁ 2011, p. 98, cat. S 9.

jev in določila, naj z obrestmi od tega poskrbijo za razsvetljavo pri adventnih zornih mašah ter za sveto luč pri križu v koru in Žalostni Materi božji pri dormitoriju.²⁶

Zagotovo pa za njen največji naročniški podvig lahko štejemo zagotovitev sredstev za postavitev velikega oltarja v novozgrajeni uršulinski cerkvi (sl. 9). V ta namen je Ana Katarina med 1729 in 1730 darovala 6000 goldinarjev, uršulinke pa so pogodbo sklenile s kiparjem Francescom Robbo (1698–1757). Na tem mestu velja omeniti tudi, da je vlogo posrednika pri dobavi ustreznega marmorja za novi oltar nekaj časa igral beneški knjigarnar in tiskar Lorenzo Pezzana (1679–1754), ki je z uršulinkami komuniciral prek svoje svakinje Marije Antonije, redovnice pri ljubljanskih uršulinkah.²⁷ Slednja je s pravim imenom Marina Chechel pl. Chechelsberg (tudi Kechelsberg, 1700–1754) prihajala iz družine bogatega beneškega bankirja Giovannija Giorgia Chechla pl. Chechelsperg, s katerim je Jakob Schell pl. Schellenburg poslovno sodeloval v zadnjem desetletju 17. stoletja.²⁸

Številne težave, ki so spremljale gradnjo oltarja, so donatorico skorajda pripravile do tega, da bi od namere odstopila. Ko so leta 1730 podpisali novo pogodbo, je darovala še dodatnih 2000 goldinarjev in popoln cerkveni ornat iz rožnatega atlasa, okrašenega z zlatom in s srebrom. Kljub trudu postavitve oltarja ni dočakala, saj je bil ta dokončan šele leta 1744.²⁹

Sprva je Jakob Schellenburg leta 1699 za svojo ter ženino grobnico izbral kapelo sv. Križa pri ljubljanskih frančiškanih in ob tem ob oltar v njun spomin postavil oba zavetnika – sv. Jakoba ter sv. Katarino, leta 1703 pa je z ustanovnim pismom mesto njunega zadnjega počivališča prenesel v uršulinsko cerkev.³⁰ V pogodbi z Robbo iz leta 1730 sta bila za glavni oltar cerkve Sv. Trojice pri ljubljanskih uršulinkah, pod katerim je po prenosu od leta 1726 počival pokojni Jakob, predvidena le kipa zavetnic donatorice.³¹ Prav tako je Katarinina samostojna naročniška vloga dodatno poudarjena še z grbom, ki ga nad glavno oltarno sliko nosita dva keruba.

Enak grb (sl. 10) najdemo tudi na oltarju Kraljice miru v jugovzhodni kapeli uršulinske cerkve, ki pa je datiran v leto 1752, torej dvajset let po Katarinini smrti.

²⁶ Arhiv uršulinskega samostana Ljubljana (AULj), fasc. 3, št. 5a: Overovljen prepis ustanovne listine, datirano 1. marca 1786.

²⁷ VODNIK 1926; KLEMENČIČ 2013, pp. 101–104. Tako s svakinjo kot tudi z Ano Katarino je moral imeti Pezzana ljubeč odnos. V zadnjem delu svojega pisma, v katerem se s svakinjo Marijo Antonijo dogovarja glede pošiljanja 500 lističev zlata, v odstavku nameni prijazne besede tudi dobrotnici: »... La prego di vinerir [sic!] tutte coteste Madri abbenche da me non conosciute, a nome anche della Sig. Catarina che Lode a Dio gode buona salute; la medema con tutta la tenerezza le da mille abbracciamenti, come pure lo stesso fanno le mie Monachette allegre e spirituose« (AULj, fasc. 2, št. 10: Pismo Lorenza Pezzana svakinji Mariji Antoniji, Benetke, 16. julij 1729).

²⁸ Arhiv republike Slovenije (ARS), SI AS 996, Trgovske pogodbe, 1684, 1686–1688, 1690, 1692, 1696; ARS, SI AS 996, Računi in obračuni 1683–1717; AULj, Hauptbuch B, p. 12.

²⁹ VODNIK 1926; KLEMENČIČ 2013, p. 101.

³⁰ O prvotni nameri grobnice pri frančiškanih – RESMAN 1995, pp. 16–17, 90: doc. II; o prenosu k uršulinkam – AULj, fasc. 1, št. 15; KLEMENČIČ, LUCCHESI, ŠERBELJ 2016, p. 123.

³¹ AULj, fasc. 2, št. 22: Pogodba med kiparjem Robbo in prednico Karolino pl. Pöck, Ljubljana, 21. julij 1730.

Konkretnjših podatkov o nastanku omenjenega oltarja zaenkrat ni bilo mogoče najti, bi pa Katarinin grb lahko nakazoval še na enega od primerov njenega naročništva.³²

Z njenega verjetno zadnjega naročniškega podviga pa se vrnimo zopet na začetek. Ko so junija 1715 stekle prve priprave na kronanje češčene svetogorske podobe, se je za donatorico ponudila tudi Ana Katarina pl. Schellenburg. Pobudnik kronanja pater Romuald Sitar v pismu, naslovljenem na vatikanski kapitelj in poslanem v Rim omenjenega junija 1715, Katarinino zagotovilo že omenja.³³ To pomeni, da gre pri svetogorskih kronah za Katarinino prvo do sedaj znano samostojno naročilo, ki ga je obljubila najkasneje štiri mesece po Schellenburgovi smrti. Iz poročila arhidiakona Josipa Antona barona Del Mestri oglejskemu patriarhu Dioniziju Delfinu po zaslišanjih prič glede svetogorskih čudežev, ki jih je izvedel v prvih dneh avgusta leta 1716, izvemo, da sta bili kroni že gotovi in da se prav tedaj nanje vtiskuje grb vatikanskega kapitlja. Enako je poročal v Rim tudi patriarh v pismu 8. avgusta 1716.³⁴ Navedbe v omenjenih poročilih se prav tako ujemajo z letnico na veliki Marijini kroni.

Če sta nam celoten proces kronanja svetogorske podobe in vloga Ane Katarine v njem poznana, pa pri okoliščinah same izdelave zlatih kron z dragocenimi kamni tavamo v temi. Trenutno namreč ne poznamo nobenega dokumenta, ki bi osvetlil, na koga se je Ana Katarina obrnila pri naročilu kvalitetno izdelanih zlatih kron. Tudi popis listin v Katarininem zapuščinskem inventarju zaenkrat ne razkriva nobenega dokumenta, ki bi ga bilo mogoče povezati z omenjenim naročilom. Cossár je izdelavo krone povezoval s kakšno od goriških zlatarskih delavnic, vendar bi lahko Ana Katarina prek moževih trgovskih zvez in poznanstev imela razmeroma lahek dostop do vodilnih zlatarskih centrov, kot sta Benetke in Augsburg.³⁵

Zaradi zgoraj navedenih razlogov ostaja odprto tudi vprašanje o načinu pridobitve dragocenih kamnov. Sestavni del plemiških zapuščin, ki so jih inventurni komisariji popisovali ob smrti posameznikov, je bila tudi rubrika, kamor je spadal vsakovrsten dragocen nakit pa tudi posamezni dragi kamni, ki so jih plemiči velikokrat hranili v mošnjičkih. Žal v popisu zapuščine Ane Katarine iz leta 1732 ta rubrika ni navedena, vemo pa, da je nekaj od tega zagotovo morala imeti, o čemer nam govori pripis inventurne komisije, ki je popisovala zapuščino njenega moža leta 1715. Pod rubriko »Nakit in zlatnine« so namreč zapisali, da je bilo omenjeno skupaj s srebrnino, glede na dodatek k poročni pogodbi, sestavljen 15. decembra 1710, izročeno zapustnikovi vdovi.³⁶ Ker jih torej v njeni zapuščini ne najdemo, bi jih že za časa življenja lahko

³² RESMAN 2010, pp. 74–76.

³³ PASCONI 1746, p. 90; cf. KLINEC 1997, p. 26 (začetek junija 1715).

³⁴ Prevod poročila arhidiakona Jožefa Antona barona Del Mestrija patriarhu Dioniziju Delfinu objavlja KLINEC 1997, pp. 45–46.

³⁵ COSSÁR 1948, pp. 235–236. Med izdatki Jakoba Schella pl. Schellenburga za leto 1696 je navedena srebrna skrinjica iz Augsburga, v vrednosti 777 goldinarjev in 47 krajcarjev – ARS, SI AS 996, Računi in obračuni 1683–1717.

³⁶ ARS, SI AS 309 ZI, šk. 105, lit. S, št. 103 (Jakob Schell pl. Schellenburg, Ljubljana, 1715), pp. 27–29. Cf. ARS, SI AS 309 ZI, šk. 101, lit. S, št. 117 (Ana Katarina pl. Schellenburg, Ljubljana, 1732).

darovala družinskim članom, ki so bili njeni dediči, ali pa kako drugače uporabila. Če torej dragocenih kamnov za zlati kroni ni kupila prav v namen kronanja, bi lahko uporabila tudi tiste, ki bi jih v času naročila hipotetično že imela v lasti. Poznamo namreč primer, ko so posamezniki uporabili lastno srebrnino in jo dali pretopiti v namen izdelave oltarne opreme.³⁷

Kakšna je bila vrednost dragih kamnov v tistem času, težko ocenimo. Rubrika z nakitom, kjer so inventurni komisarji popisovali dragocenosti pokojnikov, podobno kot druge rubrike v inventarjih iz druge polovice 17. in začetka 18. stoletja pogosto ostajajo neovrednotene.³⁸ Med sicer redkimi izjemami nam vrednost z dragimi kamni opremljenega nakita oriše inventar Marije Ane Aubel iz leta 1718. Najdražje ocenjen je bil zlat prstan, okrašen z velikim turkizom, ki ga je obrobilo 17 diamantov, kar so ocenili na 17 goldinarjev.³⁹

Prav tako nimamo podatkov po kakšnih zvezah je prišlo do sodelovanja med Ano Katarino in svetogorskimi frančiškani, vendar lahko o tem sklepamo. Kot je razvidno iz zapisanega, sta bila oba Schellenburga izrazita podpornika frančiškanskega reda. Sitar je bil svojčas lektor in provincialni predstojnik frančiškanske Province sv. Križa s sedežem v Ljubljani, zato sta mu bila dobrotnika gotovo dobro poznana.⁴⁰ Pismo iz Schellenburgove poslovne korespondence, ki jo hrani Arhiv Republike Slovenije, pa razkriva, da je Sitar s Schellenburgom razpravljal glede nekih finančnih zadev že leta 1711.⁴¹ Jakob Schellenburg je namreč kot apostolski sindik frančiškanskega redu upravljal s samostanskim premoženjem.⁴²

Velikodušno naročilo Ane Katarine vsekakor spada med ambicioznejša in omembe vredna naročila 18. stoletja. Donatorica pa je bila nanj upravičeno ponosna – tako kot na glavnem oltarju uršulinske cerkve je tudi na dragocenih kronah iz leta 1716 pustila svoj pečat. Medtem ko manjšo Jezuščkovo krono krasita grb rimskega kapitlja (sl. 11) in aliančni grb Ane Katarine pl. Schellenburg skupaj z letnico 1716 (sl. 12), lahko na večji Marijini kroni poleg navedenega opazimo tudi v kraticah zapisano ime donatorice: A[na] C[atarina] V[on] S[chellenburg] (sl. 13).

³⁷ Tako je priznani kranjski zdravnik Marko Gerbec srebrno svetilnico za oltar cerkve v Šentvidu dal narediti iz svojega srebrnega vrčka – STESKA 1913, p. 226.

³⁸ Za primerjavo bi bil s tega vidika zelo uporaben inventar zdravnika Gregorja Karbonarija, ki je več let služil na ruskem dvoru kot osebni zdravnik carja Petra Velikega. V njegovem zapuščinskem inventarju so ob smrti popisali številno srebrnino, zlate zaponke in mošnjičke z dragimi kamni, ki pa žal niso ocenjeni – ARS, SI AS 309 ZI, šk. 14, lit. C, št. 12, pp. 3–14 (Gregor Karbonarij, Kranj, 1717).

³⁹ ARS, SI AS 309/A/36, p. 4 (Marija Ana Aubel, Ljubljana, 1718).

⁴⁰ Za Sitarja glej: PODBERSIČ 2017a, pp. 31–32; PODBERSIČ 2017b.

⁴¹ ARS, SI AS 996 Schell pl. Schellenburg, Korespondenca, Romualdo, fra., Sveta gora, 1711.

⁴² KLEMENČIČ, LUCCHESI, ŠERBELJ 2016, p. 119.

Preliminarno poročilo o stanju slike Svetogorske Matere Božje

Barbka Gosar Hirci

Pisna dokumentacija je ena od najpomembnejših aktivnosti, ki jih izvaja restavrator. S tem ustvari bazo informacij, iz katerih je mogoče razbrati stanje materialov, pretekle restavratorske posege in s tem lahko vpliva na atribucijo in interpretacijo likovnega dela. Restavratorska dokumentacija je lahko v obliki zapisa ali poročila. Gre za dokumenta, ki temeljita en na drugem, vendar ne pomenita isto. Zapis je beleženje stanja materialov, restavratorskih dejanj in drugih dogodkov, v katere je bilo likovno delo vključeno v različnih časovnih obdobjih. Poročilo vključuje informacije iz zapisa, vendar jih nadgradi z rezultati tehnične fotografije in aktivnostmi, ki so bile izvedene na likovnem delu.¹

V primeru slike Svetogorske Matere Božje² je bilo izdelano preliminarno poročilo na standardiziranem formularju z opisom rezultatov tehnične fotografije in rentgena. Standardizirani formularji v večini primerov težko zajamejo vse točno določene segmente likovnega dela, zato je za boljši vpogled v materialno zgradbo potrebno izvesti različne naravoslovne raziskave.³ V primeru obravnavane slike je bilo mogoče v nekaj dneh, ki so bili na razpolago, izvesti le vizualni pregled, tehnično fotografiranje (sl. 1, 2, 3 in 6) ter rentgensko radiografijo (sl. 4).⁴ Tehnična fotografija je danes glavni vir informacij pri prepoznavanju avtorjevega načina slikanja, določanju atribucij, pregledu stanja materialov, določitvi obsega starih restavratorskih posegov (sl. 5 in 6) in izdelavi konservatorsko-restavratorskega programa dela. Tehnika temelji na pregledu slike z različnimi elektromagnetnimi sevanji, kar se zabeleži s fotografiranjem. Pridobljene informacije se združujejo in nadgrajujejo ter omogočajo boljše razumevanje strukture, evolucije in stanje materialov. Vsak nov podatek nam da originalno in nepogrešljivo informacijo, ki jo mora konservator-restavrator ozavestiti in natančno podati v poročilu.⁵

Slika Svetogorske Matere Božje je bila že leta 1951 komisijsko pregledana in v zapisniku so zapisana opažanja, ki jih je potrebno upoštevati tudi danes, čeprav obstaja

¹ BLEWETT 2012; FINN 2012.

² Slika se nahaja v Sveti gori pri Gorici v glavnem oltarju cerkve Marijinega vnebovzetja (EŠD 4016). Spada pod pristojnost ZVKDS OE Nova Gorica, odgovorna konservatorka pa je Minka Osojnik.

³ Infrardeča reflektografija (IRR), optična mikroskopija (OM), ramanska mikrospektroskopija (RAMAN), Fourierjeva transformacijska infrardeča spektroskopija (FTIR) in vrstična elektronska mikroskopija (SEM) bi podale natančne informacije o materialih v podlogi, pigmentih, vezivih in lakih na obravnavani sliki.

⁴ Slika je bila pregledana in tehnično fotografirana v aprilu leta 2017 na oddelku za štafeljano slikarstvo in rentgenizirana na oddelku za naravoslovne raziskave Zavoda za varstvo kulturne dediščine, Restavratorskem centru.

⁵ MACBETH 2012.

še veliko neznank.⁶ Komisija je bila imenovana z namenom, da prouči avtentičnost slike, saj so obstajali dvomi, da gre za kopijo.⁷ V zapisniku je natančno navedeno stanje umetnine, vendar ni nikjer omenjeno, da bi razpolagali s poročilom ali datumom restavratorskih posegov, ki so jih izvajali v vatikanskih delavnicah. V tekstu je navedeno, da je bila slika prvotno naslikana na les, kar se sklada s slikarsko tehnologijo 16. stoletja, torej časovnim obdobjem nastanka dela. Ker naj bi bil originalen nosilec močno poškodovan, v tekstu je navedeno, da je bil gobav, so se v vatikanskih delavnicah odločili, da naredijo transpozicijo podloge in barvne plasti na nov nosilec. Izbrali so platno. Prenos slikovnih plasti z originalnega nosilca na novega velja danes v konservatorsko-restavratorski stroki za izjemno invaziven in škodljiv poseg, saj je pri izvedbi skoraj ni mogoče izogniti poškodbam. Te so lahko še večje, če se pri izvedbi ne upošteva narave originalnega nosilca. Les je namreč popolnoma drugače strukturiran kot platno. V zapisniku je navedena domneva, da je bila slika pri izvedbi transpozicije nekoliko prirezana, kar bi se dalo ugotoviti, če bi primerjali velikost slike z velikostjo originalnega okvirja, ki pa je ostal v Rimu. Člani komisije so kritično obravnavali izveden postopek, saj naj bi slikovne plasti na določenem delu odstopale. Žal ni navedeno, na katerem področju slike. Tudi pritrjevanje slike na nov podokvir je bilo po njihovem mnenju nestrokovno. Opazili so tudi, da je nekaj barvne plasti skupaj s podlogo odpadlo in da sta vsaj dve tretjini slikovne površine nestrokovno preslikani. Na sliki je bil prisoten debel sloj propadajočega laka (sl. 3), ki je na nekaterih mestih začel siveti. Radoje Hudoklin je podal mnenje, da se vidijo sledi prvotne poslikave, ki naj bi bila po njegovem mnenju stara okoli 250 let. Komisija je podala mnenje, da je bilo restavriranje površno in da obstaja nevarnost, da slika propade, zato so predlagali, naj se sliko ponovno restavrira.⁸

Slika je bila po transpoziciji na platno napeta na klasičen lesen podokvir, ki je izdelan iz lesenih letvic, ki so v vogalih povezane z utorom in čepom (sl. 6). Med seboj se tesno prilegajo, tako da držijo okvir brez lepljenja v pravem kotu, kar nudi nosilcu ustrezno oporo. Podokvir nima ustreznega distančnega roba, ki onemogoča odtiskovanje letvic na sprednji strani slike. Svetlejša vertikalna letev proti sredini podokvira je bila nameščena kasneje, verjetno kot dodaten element, ki je olajšal pritrjevanje Jezusove krone. V preteklosti je bila slika z zadnje strani izdatno prepojena z voščeno smolno maso. Pri tem je niso sneli s podokvira, zato je prišlo do zatekanja voščeno smolne mase ob lesenih letvicah. Te so se na nekaterih mestih zlepile s platnom. Neoriginalni platneni nosilec je stabilen. Obstaja možnost, da so sliko po restavriranju v vatikanskih delavnicah obnavljali tudi kasneje, vendar o tem ni razpoložljivih dokazil.

⁶ Zapisnik št. 73–1951, Sveta gora pri Gorici – božjepotna podoba MB, Ministrstvo za kulturo, Informacijsko dokumentacijski center za dediščino.

⁷ Komisija se je zbrala 13. 1. 1951 v sestavi dr. France Stelè, univerzitetni profesor v Ljubljani, umetnostni zgodovinar, dr. Mikuš Stane, nameščenec Ministrstva za znanost in kulturo, umetnostni zgodovinar, Radoje Hudoklin, izredni profesor na Akademiji za upodabljajočo umetnost, tehnolog, Mirko Šubic, izredni profesor na Akademiji za upodabljajočo umetnost, restavrator, Žan France, nameščenec, kot zastopnik ministrstva za znanost in kulturo LRS.

⁸ Predlagali so, naj restavriranje izvede prof. Mirko Šubic.

Obravnavana slika je bila leta 2017 najprej pregledana in fotografirana z vidno svetlobo (sl. 1). Pri tem je bil uporabljen kakovosten vir svetlobe, ki je omogočil pregled stanja podokvira, nosilca, slikovnih plasti, laka in starih restavratorskih postopkov. Vidna svetloba je bila najprej uporabljena z enakomerno razpršitvijo po celotnem predmetu in kasneje še s postavitvijo vira svetlobe pod ostrim kotom (sl. 2), kar se v stroki obravnava kot pregled predmeta s stransko osvetlitvijo. Pri tem se izraziteje pokaže topografija površine, iz česar je mogoče lažje določiti poškodbe na nosilcu in slikovnih plasteh. V našem primeru so postala izrazita predvsem področja starih kitanj in razpoke. Barvne plasti na sliki je mogoče deliti na dva dela. Originalno poslikavo je mogoče zaznati le na Jezusovem telesu, pa še tu so ponekod vidne retuše. Večino barvne plasti je preslikane in retuširane, kar so opazili že leta 1951. Retuše se nahajajo tako na laku kot tudi pod njim. Zaradi prepletanja različnih vrst barvnih plasti je težko določiti točen obseg in področja originalne poslikave. Pri pregledu slike s stransko svetlobo je bilo vidno, da je površina neenakomerno strukturirana. To je mogoče pripisati nestrokovnemu kitanju in tudi nestrokovni transpoziciji. Vidna so prekrivanja med slikovnimi sloji, vendar je težko določiti, kaj se pod njimi nahaja.

Fotografija ultravijolične fluorescence je ena od najpomembnejših preiskovalnih tehnik na področju likovne umetnosti. V praksi se izvaja z osvetljevanjem slike z ultravijoličnim virom svetlobe. Pri tem se žarki ultravijolične svetlobe odbijajo od površine. Nekateri materiali reagirajo in temu pojavu se reče fluorescenca. Pojav je mogoče fotografsko dokumentirati.⁹ Materiali, ki reagirajo, ustvarjajo kontrast, kar je informacija, ki jo je potrebno obravnavati in razumeti. Metoda je izjemno uporabna pri preverjanju prisotnosti starih naravnih smolnih lakov, preslikav in retuš. Z možnostjo, da postanejo sloji laka bolj vidni, je mogoče prepoznati različne načine nanašanja in določiti njihovo količino. V primeru Svetogorske Matere Božje je sloj laka debel in njegova porazdelitev neenakomerna (sl. 3). Števila slojev ni mogoče določiti. Prav tako ni mogoče določiti, ali gre za lak iz vatikanskih delavnic ali kasnejšega. Nekaj retuš se nahaja na laku in so vidne kot najtemnejši madeži. Gre za najmlajše retuše. Večina retuš se nahaja pod debelim slojem staranega smolnega laka, zato je njihova fluorescenca slabša kot bi bila, če bi se nahajale na površini laka. Retuše pod lakom se vidijo, ker so izvedene z drugimi pigmenti in vezivi, kot je naslikan original. Zaradi motnosti laka je težko opredeliti območje in količino preslikav in retuš.

Radiografija deluje, ker rentgenski žarki preidejo skozi materijo in se pri tem spremenijo, kar je mogoče zabeležiti na specialnem filmu ali digitalnem zapisu. Rentgenska podoba pokaže notranjo zgradbo predmeta. Če je slika preslikana, je mogoče z rentgenom raziskati stanje spodnjih originalnih plasti. Rentgenski žarki imajo močno energijo in prodirajo skozi večino materialov. Njihova absorpcija pa je odvisna od gostote in debeline materiala. Višje kot je atomsko število materiala, večja je njegova sposobnost absorbiranja rentgenskih žarkov. Če so rentgenski žarki

⁹ COSENTINO 2015.

blokirani, so področja svetlejša, v nasprotnem primeru pa temnejša.¹⁰ Tehnika je zelo uporabna za preiskovanje starejših slik, saj je znano, da so slikarji pogosto uporabljali svinčevo belo. Ta ima visoko atomsko število in zato močno vpija rentgenske žarke, kar se v rentgenskem posnetku kaže kot belo področje. To je velikokrat vidno na področjih neba, inkarnatih in svetlih draperijah. V primeru obravnavane slike je zaznati uporabo svinčeve bele predvsem na področjih starih kitanj (sl. 4). Na mestih, kjer je kitanje izvedeno v tanjšem sloju, kar preko originala, je zaznati sledi razpok. Verjetno gre za razpokanost originalnega sloja, vendar bi bilo potrebno to ugotovitev podpreti z dodatnimi naravoslovnimi raziskavami. Ostanki originalne barvne plasti se kažejo v nežnih sivih tonih modulacije draperij in obrazov, vendar je kljub temu zelo težko določiti njeno stanje in stopnjo ohranjenosti. Natančen vpogled in razumevanje rentgenskega posnetka motijo zelo kontrastna bela in temna področja, ki so posledica starih restavriranja.

Pri opravljenem pregledu slike Svetogorske Matere Božje se je porajalo več vprašanj. Ob primerjavi rentgenskega posnetka s fotografijo pri vidni svetlobi je videti velike razlike med zgornjo in spodnjo sliko (sl. 7, 8 in 9). Pod vidnim motivom se nahaja subtilno modelirana draperija in portreti z rahlo nakazanimi obraznimi detajli. Poškodbe in razpoke so obsežne, vendar ni mogoče določiti njihovega vzroka, saj se ne ve, kako močno je bil poškodovan original pred restavriranjem v vatikanskih delavnicah. Zagotovo je mogoče trditi, da manjka skoraj tretjina podloge in barvne plasti. K boljšemu razumevanju današnjega stanja umetnine bi zagotovo vplivala dokazila in dokumentacija o preteklih restavratorskih postopkih. Dokazila o lastništvu, dokumentacija o izvedenih restavratorskih postopkih, rezultati priporočenih naravoslovnih raziskav in tehnično fotografiranje so nepogrešljivi viri informacij, na podlagi katerih je mogoče opredeliti avtentičnost, stanje in stopnjo ogroženosti nekega likovnega dela. Če le eden od njih manjka, je informacija nepopolna in zgodba ni zaključena.

¹⁰ MACBETH 2012.

Alegorija kronanja Svetogorske milostne podobe Matere Božje

Monika Osvald

V goriškem antikvariatu LEG Antiqua Federico Ossola je bila pred leti razstavljena slika, ki bi jo lahko poimenovali *Alegorija kronanja Svetogorske milostne podobe Matere Božje*. Slika je bila objavljena v dveh katalogih goriškega antikvariata iz let 2011 in 2012,¹ kjer so podane mere 55 x 45 cm in določena tehnika olja na platnu (sl. 1). Platno je bilo očitno obrezano in naknadno uokvirjeno, najverjetneje na Dunaju, kot priča zaznamek na hrbtni strani slike (Bühlmeyer Wien, Michaelerplatz 6).

Slika je za goriški prostor precej izjemna, kajti obstajata kar dve njeni različici, celotna ikonografija pa je izpričana tudi v kasnejših reprodukcijah.² Prva različica je bila že večkrat objavljena (sl. 2): naslikana v tehniki olja na platnu, po motivu enaka obravnavani, vendar slogovno nekoliko drugačna, zato ni delo istega avtorja (Trst, zasebna zbirka).³ Druga je grafični list (sl. 3), hranjen v goriški Fundaciji Coronini Cronberg,⁴ ki je večjih dimenzij kot obe sliki in ohranja celotno ikonografsko kompozicijo; slednji sta bili namreč v nekem trenutku obrezani. V spodnjem levem kotu tiska beremo napis *Gottf.(ried) Bern.(hard) Goz delin.(eavit)*, v desnem *Cum Privile(gio) S.(acrae) C.(aeseareae) Maj.(estatis) / Gottlieb Heiß excud.(it) Aug.(ustae) Vind.(elicorum)*. Toda tudi grafika je ohranjena le do okvirja, saj gre za tako imenovano jezuitsko tezo, kot lahko sklepamo iz zapisa Francesca Spessota, ki je v svojem prispevku o zgodovini goriških jezuitov iz leta 1925 ohranil tale ključni podatek.⁵ V zakristiji kapele Brezmadežne Device Marije, ki leži v zaselku Zoppini v Farri d'Isonzo, je pred prvo svetovno vojno visela ena takih tez. Spessot žal ni opisal motiva, ohranil pa je imena avtorjev grafičnega lista in prepisal tekstovni del (Dodatek 1). Ker se podatki o avtorjih in kraju nastanka povsem ujemajo in sta zagovornika teze frančiškana, lahko z veliko gotovostjo povežemo slikovni in tekstovni del in ju obravnavamo kot celoto.

Grafični list je torej jezuitska teza v tehniki mezzotinte, natisnjena v Augsburgu. Pri njeni izdelavi sta sodelovala Gottfried Bernhard Göz in Gottlieb Heiss. Izdelana

¹ LEG 2011, cat. 10, p. 14 in LEG 2012, cat. 2, p. 8: *Monte Santo sopra a Gorizia (1717 Mense Iuny)*.

² Omenimo le tisk večjih dimenzij v samostanu na Sveti gori in razglednico (v lasti Pavle Jarc).

³ VUK 1990, p. 82, n. 28: »Lastnik slike je Zala Besednjak, Trst.«; MENAŠE 1994, p. 205, n. 541: »Sliko sem najprej videl na (domnevno Stelètovi) fotografiji, ki jo hranijo na Zavodu RS za varstvo naravne in kulturne dediščine v Ljubljani, potem pa jo je v svojem članku objavil M. Vuk; današnja lastnica jo je v tridesetih letih kupila v ljubljanskem antikvariatu, kjer jo je verjetno fotografiral dr. Stelè.«

⁴ Iskrena hvala Alessandu Quinziju, ki me je prijazno seznanil z obravnavano grafiko.

⁵ SPESSOT 1925, p. 136: »All'uopo riproduco qui le 50 tesi filosofiche, trattate nel 1737 dai due sottosegnati padri, dopo che assolsero i loro studi filosofici; le ho copiate nell'anteguerra da un quadro che esisteva – ora non è più – nella sacrestia della chiesetta del borgo Zoppini a Farra d'Isonzo; di questi quadri, che venivano fatti stampare dai mecenati dei pubblici disputanti e che venivano regalati agli amici e conoscenti, prima della guerra era facile a vederne qualcuno nelle sacrestie e negli istituti religiosi.« Cf. MALNI PASCOLETTI 1992a, p. 49.

je bila ob zaključnem zagovoru dveh frančiškanskih slušateljev jezuitskega kolegija v Gorici leta 1737, katerih imena so se ohranila: P. Michael Kalzhizh et F. Gandolphus Nussdorfer. Predsednik je bil jezuit P. F. Vigilio Dinarich.

Teze goriških jezuitov, ki so nas žal dosegle v malem številu, je zbrala Maddalena Malni Pascoletti in jih predstavila na razstavi *Ex Universa Philosophia. Stampe barocche con le Tesi dei Gesuiti di Gorizia*.⁶ Vse zbrane teze so bile natisnjene v Augsburgu. Avtor večine le-teh je Elias Christoph Heiss, ki je pri dveh uporabil motiv Johanna Georga Bergmüllerja.⁷ Dva tezna lista je podpisal Gottlieb Heiss, ki je povzel motive po starejših avtorjih.⁸ Kar je v našem primeru še posebej zanimivo, je, da so pri goriških jezuitih študirali tudi frančiškani, toda v nasprotju z ostalimi gojenci, svojih tez niso zagovarjali v jezuitskem kolegiju, ampak v cerkvi sv. Janeza Krstnika v Gorici, ki je bila tedaj pod upravo jezuitov.⁹

Čeprav tezne liste navadno povezujemo z jezuitskimi kolegiji, so jih poznali tudi drugi redovi in zdi se, da so rimski jezuiti najverjetneje prevzeli in razvili prvotno frančiškansko zamisel. Ohranil se je celo frančiškanski grafični list, spomin na zagovor teze o Marijinem brezmadežnem spočetju Janeza Dunska Skota (sl. 4), ki jo je v okviru generalne skupščine reda v rimski baziliki Santa Maria in Ara Coeli leta 1700 branil pater Romuald Sitar (1663–1733), tedaj generalni lektor kranjske redovne province, kasneje gvardijan samostana na Sveti gori. Zagovoru, ki je potekal *sub auspiciis imperatoris*, je predsedoval ljubljanski pater Anton Lazari (1642–1705), provincial redovne Province sv. Križa. Rimski frančiškanski tezni list je bil izdelan v Augsburgu (Dunaj, Zbirka Polleroß). Osnutek (hranjen v Magyar Nemzeti Múzeum, Budimpešta) je zasnoval flamski grafik in slikar Jan Onghers (1656–1735), risbo je priskrbel Abraham Sinacher, matrico pa je verjetno izdelal Elias Nessenthaler (1664–1714).¹⁰

Ker sta tržaška in goriška slika nepopolni v primerjavi s teznim grafičnim listom (zlasti pri napisih), bomo pri ikonografskem opisu sledili slednjemu. Osrednji motiv upodobitve je *Alegorija kronanja Svetogorske milostne podobe Matere Božje*. Svetogorska milostna podoba, ki je prišla v svetišče kot dar oglejskega patriarha Marina Grimanija ob posvetitvi cerkve leta 1544, je bila večkrat restavrirana, zato ne poznamo natančnega izgleda v 18. stoletju. Posnetek na obravnavanih podobah je verodostojen v ikonografiji, v slogovnem izrazu, zlasti v podajanju moških likov, pa verjetno precej odstopa od originala. Marija in Dete sta kronana, o čemer priča tudi napis pod okvirjem: *Vera Effigies B. V. Mariæ Montis Sancti supra Goritiam Mater Gratiarum nuncupata secunda extra Italiam Urbis et orbis consensu Pontificaliter coronata A° 1717 Mense Iunij Die 6.*

⁶ MALNI PASCOLETTI 1992a in MALNI PASCOLETTI 1992b. O tezah, ki so se ohranile na Goriškem, so pisali tudi GIACOMELLO 1998 (cf. GIACOMELLO 2000); MALNI PASCOLETTI 2001; BRAGAGLIA VENUTI 2011.

⁷ MALNI PASCOLETTI 1992b, cat. 14 in 17.

⁸ MALNI PASCOLETTI 1992b, cat. 11 (po sliki *Marijinega vnebovzetja* iz leta 1694, delo Johanna Andreasa Wolffa) in 16 (po platnu *Molitev v vrtu*, naslikane pred 1707, avtorja Sebastiana Conca).

⁹ MALNI PASCOLETTI 1992b, cat. 3 in 16.

¹⁰ POLLEROS 2018.

Nad okvirjem sta na sredini dve angelski glavici, ob straneh krilata genija, ki držita krono, postavljeno pred okrogli baldahin z napisom: *Posuit diadema Regni in capite ejus. Estr. 2.* Mladeniča razglašata slavo s trombama, nad katerima se dvigujeta napisna lističa s svetopisemskima citatoma: *Præparans montes in virtute tua. Psalm. 64.* (levi genij) in *Cantabimus et psalemus virtutes tuas. Psalm. 20.* (desni genij).

Svetogorsko milostno podobo obkrožajo personifikacije kreposti. Pod podobo vidimo tri teološke kreposti: levo Upanje s sidrom in oljčno vejico, desno Ljubezen, ki nosi na čelu plameneče srce in doji otroka, in v sredini Vero, ki ima na glavi papeško tiaro in v levici kelih s sijočo hostijo, ob katerem je golob Svetega Duha. Njeni atributi simbolizirajo tudi Sveto Trojico, papeška tiara na njeni glavi pa tvori vertikalno treh kron: cesarske, ki jo nosita angela, Marijine in papeške. Teološkim so se levo in desno ob milostni podobi pridružile še štiri kardinalne kreposti: levo najprej Pravičnost z zavezanimi očmi, s tehtnico v desnici in mečem v levici, za njo stoji Zmernost z brzdo in mernikom v rokah. Desno je v ospredju Moč, ki ima na glavi levjo kožo in dviguje steber (Herkulovi atributi) in za njo Razumnost z ogledalom, kazalec desnice pa si polaga na čelo. Zanimivo je, da imajo personifikacije na levi modne frizure, na desni pa pokrite glave.

Ob osrednji skupini so na obeh straneh vertikalno nanizani po štirje manjši, z napisnimi trakovi opremljeni medaljoni, ki pripovedujejo Uršulino zgodbo in zgodovino svetišča. Verjetno so postavljeni po določeni logiki, ki pa je ni enostavno prepoznati. Na levi strani si od zgoraj navzdol sledijo: Marija se prikaže Uršuli Ferligoj (napis *Præcepit, ut edificarent ei domum. 1. Esdræ. 2.*), Pastirica pripoveduje o prikazanju (*Ursula divulgavit Populo oraculum Divinum.*), Verniki klečijo pod Sveto goro (*In Monte salvum te fac. Gen. 9.*) in Nadvojvoda Karel II. predaja frančiškanom listino o izročitvi cerkve (*Induxit eos in Montem Sanctum. Psal. 77. v. 54.*). Na desni strani so v enakem zaporedju nanizani naslednji prizori: Rešitev Uršule Ferligoj iz ječe (*Ursula maceratur cacere, terque a B. V. liberatur.*), Bolniki se priporočajo Milostni Materi Božji (*Curans omnem languorem. Matt. 9.*), Najdenje kamna z napisom Ave MARIA (*Quadratis Lapidibus edificabimus. Isaie 9. v. 10.*) in Cerkveni dostojanstveniki z listino, ki verjetno predstavlja papeško odločbo z besedami *Duplici Digna coroni (Facies ei coronam aureolam. Exodi 25.)*

Personifikacija Vere kaže z desnico navzdol proti Sveti gori, ki kraljuje nad krajino z Gorico in njeno okolico, upodobljeno na dnu kompozicije. Goriška slika se na tem mestu zaključí, na tržaški sliki in tezni grafiki pa so poleg Svete gore (*Mons Sanctus*) upodobljeni in z napisi zaznamovani še Solkan (*Salcanum*), Kostanjevica (*Castagnaviza*) in Gorica (*Goritia*). V prvem planu so nanizane vse najpomembnejše cerkve v tedanji Gorici: usmiljenih bratov, jezuitska, samostanov klaris in uršulink, župnijska (kasneje stolnica) in minoritska.¹¹

Iz napisa na bakrorezu razberemo, da je grafiko natisnil Gottlieb Heiss (*excud.*) po risbi Gottfrieda Bernharda Göza (*delin.*). Začetki družine Heiss segajo v leto 1677, ko se je v Augsburgu naselil slikar in grafik Johann Heiss (1640–1704). Njegov pra-

¹¹ V času obiska Karla VI. leta 1728 je bilo v Gorici pet moških in dva ženska samostana, štirinajst cerkva in pet trgov (PORCEDDA, MARTINA 1996, p. 21).

nečak Elias Christoph Heiss (1660–1731) je kot prvi v tem pomembnem središču izbral mezzotinto za vodilno grafično tehniko družinskega tiskarskega podjetja, ki ga je ustanovil leta 1703. Ker je bila tehnika zelo zahtevna in draga, je bila primerna zlasti za tiskanje doktorskih tez in portretov. Gottlieb Heiss (Memmingen 1684 – Augsburg 1740), izdajatelj obravnavanega grafičnega lista, je bil njegov nečak in je nadaljeval družinsko tradicijo mezzotinte.¹² Poznanih je kar nekaj tiskov (sl. 5), pri katerih je Gottlieb Heiss sodeloval z Johannom Georgom Bergmüllerjem,¹³ v našem primeru pa mu je predlogo izdelal Gottfried Bernhard Göz.

Gottfried Bernhard Göz (tudi Goetz, Goetz ali Götz; Velehrad 1708 – Augsburg 1774),¹⁴ je po dokončani jezuitski gimnaziji v Ungarisch Hradischu (Uherské Hradiště) leta 1724 vstopil v slikarsko delavnico Franza Georga Ignaza Ecksteina (1689–1741) v Brnu, kjer se je izučil osnovnih slikarskih veščin v tehnikah olja na platnu in freske, spoznal pa se je tudi s teoretičnimi principi rimskega stropnega iluzionizma. Leta 1728 se je odpravil na študijsko potovanje, kar ga je leta 1729 pripeljalo v Augsburg. Mesto, ki je bilo s trideset tisoč prebivalci eno največjih v južni Nemčiji, je bilo pomembno središče ne le za bančništvo in tekstil, ampak tudi za umetno obrt in grafiko.¹⁵ Imelo je celo umetnostno akademijo, eno najstarejših na nemškem območju, ki jo je v tistem času vodil Johann Georg Bergmüller (1688–1762).¹⁶ V letih od 1729–1730 je Göza ravno Bergmüller uvedel v grafične tehnike in predloge, nanj je vplival tudi kot zgled pri družbenem napredovanju. Ker so tako velevala pravila augsburškega slikarskega ceha, se je Göz med letoma 1730 in 1733 izpopolnjeval pri Johannu Georgu Rothbletzu (deloval 1709–1751). 18. aprila leta 1733 so mu bile podeljene mojstrske pravice, 30. aprila meščanske.¹⁷ Göz je bil sprva zaposlen pri založniku Johannu Christianu Leopoldu (1699–1755), toda že leta 1737 je ustanovil založniško hišo skupaj z bratom Klauber (Joseph Sebastian 1710–1768 in Johann Baptist 1712–1787), leta 1740 pa samostojno podjetje.

Göza lahko prištejemo ne le v ožji krog najboljših augsburških mojstrov 18. stoletja, ampak celo med najbolj celovite umetnike nemškega rokokoja, saj je bil ne le odličen risar in grafik (med drugim izumitelj nove tehnike bakroreza), ampak je moj-

¹² KRÄMER, KIRSTEIN 2010.

¹³ *Alegorija krščanske modrosti*, doktorska teza, 1721, predloga Johann Georg Bergmüller, mezzotinta, Olomuc, Regionalni muzej in *Pastoralno poslanstvo sv. Jožefa*, doktorska teza, najkasneje 1738, predloga Johann Georg Bergmüller, mezzotinta, Praga, Narodna knjižnica.

¹⁴ ISPHORDING 1982; ISPHORDING 1984; ISPHORDING 1997; WILDMOSER 1984; WILDMOSER 1985. O Gözovi podobici *Sv. Alojzija Gonzage* in *Sv. Stanislava Kostke* v Semeniški knjižnici v Gorici, cf. QUINZI 2009. V istem arhivskem fondu prvega goriškega nadškofa grofa Karla Mihaela Attemsja (1711–1774) sta ohranjeni še dve Gözovi podobici, in sicer *Sv. Avguštin* in *Alegorija Marijinega imena*. Umetnikovi bakrorezniki listi z *Alegorijami petih čutov* so služili kot predloga za freske v gradu Jablje in za slikane tapete iz gradov Dornava in Zaprice, cf. MUROVEC 1993; MUROVEC 2003.

¹⁵ *Augsburger Barock* 1968; *Augsburger Buchdruck* 1997; *Augsburg, die Bilderfabrik* 2001; STOLL 2015.

¹⁶ FRIEDLMAIER 1998.

¹⁷ 25. maja istega leta se je poročil z Dunajčanko Elizabeto Marto Lesin. Toda žena je kmalu umrla in 15. septembra leta 1736 je sklenil novo zvezo z Marijo Eleonoro von Erdenfeld (umrla 1793) iz Spodnje Avstrije; v zakonu sta se jima rodila sin in hči. Sin Franz Regis Göz (1737–1789) je kasneje prevzel očetovo podjetje. Hčerka, katere imena ne poznamo, je bila miniaturistka.

strsko obvladal tako oljno kot fresko slikarstvo. Poleg obsežnega opusa grafik, risb in oljnih slik je izvedel kar 14 freskantskih ciklov, ki segajo od Spodnje Bavarske do Zgornjega Palatinata in Bodenskega jezera. Med najpomembnejšimi velja izpostaviti poslikave romarske cerkve Device Marije v Birnau ob Bodenskem jezeru (sl. 6) med letoma 1749 in 1750 (kor in ladja s prizori iz *Marijinega življenja* in *Stare zaveze*), poletne rezidence opatov cistercijanskega samostana Kaisheim v kraju Leitheim blizu Donauwörtha leta 1751 (freske v slavnostni dvorani z motivi *Petih grehov*, *štirih elementov*, *štirih temperamentov*, *štirih starostnih dob* in *štirih letnih časov*) in salezijanske cerkve v Ambergu leta 1758 (na ladijskem oboku prizori *Ustanovitve salezijanskega reda*, na stenah *svetniki* in *alegorije*).

V Gözovem grafičnem opusu najdemo številne grafične liste z upodobitvami milostnih podob različnih božjih poti, recimo Birnau, Speyer, Wessobrunn, da omenimo le nekatere. Datirane so po letu 1732, večina v štirideseta leta 18. stoletja.¹⁸

Na tem mestu si velja postaviti vprašanje, ali je Gottfried Bernhard Göz sam zasnoval kompozicijo, ali je, nasprotno, pripravil risbo za tisk po osnutku (*modello*) nekega drugega avtorja. Na grafiki je namreč ob njegovem imenu zapisano *delineavit* in ne *invenit*. Vsebinsko in slogovno bi alegorijo lahko pripisali Gözu, tudi ikonografija personifikacij spada v augsburški krog. Toda vsaj v dveh elementih se je zgledoval po osnutku ali osnutkih (torej bi šlo za *modello composito*), ki so prišli z Goriške: pri svetogorski milostni podobi in goriški krajini, ki je verodostojno upodobljena. Ker pa je celotna kompozicija poznana tudi iz kasnejših reprodukcij (zgoraj) in ker je tako rekoč neverjetno, da bi se le-te zgledovale po posamezni tezni grafiki, lahko sklepamo, da je Göz pripravil osnutek po goriški izvirni podobi. Le-ta bi lahko bila narejena za Marijino cerkev na Sveti gori v spomin na kronanje, morda kot freska ali oltarna slika na bratovščinskem oltarju.

Pasconi,¹⁹ *Breviarium*²⁰ in Fajdiga²¹ namreč poročajo, da so bile na Sveti gori dejavne tri bratovščine, prva Milostne Matere Božje, druga sv. Mihaela in tretja Frančiškovega tretjega reda, ki je bila skupna vsem samostanom province in reda.

Bratovščina Milostne Matere Božje (*Confraternitas Sanctae Mariae Gratiarum*) je bila ustanovljena 16. julija leta 1596 z dovoljenjem oglejskega patriarha Francesca. Leta 1612 jo je potrdil papež Pavel V. in ji podelil odpustke (listina datirana 2. junija 1612). Člani bratovščine, ki je vključevala vernike obeh spolov (*utriusque sexus Christianifideles*), so pod običajnimi pogoji (kesanje, spoved, obhajilo; *paenitentibus, et confessis, ac sacra communione refectis*) prejeli popolni odpustek ob vstopu v družbo, ob smrtni uri in na obletnice posvetitve cerkve, če so v njej molili po namenu Cerkve (*pro Christianorum principium concordia, haeresum extirpatione, ac Sancta Matris Ecclesiae exaltatione*).

¹⁸ WILDMOSER 1985, pp. 175–179, cat. od 1–070–351 do 1–070–369. V katalogu žal ni zabeleženo ime izdajatelja.

¹⁹ PASCONI 1746.

²⁰ ASFP, IIb-12a, *Breviarium* 1776.

²¹ KFSL, FAJDIGA 1777; BENEDIK 2008, pp. 244–245; ŠKOFLJANEC 2008, pp. 183–194; LAVRIČ 2014, pp. 106–107; HRIBERŠEK 2018.

Vsako leto, ob priliki štirih Marijinih praznikov, to je Rojstva, Oznanjenja, Očiščenja in Vnebovzeta, je bil podeljen odpustek sedmih let in sedmih kvadragen, šestdeset dni odpustka pa so prejeli za razne pobožnosti in dela ljubezni do bližnjega.

Bratovščino je 30. maja leta 1664 ponovno potrdil papež Aleksander VII. in razširil odpustke na dodatne praznike: popolni odpustek na titularni praznik na prvo nedeljo po prazniku sv. Mihaela ter odpustek sedmih let in sedmih kvadragen na dodatna praznika binkoštna nedelje in sv. Ane. Ker se je na prvo nedeljo po prazniku sv. Mihaela zbralo na Sveti gori premalo članov, je papež Inocenc XI. z listino, datirano 18. septembra 1687, titularni praznik spet prenesel na drugo nedeljo po prazniku sv. Mihaela, ki je praviloma sovpadal z obletnico posvetitve cerkve.

Papež Klemen X. je bratovščinski oltar 23. aprila 1672. leta privilegiral z odpustom sedmih let za dan vernih duš in vse dni v oktavi tega praznika, papež Pij VI. pa je leta 1776 privilegij za duše v vicah razširil na vse oltarje v cerkvi. Apostolski breve (datiran 12. avgusta 1776), ki ga je dovolil objaviti goriški nadškof Rudolf Jožef Edling, so obesili k bratovščinskemu oltarju.

Oltar bratovščine Milostne Matere Božje omenjata tako Pasconi kot anonimni pisec *Breviarija*, največ zanimivih podatkov pa je ohranil Fajdiga. V svetogorski cerkvi so bili sprva le štirje leseni oltarji: glavni Marijin, oltar sv. Trojice (sredi kora) ter oltarja sv. Lenarta in sv. Lucije, Uršule in njunih tovarišic. Med letoma 1686 in 1688 so lesene oltarje zamenjali marmorni (dva sta spremenila tudi patrocinij) in sčasoma so se jim pridružili novi. Tako je bilo leta 1777 poleg glavnega, posvečenega Milostni Materi Božji, še enajst drugih oltarjev, katerih naslovniki so bili naslednji: sv. Mihael Nadangel (v samostojni kapeli), sv. Trojica (prestavljena na mesto nekdanjega oltarja sv. Lenarta), Bratovščina Milostne Matere Božje, sv. Ana (sredi kora), sv. Jožef, sv. Frančišek Asiški, sv. Anton Padovanski, sv. Peter Alkantarski, sv. Janez Nepomuk, sv. Peter Regalat in sv. Notburga. Bratovščinski oltar je imel, po Fajdigovem pisanju, mesto na desni strani kapele, in sicer tam, kjer je nekdanj stal oltar sv. Lucije in Uršule. Čeprav naj bi bil marmorni bratovščinski oltar postavljen leta 1688, istočasno z oltarjem sv. Trojice, se Fajdiga sprašuje, ali ni bratovščinski mlajši. Oltar sv. Trojice je bil namreč delo Giovannija Pacassija, bratovščinski njegovega sina Leonarda. Avtor tudi ugotavlja, da ni nobenih podatkov o posvetitvi oltarja, zato je bil v njegovo menzo najverjetneje vdolan prenosni oltar (Dodatek 2).

Drugih podatkov o oltarju nimamo. Ko je bila v času jožefinskih reform oprema svetogorske cerkve razprodana, sta bila dva Pacassijeva oltarja odkupljena in postavljena kot stranska oltarja v sedanji župnijski cerkvi sv. Križa v Batah pri Grgarju (sl. 7). O oltarni sliki žal ni nobenega zapisa.

To so zaenkrat vsi podatki, ki so nam znani o svetogorski bratovščini Milostne Matere Božje. Po analogiji z drugimi podobnimi združbami, študije le-teh na Slovenskem so bile v zadnjem obdobju številne in temeljite,²² lahko sklepamo, da

²² LAVRIČ 2010; LAVRIČ 2011a; LAVRIČ 2011b; LAVRIČ 2014; LAVRIČ 2016; RESMAN 2017; MUROVEC 2018; za goriške bratovščine cf. TAVANO, L. 1983.

je imela tudi obravnavana svojo matrikulo z vpisnimi listi, katalog umrlih članov, bratovščinski priročnik, bandere ter zlasti grafične podobe v večjem in manjšem formatu. Podobe velikega formata, ki so navadno veljale kot bratovščinske diplome, so člani prejeli ob vstopu v družbo, male tiske pa so delili kot podobice ob titularnem prazniku. Grafike so pogosto posnemale oltarno sliko, ne vemo pa, ali je bila tudi svetogorska narejena po oltarni podobi ali kaki drugi upodobitvi v cerkvi.

Osnutek za obravnavano monumentalno grafiko bi lahko služil ne le za jezuitsko tezo, ampak tudi za bratovščinsko diplomu za najuglednejše člane. Vlogo bratovščinske diplome je kasneje najverjetneje prevzela kolorirana litografija (sl. 8), s sorodno ikonografijo (brez personifikacij kreposti), vendar bolj poenostavljena in poljudna.²³ Pri malih tiskih je nabor veliko večji, saj so se ohranile številne različice svetogorskih podob.²⁴ Med temi je najbolj reprezentančen bakrorez augsburškega grafika Gabriela Bodenehra ml. (1707–1792), ki je bil objavljen v Pasconijevi knjižni izdaji zgodovine cerkve in samostana leta 1746 (sl. 9), ohranjene pa so tudi posamezne podobice z istim motivom.²⁵ V tem primeru gre za reducirano različico Gözove ikonografije: zgoraj kaže milostno podobo, spodaj pa prizor Marijinega prikazanja z značilnim napisom med Marijo in pastirico: *Dic populo ut aedificet hic domum, et petat gratias*. Obe podobi sta vključeni v rokokojski okvir, nad katerim se sklanjata dva angela s trombama, tretji pa drži krono. Nad angeli so kartuša in napisna trakova s citati, ki smo jih srečali že na tezni grafiki: v kartuši *Posuit diadema Regni in Capite ejus. Ester. 2.*; na levem traku *Coronata triumphat: Sap. 4.*; na desnem *Cantabimus, et psalemus virtutes tuas: Psal. 20*. Božjepotno podobo natančneje pojasnjuje napis v spodnji kartuši, bogato dekorirani: *Effigies Vera D. V. Gratiarum frequentia Populorum, et miraculorum magnificentia celebris. In Ecclesia Conventus Montis Sancti prope Goritiam sub RR. PP. Ord. Minorum S. Francisci Vaticano ritu solemnissime coronata 6. Iunij 1717. Claret vero iam ab Anno 1539*.

Na Slovenskem poznamo več primerov bratovščinskih grafik. Velika latinska kongregacija Marijinega vnebovzeta pri ljubljanskih jezuitih je namreč leta 1736 v Augsburgu naročila novo grafiko v večjem in manjšem formatu (za članske diplome in običajne podobice). Bakrorez je bil najverjetneje povezan z novo sliko za okras velikega oltarja, ki so jo prav v tem letu pridobili, in je torej ponavljal njen motiv.²⁶ Bratovščina Škapulirske Matere Božje pri ljubljanskih frančiškanih je osnutek za podobico naročila pri Francu Jelovšku, vrezati pa jo je dala mojstroma Josephu in Johannu Klauberju v Augsburgu

²³ VUK 1990, p. 82; *Il Monte Santo* 2017, naslovnica (Gorica, zasebna zbirka).

²⁴ Maja Lozar Štamcar je odkrila vsaj pet različic. Najstarejša (Ljubljana, Semeniška knjižnica) je morala nastati tik pred kronanjem leta 1717, saj ima Marija že krono, datum kronanja v napisni kartuši pa še manjka (prostor zanj že pripravljen). Iz tretje četrtine 18. stoletja izhaja podobica, ki jo je signiral augsburški grafik Joseph Erasmus Belling (?–1780). V tem primeru je milostna podoba z napisom v kartuši postavljena med italijansko in nemško molitev (Ljubljana, Semeniška knjižnica), cf. LOZAR ŠTAMCAR 1990.

²⁵ VUK 1990, p. 83; MENAŠE 1994, p. 204 (različica v obliki tiskane podobice, hranjena v ljubljanski Semeniški knjižnici).

²⁶ LAVRIČ 2010, p. 258.

(grafika levo spodaj signirana *F. Illvosccheg inv. et del.*). Ohranjen je celo Jelovškov osnutek v lavirani perorisbi (sl. 10), grafika pa v detajlih delno odstopa od modela (sl. 11).²⁷

Iz doslej zbranih podatkov, lahko sklepamo, da je ustvarjalni postopek, ki je pri-vedel do končnega dela, oljne slike v goriški in tržaški različici, najverjetneje obsegal tri stopnje: izvorno podobo v svetogorski cerkvi (fresko ali olje na platnu), po kateri je bila v Augsburgu izdelana grafika, in nekatere teh grafik so bile naknadno kolorirane. Tržaška in goriška slika, ki sta v literaturi označeni kot olje na platnu, sta najverjetneje kolorirani grafični predlogi: poleg identičnosti z augsburško grafiko nas k temu navaja tudi detajl z goriške različice, saj na nekaterih mestih, zlasti okoli udov, opazimo črno konturo, ki izstopa iz podlage.

Koloriranje grafičnih predlog ali, natančneje, preslikava grafične osnove z barvami je bil v 18. stoletju ustaljen postopek. Poznani so tudi številni augsburški primerki, recimo slika *Sv. Jožef in Jožef iz Egipta* (Museo de Arte Colonial de Mérida, Venezuela, sl. 12). Nastala je na osnovi istoimenske grafike v tehniki mezzotinte (datirana okoli 1730), avtorjev Johanna Lorenza Haida (1702–1750) in Gottlieba Heissa (sl. 13).²⁸

V umetnosti na Slovenskem najdemo nekaj sorodnih primerov. Po vsebini in kompoziciji je obravnavani svetogorski alegoriji najbolj podobna preslikana baročna grafika iz nekdanjega uršulinskega samostana v Škofji Loki (Muzej krščanstva na Slovenskem, Stična, mere 74 x 61 cm) iz sredine 18. stoletja (sl. 14).²⁹ Najverjetneje gre za tezni grafični list, žal v spodnjem delu odrezan, zato manjkajo besedni del in imena avtorjev. Osrednji motiv grafike je podoba passavske milostne podobe Marije Pomagaj, ki jo nosita angela in kronata putta. V zgornjih vogalih sta emblemska prizora s citati, med lilije in vrtnice razpeti napis sporoča: *EFFIGIES B. V. MARIAE AUXILIATRICIS PASSAVIENSIS*. Podoba je preko bakroreza naslikana v temperi, brez barve so ostali le emblemska prizora in napisi. Po mnenju Ane Lavrič in Blaža Resmana izhaja obravnavana grafika najverjetneje iz zapuščine družine Flachenfeld, glede na kompozicijo in figuraliko bi osnutek zanjo lahko pripisali Francu Jelovšku (1700–1764),³⁰ preslikal pa jo je Leopold Layer (1752–1828), kajti Marijina podoba kaže, figuralno in barvno, namesto prvotne passavske že povsem izoblikovano brezjansko različico.³¹

Če povzamemo vse nove elemente, lahko sklenemo, da je goriška *Alegorija kronanja Svetogorske milostne podobe Matere Božje* resda izjemna za goriški prostor, vendar se obenem povsem ujema z likovno kulturo svojega časa in širšega okolja.

²⁷ Obe deli Ljubljana, Grafični kabinet Narodnega muzeja Slovenije, cf. LAVRIČ 2011a, pp. 50–51.

²⁸ *De Augsburg a Quito* 2015, passim.

²⁹ LAVRIČ, RESMAN 2014, p. 241.

³⁰ Franc Jelovšek je za Kristofa Lovrenca Flachenfelda naslikal dva oltarna nastavka: v kapeli Ajmanovega gradu pri Sv. Duhu pri Škofji Loki (datacija med letoma 1739 in 1746) je bila v oltarni nastavek vključena podoba passavske Marije Pomagaj iz poznega 17. stoletja; v kapeli sv. Notburge v župnijski cerkvi sv. Matije na Slapu pri Vipavi, kjer je bil Flachenfeld lastnik gradu, je nastavek obkrožal istoimensko sliko (poslikava datirana med letoma 1744 in 1749). Iz te kapele izhaja tudi božji grob, ki ga hrani Goriški muzej v Kromberku, cf. SERAŽIN 1998.

³¹ LAVRIČ, RESMAN 2014, pp. 241–242.

Dodatek 1

Theses ex universa philosophia scotistica, quas in aede Divi Joannis Rr. Pp. Soc. Jesu, Goritiae, publice propugnandas susceperunt P. Michael Kalzhizh et F. Gandolphus Nussdorfer, ord. min. strict. observ. professi et philosophi absoluti anno 1737, mense ... die ..., preside P. F. Vigilio Dinarich, eiusdem sacri instituti, philosophiae lectore actuali.

1. Logica, scientiarum janua, est scientia simpliciter speculativa,
2. ad alias scientias in statu perfecto absolute necessaria.
3. Pro obiecto adaequato habet syllogismum ut-sic.
4. Dantur entia rationis,
5. quae neque ab Intellectu divino,
6. nec a voluntate creata effici possunt.
7. Natura comunis habet esse a parte rei in singularibus,
8. per indifferentiam negativam, non vero per inexistentiam.
9. Principium individuationis est haecceitas.
10. Stando auctoritati Aristotelis, sunt decem praedicamenta.
11. Relatio praedicamentalis est accidens extremis superadditum et ab eis realiter distinctum,
12. multiplicatur multiplicatis terminis adaequatis.
13. Scientia et opinio nec supernaturaliter possunt esse simul in eodem intellectu.
14. Propositio de futuro contingenti debet esse determinate vera vel falsa.
15. Obiectum Physicae non est substantia finita, sed corpus naturale, qua tale,
16. cuius in fieri tria sunt principia.
17. Materia prima habet propriam existentiam,
18. potest spoliari divinitus ab omni forma substantiali,
19. est eiusdem rationis specificae in corporibus sublunaribus et coelestibus,
20. eius appetitus se extendit ad omnes formas,
21. nobiliores tamen magis appetit.
22. Duae formae substantiales possunt supernaturaliter informare eandem numero materiam.
23. Unio in composito debet geminari,
24. quod realiter distinguitur a partibus simul sumptis et unitis.
25. Causa prima immediate concurrat ad effectus causarum secundarum,
26. non tamen ipsas physice praedeterminat,

27. quas elevare potest ad producendos diversos effectus supernaturales,
28. non tamen ad creandum,
29. nec ad producendum conjunctim eundem numero effectum.
30. Repugnat infinitum Chategorematicum creatum,
31. non tamen penetratio duorum corporum,
32. nec replicatio unius ad plura ubi.
33. De facto non datur vacuum, ab intrinseco tamen non repugnat.
34. Continuum non componitur ex solis indivisibilibus.
35. Impossibile est etiam per Divinam virtutem rem existentem posse reproduci,
36. non tamen corruptam vel anihilatam.
37. Mundus, quoad res permanentes, potuit existere ab aeterno.
38. Praeter animam rationalem, quae ab intrinseco est immortalis,
39. in omnibus viventibus datur forma corporeitatis.
40. Metaphysica vendicat sibi pro obiecto adaequato ens reale ut-sic,
41. quod habet unum conceptum tam formalem, quam obiectivum in mente nostra.
42. Univocum respectu Dei et creaturae,
43. non tamen ex natura rei praecitum.
44. Creaturae non habuerunt aliquod esse reale actuale ab aeterno,
45. sed tantum possibilitatem intrinsecam logicam,
46. quae non est aliqua denominatio extrinseca, desumpta a Divina Omnipotentia.
47. Distinctio non constitit in negatione identitatis sed in aliquo positivo superaddito,
48. praeter realem,
49. datur etiam distinctio formalis Scotistica,
50. et praecisione obiectivae.

(SPESSOT 1925, p. 136)

Dodatek 2

Caput VI. § III. De reliquiis Ecclesia Aris

(658) III. Tertia Ara confraternitatis B. V. Mariae a latere dextro seu a cornu Evangelii Capellae ejusdem in locum Arae S. Lucia, et Ursula collocatum est, cui primitus lignae ex marmore eodem anno 1688. Quo Ara Ss'mae Trinitatis a P. Pasconi substituta dicitur. Verum hanc Aram posteriorem esse Arae Ss'mae Trinitatis ex eo patet, quia priorem fecit Joannes Pacassi, hanc vero ejusdem filius Leonardus. Consecrationis hujus Arae nullum vestigium consecrationis prostat. Sed creditur exscalptae ejus mensae aram portatilem statim in erectione sua ad libellam esse immissam, ac ita firmatam, ut cum mensa concrevisse hodieum videatur.

(KFSL, FAJDIGA 1777, p. 658)

L'autore dell'immagine venerata nel Santuario di Monte Santo

Anchise Tempestini

Nel Santuario di Monte Santo - Sveta gora si venera un'immagine che non raffigura solo Maria o la Madonna con il Bambino, come in tanti altri casi; del resto, ricordiamo in Austria, esattamente in Carinzia, il Santuario di Santa Maria Luggau, meta di pellegrinaggi da paesi del territorio italiano, come Sappada, Forni Avoltri e Sauris, in cui sull'altare vediamo un *Vesperbild*, cioè una raffigurazione della Pietà, con Maria che sorregge sulle ginocchia il corpo di Cristo dopo la deposizione dalla Croce. Sulla Sveta gora si venera la Madonna affiancata da San Girolamo e San Giovanni Battista (fig. 1). Lo schema compositivo e lo stile sembrano rinviare al mondo figurativo dei pittori da Santacroce, originari di un villaggio presso San Pellegrino Terme in provincia di Bergamo, attivi a Venezia dalla fine del Quattrocento ai primi anni del Seicento. Questi artisti sono stati studiati a partire da Giuseppe Fiocco nel 1916¹ e le loro opere sono state elencate e riordinate in modi non sempre concordanti da Bernard Berenson fino al 1957,² da Fritz Heinemann nel 1962,³ da Bruno Della Chiesa e Edi Baccheschi nel 1975 e 1976,⁴ da me stesso in diversi interventi,⁵ fino al recentissimo contributo costituito dal prezioso volumetto pubblicato nel 2017 nella collana dei Quaderni della Fondazione Adriano Bernareggi che costituisce gli Atti della giornata di studio su *I Santacroce* organizzata a San Pellegrino Terme il 15 ottobre 2016, alla quale non ho potuto partecipare, nonostante l'invito, per un concomitante impegno in altra sede.⁶ Fiocco, nel suo saggio di ventotto pagine pubblicato sulla gloriosa rivista *L'Arte*, allora diretta da Adolfo Venturi, elencava otto opere di Francesco di Simone, trentadue di Francesco Rizzo, il trittico di Giovanni Galizzi a Bergamo (la Madonna a quel tempo ancora in Casa Agliardi), settantaquattro opere di Girolamo, trentadue di Francesco il Giovane, tra cui il dipinto nella chiesa di Poljud, presso Split (Spalato) in Croazia che in realtà è di Benedetto Diana, come rilevò per primo il compianto amico Kruno Prijatelj, e undici opere di Pietro Paolo. A tutte queste Fiocco aggiungeva otto opere di Alessandro Oliverio, artista da collegare con i pittori da Santacroce, pur se non imparentato con essi; non è stata ancora dimostrata neppure la sua presunta origine bergamasca. Oltre alla serie di pittori storicamente documentati, nel repertorio sulla pittura belliniana pubblicato da Fritz Heinemann

¹ FIOCCO 1916.

² BERENSON 1957, I, pp. 152-157, figg. 566-585; BERENSON 1958, I, pp. 157-163, figg. 566-585.

³ HEINEMANN 1962, I, in part. pp. 150-198.

⁴ DELLA CHIESA 1975.

⁵ DELLA CHIESA, BACCHESCHI 1976.

⁶ *I Santacroce* 2017.

nel 1962 e nell'ampliamento e aggiornamento uscito postumo nel 1991,⁷ si trovano opere assegnate anche a tre collaboratori anonimi di Francesco Rizzo da Santacroce, oltre che al cosiddetto Vincenzo di Girolamo e al cosiddetto Amico di Girolamo, costruiti secondo una metodologia che sembra riecheggiare quella di Roberto Longhi nella sua *Officina ferrarese*. Bernard Berenson, nei suoi Elenchi della Scuola veneta usciti nel 1957, registra insieme le trentanove opere da lui assegnate a Francesco di Simone e a Francesco Rizzo, precisando solo in alcuni casi di quale dei due pittori si tratta. Nel capitolo dedicato a Francesco di Simone e Francesco Rizzo, nel primo volume sul Cinquecento nella collana *I pittori bergamaschi dal XIII al XIX secolo*, Bruno Della Chiesa ascrive al primo di questi pittori un *Compianto sul Cristo deposto* nella chiesa di San Pellegrino a San Pellegrino Terme che risale sicuramente alla fine del Cinquecento e non compete ai pittori da Santacroce. A Francesco Rizzo Bruno Della Chiesa riferisce tra l'altro opere di Luca Antonio Busati, Filippo da Verona, Lattanzio da Rimini, Giovanni Mansueti e Girolamo da Santacroce. Nel secondo volume sui pittori bergamaschi del Cinquecento Bruno Della Chiesa e Edi Baccheschi assegnano a Girolamo da Santacroce, tra l'altro, le tre tavolette che costituiscono la cimasa del polittico di Almenno San Bartolomeo dipinte da Cristoforo Caselli da Parma. Tra le opere di incerta attribuzione ma collegabili secondo gli autori ai pittori da Santacroce spiccano tre Marco Bello, un Bonifazio de' Pitati, tre Cristoforo Caselli, un Paris Bordon, due Cima da Conegliano, un Filippo da Verona, un Giovanni Mansueti, un Filippo Mazzola. Nel volumetto appena pubblicato Simone Facchinetti dedica un ricco contributo a Francesco di Simone e a Francesco Rizzo; del primo pubblica due piccole Sante, Lucia e Caterina d'Alessandria, inedite, in collezione privata a Bergamo. A proposito del secondo insiste sulla produzione del terzo decennio del Cinquecento, che comprende anche il polittico di Dossena. Facchinetti definisce il dipinto di Francesco Rizzo nella chiesa di San Zaccaria a Venezia una derivazione dalla *Circoncisione di Cristo* di Giovanni Bellini: in realtà il prototipo è la *Presentazione al Tempio* del medesimo caposcuola il cui esemplare di maggiore qualità si trova nel Kunsthistorisches Museum di Vienna. Il lungo saggio di Ivana Čapeta Rakić⁸ è dedicato alle opere di Girolamo e di suo figlio Francesco in località dell'Adriatico orientale, cioè della costa e delle isole dalmate in Croazia. A proposito del polittico nella casa parrocchiale di Pakljena, attribuito a Francesco, l'autrice non rileva che la tavola centrale, raffigurante la *Madonna con il Bambino e San Giovannino*, deriva da un prototipo di Vincenzo Catena. Il volumetto si chiude con un esteso, arioso saggio di Giovanni Carlo Federico Villa⁹ dedicato al secolo durante il quale si dispiega l'opera dei pittori da Santacroce. In questo contesto ci interessa in particolare Francesco Rizzo, attivo a Venezia dai primi del Cinquecento al 1545, allievo di Francesco di Simone, morto a Venezia nel 1508. Entrambi sono seguaci di Giovanni Bellini, ma

⁷ HEINEMANN 1991, in part. pp. 54–71.

⁸ ČAPETA RAKIĆ 2017.

⁹ VILLA 2017.

influenzati anche da Andrea Mantegna, in particolare da una composizione del maestro padovano, genero di Jacopo Bellini e cognato di Giovanni: l'*Adorazione dei Magi* (fig. 2) oggi conservata nel Paul J. Getty Museum a Malibu (California), dalla quale Francesco di Simone da Santacroce trasse due versioni molto fedeli, una già inventariata nel Kaiser-Friedrich-Museum di Berlino (fig. 3), dispersa nel 1945, l'altra conservata nel Museo di Castelvecchio a Verona (fig. 4). Maria appare in questi dipinti con la testa coperta da una sorta di turbante, secondo un'iconografia che verrà ripresa più volte da Vincenzo Catena e dal suo imitatore Marco Bello. Francesco Rizzo varia la composizione mantegnesca proponendola come *Sposalizio mistico di Santa Caterina d'Alessandria* di cui vediamo l'esemplare conservato nella Pinacoteca dell'Accademia dei Concordi a Rovigo (fig. 5). A Francesco Rizzo la storia dell'arte e il mercato hanno riferito una serie infinita di Madonne e Santi a mezze figure, ma la ricostruzione del suo catalogo ha conosciuto anche momenti di incertezza, come quando sul polittico da lui eseguito per la chiesa di San Giovanni Battista a Dossena (BG), dove è tuttora conservato (fig. 6), si è costruito un effimero Maestro di Dossena al quale è stata riferita tutta la produzione matura di Francesco Rizzo e non solo quella. Alcune delle opere tradizionalmente assegnate a lui sembrano invece da ascrivere a Filippo da Verona, autore dell'*Apparizione di Sant'Antonio al beato Luca Belludi*, affresco firmato e datato 1510 nella Scuola del Santo a Padova (fig. 7), e di due pale d'altare, una firmata e datata 1514, nel Museo Civico di Fabriano (fig. 8), raffigurante la *Madonna e il Bambino in gloria con san Pietro e san Nicola da Bari*, l'altra, di impianto molto simile, *Madonna col Bambino in gloria tra i santi Geminiano e Martino* nella chiesa di S. Pietro a Modena (fig. 9). Non abbiamo informazioni precise sulle date estreme della sua vita, ma sulla base delle opere firmate e di quelle attribuite si possono collocare tra il 1480 circa e il 1525.

Sotto il suo nome Bernard Berenson aveva elencato nel 1957¹⁰ otto dei dipinti assegnati poi da me nel 1974¹¹ a un anonimo che ho proposto allora di chiamare Maestro veneto dell'Incredulità di San Tommaso e il cui catalogo è stato in seguito arricchito da Federico Zeri, Vittorio Sgarbi, me stesso, Mauro Lucco, Mauro Natale e altri, finché ho potuto rivelarne il nome anagrafico di Luca Antonio Busati in una conferenza presso il Kunsthistorisches Institut di Firenze nel dicembre 1991. Vediamo la *Genealogia di Cristo* che in tedesco si chiama *Heilige Sippe* conservata nel Cleveland Museum of Art nell'Ohio (fig. 10). Un saggio monografico su questo pittore di origine albanese, come il più celebre Marco Basaiti, l'ho pubblicato¹² sulla rivista *Studi di storia dell'arte* nel 1993. Nello stesso contesto ho proposto di riconoscere, a livello ipotetico, come opere di Francesco Busati, fratello pittore di Luca Antonio e del cimesco Andrea, ma privo di opere, un gruppo di dipinti, due dei quali elencati pure da Berenson sotto il nome di Filippo da Verona, del quale sono giunti

¹⁰ BERENSON 1957, I, p. 76, figg. 482–484; BERENSON 1958, I, pp. 78–79, figg. 482–484.

¹¹ TEMPESTINI 1974.

¹² TEMPESTINI 1993.

a noi tre piccoli dipinti devozionali firmati: un *San Girolamo nel deserto* che molti decenni fa si trovava presso l'antiquario Julius Böhler a Monaco di Baviera e appartenente oggi alla collezione Gnecco di Genova (fig. 11) e una *Madonna con un Santo vescovo* di cui si conoscono due versioni rispettivamente nella Pinacoteca dell'Accademia Carrara di Bergamo (fig. 12) e nella Accademia Albertina di Belle Arti di Torino (fig. 13). La tipologia inconfondibile del San Girolamo, con la barba e le sopracciglia candide, torna in alcune figure di santi che fiancheggiano la Madonna in dipinti che perciò propongo di spostare dal catalogo di Francesco Rizzo da Santacroce a quello di Filippo da Verona. In essi anche la figura di Maria appare diversa da quelle tipiche del Rizzo e invece simile a quella presente nelle succitate versioni di Francesco di Simone. Per decenni ho creduto che il catalogo da me proposto per Filippo da Verona avesse un suo punto di forza in questo dipinto raffigurante la *Madonna con Santa Caterina da Siena e San Domenico cui appaiono S. Paolo e S. Pietro*, conservato sotto il nome di Filippo nella Galleria Strossmayer di Zagabria (fig. 14), ma sembra adesso che l'attribuzione sia solo tradizionale, corroborata a suo tempo da un'opinione di Bernard Berenson.¹³ Dobbiamo tuttavia riconoscere che Francesco Rizzo è l'autore dello *Sposalizio mistico di Santa Caterina* che abbiamo già visto. Attraverso una fase che è rappresentata da questa *Sacra Famiglia con Zaccaria e Giovannino* (fig. 15) della Walters Art Gallery di Baltimore (Maryland) giunge a esiti come il polittico di Dossena e come *Sacra Famiglia con Santa Caterina d'Alessandria* già nella collezione Brunelli a Brescia.¹⁴ Nel suo catalogo non c'è spazio per opere come quella della Galleria Strossmayer di Zagabria, come la *Sacra Famiglia con Simeone* (fig. 16) passata da Christie's a Londra nel 1984 o la *Madonna con Giovannino* (fig. 17) nel Museo Civico di Bassano del Grappa; quest'ultimo tipo di composizione lo conosciamo in numerosi esemplari. Nell'immagine venerata sulla Sveta gora il Battista a destra appare estremamente simile a quello che fiancheggia pure Maria nella *Madonna con Sant'Andrea e il Battista* (fig. 18) presentata come di ambito di Francesco Rizzo da Santacroce alla vendita n. 254 nel maggio 2016 nella casa d'aste Cambi a Genova. Anche la figura del santo apostolo a sinistra sembra da riferire piuttosto a Filippo da Verona per confronto con il succitato *San Girolamo*. Francesco Rizzo da Santacroce, dopo l'esordio sotto l'influsso diretto di Francesco di Simone, ha una sua evoluzione ben ricostruibile che, attraverso la fase cui appartiene la *Presentazione di Gesù al Tempio* (fig. 19) nel deambulatorio della chiesa di San Zaccaria a Venezia, sulla quale Heinemann aveva addirittura creato un maestro, approda alla fase matura in cui il pittore si esprime con forme ampie, pur se ritardatarie, che vorrebbero aggiornarsi secondo gli esiti maturi di pittori anch'essi bergamaschi come Rocco Marconi, ai suoi inizi strettamente belliniano, e addirittura Palma il Vecchio. In tale percorso non trovano spazio le numerose Madonne, talora accompagnate dal solo San Giovannino, spesso invece tra due Santi o tra Simeone e una figura femminile che può essere

¹³ *Katalog Galerije* 1950, p. 39: Filippo da Verona?; ZLAMALIK 1967, pp. 128 e 129: Filippo da Verona.

¹⁴ FACCHINETTI 2017, in part. figg. 10 e 11.

la profetessa Anna o una Santa. In queste composizioni, tra le quali possiamo far rientrare pure il succitato dipinto nella Galleria Strossmayer di Zagabria, la figura di Maria e talora il Bambino avvolto in fasce ricordano la composizione ideata da Andrea Mantegna e ripresa, come già visto, da più di un pittore della generazione a cavallo tra Quattrocento e Cinquecento. Simeone o uno dei Santi riecheggiano invece in modo molto evidente il succitato *San Girolamo* firmato. Vediamo questa *Madonna con Simeone e Santa Caterina* passata sul mercato come Santacroce.

Nel 1515 è documentata la presenza di Filippo da Verona a Savona per la realizzazione di trentadue ritratti di vescovi e cardinali per il capitolo della cattedrale cittadina.¹⁵ Nessuno dei ritratti è giunto fino a noi; da quel documento si ricava la notizia che il padre di Filippo si chiamava Giovanni.

A Filippo da Verona è assegnato oggi da alcuni storici dell'arte, tra i quali Angelo Mazza, Andrea G. De Marchi e Marco Tanzi, un *Cristo morto sorretto da Nicodemo e Giuseppe d'Arimatea con due angeli dolenti* (fig. 20) acquisito circa dieci anni fa dalla Cassa di Risparmio di Cesena.¹⁶

A proposito del santo di sinistra nel dipinto venerato sulla Sveta gora, la sua identità come San Girolamo si rifà a uno schema iconografico consueto nella pittura beliniana. La storia dell'arte lo identifica talora con il profeta Isaia, perché questo personaggio del Vecchio Testamento compare a sinistra nel trittico (fig. 21) uscito dalla bottega di Giovanni Bellini, proveniente dalla chiesa veneziana di San Cristoforo della Pace che si trovava tra le Fondamenta Nuove e San Michele in Isola e che fu fatta demolire da Napoleone. Il trittico, inventariato nel Kaiser-Friedrich-Museum di Berlino, è andato disperso nel 1945. Esso raffigurava a figure intere il Battista affiancato dal profeta Isaia e da San Francesco e recava nella lunetta la Madonna con Sant'Elena e la Veronica. Girolamo da Santacroce ha copiato il Battista in un dipinto conservato nel Szépművészeti Múzeum di Budapest (fig. 22). Più di un allievo di Giovanni Bellini, soprattutto Bartolomeo Veneto, Francesco Bissolo, Girolamo da Santacroce e Marco Bello, ha adottato uno schema compositivo che affianca, a mezze figure, alla Madonna della pala di San Zaccaria di Giovanni Bellini le due figure laterali del trittico in cui però quella di sinistra non è più il profeta Isaia con il suo cartiglio, bensì San Girolamo con un libro. Vediamo questo esemplare, attribuito a Bartolomeo Veneto, già nella collezione Borromeo sull'Isola Bella e oggi nella collezione Pesenti a Bergamo (fig. 23).

¹⁵ ANGELELLI 1997.

¹⁶ *Il »Cristo morto«* 2007.

Gorizia Settecento

Liliana Ferrari e Lucia Pillon

Se è facile concentrarsi, parlando del Settecento riformatore austriaco, sul lungo regno di Maria Teresa, va detto che questa nel 1740 si trova a ereditare, oltre a parecchie difficoltà, un importante lascito politico. Anche senza risalire a Leopoldo I (il che per più di un aspetto non sarebbe illegittimo), si attribuisce concordemente a Giuseppe I, nel suo breve passaggio dal 1705 al 1711, il merito di aver dato inizio a linee destinate a essere realizzate decenni più tardi, trasformando la sede imperiale in una riconosciuta centrale di comando, non più costretta a interagire costantemente coi poteri regionali rappresentati dagli Stati, cui ha sottratto la leva economica dell'esazione fiscale.¹

In realtà nel XVIII secolo assistiamo alla fase finale di una dialettica, in corso dai tempi di Ferdinando II, che accomuna tutte le monarchie europee, in testa la Francia, ma vede in buona posizione anche lo stato degli emergenti (dal 1701) re di Prussia. Giuseppe I ha di peculiare una certa spregiudicatezza, che gli ha guadagnato l'interesse della storiografia contemporanea. Se è vero che il devoto Leopoldo non rinunciava a fare incetta (previo privilegio papale) degli argenti delle chiese per far fronte alle spese di guerra, Giuseppe arriva a far balenare la minaccia di un secondo sacco di Roma. L'educazione che ha ricevuto lo fa propendere per una certa quantità di tolleranza religiosa, però si sceglie un gruppo di ministri che iniziano a pilotare lo stato verso la modernizzazione, ciò che all'epoca significa affermazione dell'assolutismo burocratico, a spese delle rappresentanze e delle antiche garanzie costituzionali.

Questa linea continuerà a essere attuata anche durante il ben più lungo regno del fratello Carlo VI.² La storiografia lo ricorda soprattutto per le conquiste, che portano i domini asburgici al massimo dell'espansione (e che comunque vengono accreditate al genio militare di Eugenio di Savoia), relegandolo per il resto nel ruolo di personaggio «minore», che si ricorda per aver aperto la strada alla figlia, la vera artefice delle riforme che nel corso di un quarantennio porteranno l'Austria all'avanguardia nei processi di modernizzazione (sempre nel senso detto sopra). Significativo il fatto che nel progetto di digitalizzazione del corpus legislativo austriaco messo in atto da anni dalla Biblioteca nazionale di Vienna vengano tuttora trascurati i primi volumi del *Codex austriacus*, reperibili in altri siti web.³

Leopoldo, Giuseppe e Carlo regnano in un ciclo quasi ininterrotto di guerre, destinato a continuare dopo di loro: durerà sino al 1763, per riprendere nel 1787. Il ventennio di sospensione coincide con il grosso delle riforme. Accaparrarsi territori rafforza le dinastie che possono drenare maggiori risorse, peraltro necessarie per pagare gli eserciti.

La prima parte del saggio spetta a Liliana Ferrari, la seconda a Lucia Pillon.

¹ INGRAO 1979.

² RILL 1992.

³ Ad es. <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/codexaustriacus1704bd1/0001/image> (4.5.2018)

Sono decenni in cui il motto di Mattia Corvino (*bella gerant alii, tu felix Austria nube*) viene quanto meno disatteso. Sono guerre, queste, che si combattono fuori di casa, ma costano in modo spropositato. Nuovi territori significano più entrate, ma non bastano. La corona si trova pesantemente indebitata. C'è bisogno di nuovi cespiti, e non estemporanei, vale a dire più tasse. L'emergenza bellica è spesso chiamata in causa in occasione delle nuove imposte sulle merci, misura che nei decreti prende il nome di *Aufschlag*, rincaro.⁴ Nel giugno del 1705 viene decretata una tassa generale (*Steuer*) sul patrimonio per spese di guerra,⁵ che si rivela però difficile da riscuotere, mentre occorre che le casse del sovrano siano piene oltre che ben amministrate: la si ripeterà nel 1712.⁶ Dalla metà del secolo precedente si sta affermando una scuola di pensiero economico, il cameralismo, il cui nucleo è l'uso virtuoso del tesoro da parte di un apparato statale capace di controllare il territorio e tanto più efficace nella sua azione amministrativa quanto maggiori sono le risorse di cui dispone. Queste aumenteranno se fioriscono la produzione e i commerci: l'altra faccia del cameralismo è il mercantilismo. Perché tutto questo funzioni vi deve essere unità di comando: l'esperienza francese fa scuola in politica e in economia per quanto riguarda la forma dello stato. Sul versante dell'economia fanno scuola Paesi Bassi e Inghilterra.⁷

Questa la cultura degli uomini che si succederanno nel consiglio aulico, che diventa il cuore dello stato; questa la linea di continuità, al di là delle differenze tra un sovrano e l'altro. Indubbio che prevalga in Carlo VI la preoccupazione di mettere al sicuro la prammatica sanzione del 1713; altrettanto vero che se il sovrano è prudente nel rapporto con gli Stati, ciò risponde alle priorità del momento, che sono di tipo dinastico. In compenso lascia un imponente *corpus* di leggi, soprattutto dopo Passarowitz (1718),

⁴ Per la normativa citata cf. *Supplementum Codicis Austriaci. Sammlung Oesterreichischer Gesetze und Ordnungen wie solche von Zeit zu Zeit ergangen und publiciret worden, so viele deren über die in parte I & II Codicis Austriaci eingedruckten bis auf das Jahr 1720 weiter aufzubringen waren. Gesammelt und in diese Ordnung gebracht von S. G. H., Leipzig 1748* (d'ora in poi Suppl. I); *Supplementum Codicis Austriaci pars II. Sammlung Oesterreichischer Gesetze und Ordnungen, wie solche von Zeit zu Zeit ergangen und publiciret worden, so viel deren vom Jahr 1721. bis auf höchst-traurigen Tod-Fall der Römisch-kaiserlichen Majestät Caroli VI aufzubringen waren. Gesammelt (sic) und in diese Ordnung gebracht von Sebastian Gottlieb Herrenleben, Wien 1752* (d'ora in poi Suppl. II). Il primo riferimento al rincaro nel 1556 (10 novembre), applicato a »Trank, Victualien, Waaren und Capitalien und Handwerk-Leuth«, »auff ein Jahr wegen der Türcken-Hülff«. Successivamente rinnovato, anche senza motivazione bellica. Nel 1680, il 28 giugno, motivato dalla peste, viene applicato alla birra. Cf. *Codicis Austriaci ordine alphabetico compilati pars prima, das ist eigentlicher Begriff und Inhalt aller unter deß Durchleuchtigsten Erb-Hauses zu Oesterreich, fürnemblich aber der Allerglorwürdigsten Regierung Ihro Röm. Kayserl. auch zu Hungarn und Böheimb Königl. Majestät Leopoldi I, Erb-Herzogens zu Oesterreich et. Etc. aufgangenen und publicirten [...] anno MDCCIV [...] Gedruckt zu Wien* (d'ora in poi Codex I), p. 99). La misura viene applicata con crescente frequenza (Codex I, pp. 94–135) sino al decreto generale di Leopoldo I: *Ferners General in Oesterreich unter der Enns* del 26 settembre 1699, motivato dai »langwürig- und sehr schwären Kriegszeiten« (Codex I, p. 102).

⁵ Il testo del *Vermögensteuer* (4 giugno 1705) in Suppl. I, pp. 481–485; il 15 dello stesso mese un sollecito: *Vermögensteuer wird urgirt* (p. 485).

⁶ *Vermögensteuer* (3 maggio 1712) in Suppl. I, pp. 651–657.

⁷ SCHIERA 1968.

la cui ripetitività suggerisce difficoltà di applicazione, ma che nel loro complesso tracciano una linea su cui la figlia proseguirà, coadiuvata dai ministri ereditati dal padre.

Le numerose leggi firmate da Carlo VI si presentano come lunghi testi che, oltre a ordinare e prevedere sanzioni, argomentano e puntano a convincere. Si tratta di dispositivi pensati per tutto lo stato, a prescindere dalle diversità regionali. Amplissimo lo spettro delle questioni, dominato naturalmente da tasse e prelievi doganali: in contanti, consegnate al passato e ai rapporti locali di soggezione, le contribuzioni in merci e lavoro. Si istituiscono enti centrali di esattoria.⁸ Si è cominciato a pensare, già dai tempi di Giuseppe I, a un catasto. Visitare, censire e acquisire informazioni sistematiche è la condizione per un'efficiente riscossione dell'imposta fondiaria. Nel 1718 viene avviato il catasto, prudentemente però nel solo milanese, per non indispettire la nobiltà feudale.⁹

Ma è altrove che si verificano i segnali che lo stato sta iniziando a mettere mano all'economia. Pensata nel 1713, inaugurata nel 1719, regolamentata nel 1725,¹⁰ si avvia l'operazione dei porti franchi. Per promuoverli si disegnano strade verso l'Adriatico, attraverso Carinzia e Tirolo. Costante l'attenzione del legislatore per la manutenzione delle strade e il funzionamento dei servizi postali,¹¹ cruciali per il controllo del territorio, oltre che per i commerci. Per questi ultimi viene istituita un'apposita società.¹²

Nella logica del mercantilismo lo stato promuove e regola, indirizza e protegge. Crea barriere ai confini per merci e maestranze »straniere«.¹³ Quella della *Fremdheit* è una categoria che si applica con crescente frequenza, per merci e persone. Nel 1719, ad esempio, si limita l'esercizio della professione nei territori ereditari ai medici non

⁸ *Bancalitäts-Institutum* (26 marzo 1714), in Suppl. I, pp. 765–770.

⁹ Cf. ZANINELLI 1963; TACCOLINI 1988; GUARDUCCI 2009.

¹⁰ A partire dal decreto del 15 marzo 1719: *Innerösterreichische Seehafen und commercium betreffend*, in Suppl. I, pp. 932–933. Un'altra serie di decreti nel 1722: il 20 maggio: *Innerösterreichische Mercantil- und Wechsel- Ordnung* (Suppl. II, pp. 49–64); 20 maggio: *Schiff- Bau, Segel- und Flaggen- Tuch- Fabriken in Innerösterreich* (Suppl. II, pp. 78–84); ancora il 20 maggio: *Schiffahrt nach Occident aus denen Innerösterreichischen See-Porten* (pp. 84–88). Quindi l'istituzione dei porti franchi, il 19 dicembre 1725: *Triester- und Fiumer Commerzien-Sachen* (Suppl. II, pp. 358–372).

¹¹ Al primo punto della patente del 1725: »Erstens, die Haupt-Strassen in solchem Stand herstellen, verbessern und erweitern lassen, daß nicht allein auf solchen die Waaren mit schweren beladenen Wägen von denen privilegierten Meer-Porten aus, durch Unsere Inner - Oesterreichischen Länder geführt werden können, sondern es seynd auch zu aller Sicherheit, über die Flüsse, Ströhm und Bäch sowohl verwahrt- und beständige Brucken, als Überfuhren angelegt und erbauet worden, daß folglich hierdurch die Trafficanten nicht allein ob geschwinder- und sicherer Überbringung ihrer Waaren, sondern auch merklich-verringerten Fracht - Lohns einen ansehnlichen Vorschub geniessen« (p. 359). Ancora il 7 luglio 1730: *Triester Stell-Fuhr* (Suppl. II, pp. 637–638), che promuove una linea da Vienna a Trieste, passando per Gorizia. Si torna sull'argomento il 23 dicembre dello stesso anno (Suppl. II, pp. 652–654).

¹² Del 1722 (27 maggio): *Der Orientalischen Compagnie Privilegien* (Suppl. II, pp. 939–941) e 29 dicembre: *Der Orientalischen Compagnie Institutum und Ordnung* (Suppl. II, pp. 947–951). Pochi giorni dopo la patente del dicembre 1725: 8 gennaio 1726: *Orientalische Compagnie* (Suppl. II, pp. 376–381).

¹³ I riferimenti alla categoria del *fremd* presenti pressoché in tutti i decreti. A mero titolo di esempio cf. del 13 giugno 1720: *Fremde Unterthanen ohne Abschied nicht annehmen* (Suppl. I, pp. 994–995).

addottorati in Austria.¹⁴ Entro confini meno permeabili, anche in tempo di pace, lo stato si propone come tesoriere e amministratore, per gli interessi del *Publicum*, nonché giudice, a scapito delle giurisdizioni regionali, secondo procedure che nel penale vengono uniformate ai canoni del diritto romano.

Modernizzazione dello stato in questo quadro culturale significa assicurare pievezza del potere al sovrano illuminato. La censura preventiva e sistematica della stampa è uno strumento coerente con tale intenzione, ma soprattutto si conta sull'opera pedagogica della legge. Mettendo mano alla società, lo stato si propone come educatore e moralizzatore. Potremmo usare la categoria della stabilità per definire l'obiettivo. Il buon suddito se ne sta tranquillo a casa propria, attendendo al proprio lavoro. Non c'è posto per chi vive sulla strada: vagabondi e mendicanti (*Vagabunden* e *Bettler*¹⁵). In generale, ai poveri (*Armen*¹⁶) va data la possibilità di riscattarsi, secondo l'esempio francese – già ai tempi di Leopoldo – in apposite case di lavoro. Gli spostamenti vanno notificati.

L'obiettivo dell'«incivilimento» e della moralizzazione riguarda a ogni modo tutta la popolazione, dalla repressione della blasfemia¹⁷ alle norme che riguardano gioco e balli.¹⁸ Filo conduttore la sicurezza, da garantire insegnando a sventare i pericoli di

¹⁴ *Unapprobirt Medici sollen nicht curiren* (20 novembre 1719, Suppl. I, pp. 944–945). Si rifà a un precedente decreto di Leopoldo I del 7 settembre 1695. Ancora il 15 aprile 1720: *Unapprobirt Medicos, Chirurgos, und Apothecker, abzuschaffen* (pp. 951–952).

¹⁵ Di eliminazione dei mendicanti (*Abschaffung der Bettler*) parla un decreto del 26 agosto 1793: »wie daß auf dem ganzen Lande, nicht allein viel unnütz und müßiggehendes Bettel - Gesinde, in grosser Menge, das Grosser Zulauf des Allmosen, mit der Herrschaffen, und Unterthanen höchsten Ungelegenheit und Verdruß, überall auf denen Strassen, in Häusern, und denen Kirchen zu suchen, nicht weniger von allen andern Königreichen und Ländern, nur allhero diesem Unsern Ertz-Hertzogthum Oesterreich unter der Ennß zuzulauffen sich unterstehen; sondern auch die mehresten Bettler nicht alle dergestalten mit Leibes-Gebrechen behafftet seyn, daß sie nothwendig von dem Almosen allein leben müssen, sondern deren noch viel sehr starck von Persohn, und eine oder andere Arbeit gar wohl verrichten können« (Suppl. I, p. 373). Compresi nella categoria i pellegrini non occasionali, eremiti e schiavi liberati dai turchi.

¹⁶ Del 3 marzo 1706 il nuovo ordinamento della casa dei poveri di Vienna (*Neue Ordnung das Armen-Haus in Wien betreffend*, Suppl. I, pp. 509–511).

¹⁷ Ad es. il 28 luglio 1713, decreto *Die Gotteslästerungen betreffend*. Contro la blasfemia inflitta »Die Straffe der Abhauung Hand und Kopf, verschärfft mit vorhero dreymahliger Ruthen-Peischung ad arbitrium iudicis« (Suppl. I, pp. 714–715, qui 715).

¹⁸ Sul gioco vedi ad es. un decreto del 15 marzo 1707 sui giochi proibiti (*Verbotene Spiele*) nel quale, richiamandosi a disposizioni di Leopoldo I del 12 ottobre del 1696 e del 5 febbraio 1701, vengono vietati »alle hohe Spiele, und insonderheit die Bassette, Trenta-quaranta, der sogenannte Lands-Knecht, und dergleichen, wie auch das heimliche hohe Winckel-Spiel, es seymit Karten, oder auf andere Manier, keines davon ausgenommen« (Suppl. I, p. 535). Sulla tassazione del ballo: *Tantz-Imposto in die reservirte Kayserliche Hof-Cassa* (28 dicembre 1707, Suppl. I, pp. 551–554). Rinnovato il 4 febbraio 1718 (Suppl. I, pp. 907–909): varie tariffe »wann allhier in und vor der Stadt, in öffentlichen, eigenthümlichen oder hierzu in Bestand habenden und gemieten Privat-Häusern einige Festins, Comödien, Bälle, Tantz, Spiele, und dergleichen Lätitien um Geld gehalten werden, von jeglichem Musicanten oder Spiellmann des Tags ein Gulden, bey denen Hochzeitlichen Ehren- und Faschings-Festen, oder ander ordinari Lustbarkeiten, so ohne dafür einnehmenden Geldes gehalten werden« (Suppl. I, pp. 907–908).

incendio¹⁹ e contagio,²⁰ ferimento o peggio, togliendo di mano al suddito le armi da fuoco,²¹ di cui si regola il porto e il commercio.

Rituale nell'incipit dei testi di legge l'appello, per la loro esecuzione, alle autorità civili e religiose, che rispecchia la realtà di un partenariato storico. La presenza capillare del prete curato ne fa il mediatore ideale e necessario. A partire da Maria Teresa si lavorerà a fondo in questo campo. In Carlo sembra emergere un'altra preoccupazione, quella di ridimensionare un potenziale contro-potere, impedendo ad esempio che continui ad accumulare beni immobili,²² vietando nel 1715 ai concistori di trattare questioni secolari,²³ o ancora peggio appellarsi al papa in materia.²⁴ Anche nelle questioni ecclesiastiche va arginata l'influenza dei *Fremde*, e il papa è uno di essi.²⁵ Ricorrenti, poi, le norme contro i numerosi irregolari del mondo ecclesiastico: *Pfaffe* (pretacci) e monache erranti,²⁶ con più di un motivo di diffidenza nei confronti degli eremiti.²⁷

Niente di nuovo nel controllo degli ebrei,²⁸ a proposito dei quali non va dimenticato che alcuni di essi sono tra i maggiori creditori del tesoro.

¹⁹ Cf. ad es. il divieto dei fuochi del solstizio »aus erheblichen Ursachen, und sonderbar der dabey leicht verursachenden Feuers-Gefährlichkeit«: *Sonnenwend-Feuer verbothen in und vor der Stadt* (23 giugno 1724, in Suppl. II, p. 196).

²⁰ Cf. un vero e proprio manuale di prevenzione e cura in *Sanitäts-Sachen* del 3 novembre 1738 (Suppl. II, pp. 1032–1045).

²¹ *Gewehr-Handel, wem er zustehe* (21 ottobre 1723, in Suppl. II, p. 145).

²² *Unbewegliche Güter nicht an die Geistlichkeit zu verkauffen*, del 17 agosto 1716, in Suppl. I, p. 854.

²³ *Appellation von den geistlichen Consistoriis* (789) del 30 aprile 1715 riserva ai tribunali ecclesiastici solo i casi *more religiosi*.

²⁴ *Recurs des Wienerischen Domcapituls nach Rom* del 7 agosto 1728. Qui si chiarisce che anche quando l'appello venga concesso, non deve in nessun modo andare a pregiudizio del temporale (Suppl. II, p. 498).

²⁵ *Fremde Geistliche nicht zu beherbergen* (2 marzo 1724, in Suppl. II, p. 171). Sull'esercizio del *placet* cf. *Geistliche oder Päpstliche Bullae* del 3 febbraio 1681, in Codex I, pp. 398–399, con riferimento all'ordinanza di Ferdinando III del 21 novembre 1641 (*Bulla pontificia*, in Codex I, p. 236).

²⁶ *Abschaffung vagirender Pfaffen und Nonnen* (25 maggio 1715, Suppl. I, pp. 789–790).

²⁷ Cf. ad es. l'ampio decreto sull'accattonaggio del 20 luglio 1717 (*Das Betteln verboten*, Suppl. I, pp. 872–877): »Sechstens, auch denen unter dem Schein der Geistlichkeit dem Bettlen nachziehenden Eremiten, Geistlichen, und Nonnen, welche, wie es die Erfahrung öfters gegeben hat, diejenige, für welche sie sich ausgeben, nicht sind, sondern darunter vielfältige, nur zu Bemäntelung ihres verdächtigen Lebens, dieser Kleidungen sich freventlich gebrauchen, das Bettlen noch samlen vor denen Kirchen auf keinerley Weise mehr zugelassen, mithin solche im Bettlen ersehende Eremiten und Geistliche ebenmäßig eingezogen, und da darunter einige befunden würden, so wirkliche Tertiarii oder Geistliche sind, allhier dem Wienerischen oder Passauerischen Official, in was für eine Diöces solches Ort gehörig, ausgefolgt, die Verstellte hingegen dem allhiesigen oder nächsten Land-Gericht, wo ein solcher aufgebracht wird, damit gegen einen solchen von daraus gebührendermassen verfahren werde, übergeben, die Geistlichen und Nonnen aber nebst Abnehmung ihrer Schüsser, von dem Allmosen samlen abgehalten, auch allhier, sie hätten dann von Uns eine allergnädigste Erlaubniß vorzuzeigen, nicht geduldet, sondern durch die Wachten abgeschafft werden sollen« (p. 875).

²⁸ Amplissima la normativa sugli ebrei, inseriti in un decreto del 18 ottobre 1712 (Suppl. I, pp. 671–673) tra le *Landes-Beschwerden*, motivo per cui: »octauo, die mitten unter denen Christen wohnende, nichts als Unheil und Umsegen nach sich ziehende, der Bürgerschaft aber die Nahrung benehmende Judenschaft, völlig von hier abzuschaffen, oder doch die von Zeit zu Zeit mehr zunehmende Familien mercklichen zu restringiren« (p. 672).

Durante il regno di Carlo si inizia a lavorare per la soppressione del patriarcato di Aquileia.²⁹ In realtà quando Maria Teresa gli subentra l'operazione ha bisogno solo degli ultimi ritocchi. Rientra in un progetto più complessivo, che rappresenta la vera novità: riorganizzare il territorio ecclesiastico adattandolo alla struttura dello stato e alle sue esigenze, innescata nel 1720 dal desiderio di conferire a Vienna il rango di metropolitana.

Alla morte del padre la giovane Maria Teresa si trova una strada tracciata e un consiglio aulico formato da uomini che hanno contribuito a tracciarla. Le traversie belliche in cui viene subito coinvolta non possono che ribadire l'urgenza di continuare su di essa. Ciò che farà, con una legislazione ancora più abbondante, anche se più attenta alla specificità locale, e mettendo a fuoco alcuni obiettivi che possiamo considerare tipici del suo stile di governo.

Lo stato non solo controlla l'esattezza delle procedure di riscossione e amministrazione, ma vigila anche sulle modalità di spesa da parte delle autorità locali. Si propone di educare i sudditi a spendere in modo illuminato il loro denaro, nei limiti di una saggia «economia domestica». Si tratta di uno stile che caratterizzerà anche nel secolo successivo la «buona amministrazione» austriaca. In Francesco I, soprattutto, diventerà virtuosismo al limite del maniacale.

Vi è continuità coi predecessori, naturalmente, negli obiettivi principali. I *Dezennalrezesse* tolgono agli Stati una gran parte del loro potere contrattuale, ma probabilmente non basterebbe se alla linea del governo mancasse, almeno sui punti fondamentali, il consenso di quella società che esso si propone di riformare. Nelle pagine di Morelli, pur spesso critiche, quel consenso traspare. Quel progetto di modernizzazione incontra resistenze, ma nel complesso risponde alle esigenze di una base abbastanza ampia: quella, ad esempio, che nell'apparato statale in costruzione trova la via per la promozione sociale ed economica.

Garantire una maggiore sicurezza di beni e persone, organizzando un corpo dello stato (la *Policey* di cui parlano norme sempre più numerose³⁰) non può non piacere a chi non può permettersi una guardia personale. Un esercito permanente, ordinatamente accasermato, con un'anagrafe separata che comprende anche i famigliari, e cappellani stipendiati dallo stato, è sicuramente più rassicurante di quello che a Gorizia si era visto in occasione della guerra di Gradisca. Negli ospedali vanno a curarsi, e morire, solo i poveri, ma che sia così risponde a principi di decenza, oltre che di carità. Il fatto che i cimiteri vengano allontanati dalle chiese può disturbare alcuni, ma in fondo solo una minoranza poteva permettersi una tomba all'interno di queste. Si tratta di un consenso urbano, soprattutto, a riforme fatte per piacere al soggetto del mercantilismo: la borghesia media e piccola delle professioni e dei mestieri.

²⁹ Sulla questione cf. *Aquileia e il suo patriarcato* 2000; e in particolare FRANKL 2000; TREBBI 1982. In particolare sulla soppressione: SENECA 1954; DEL NEGRO 1990; EDELMAYER 2000.

³⁰ Cf. ad es. il decreto del 1 dicembre 1724, che esorta a *Policey- und Sicherheits-Wacht respectiren* (Suppl. II, p. 250).

Indicativa la risposta alla riforma scolastica, che è la vera novità del governo teresiano. Funziona dove esiste una domanda di istruzione di base: in città, meno nelle campagne, dove (salvo eccezioni) riuscirà a radicarsi solo quando, con Francesco I, verrà messa in carico all'organizzazione ecclesiastica.³¹ Già alla metà del secolo, invece, e poi soprattutto dopo la soppressione dei gesuiti, l'entrata in forze dello stato nell'organizzazione dell'insegnamento medio (ginnasi, ma anche tecnici) ha come riscontro il fatto che il merito scolastico diventi determinante in carriere cui prima si accedeva esclusivamente per rango.³²

Qui entra in gioco il discorso sulla Chiesa, che rappresenta, anche quantitativamente, per non parlare della sua importanza economica, una parte significativa della società. La riforma che Maria Teresa inaugura sin dai primi anni cinquanta apre le carriere a ceti nuovi, garantendo inoltre allo stato una preziosa, capillare supplenza nello spazio in cui esso ancora non arriva, se non con la mediazione del signore locale: le campagne.³³ Per concorrere a un beneficio curato occorre aver frequentato con merito un corso quadriennale di teologia di livello universitario.³⁴ Giuseppe II calcherà ulteriormente la mano, avocando allo stato il controllo della formazione ecclesiastica e istituendo un esame generale di idoneità alla cura delle anime, che anche i curati in carica sono tenuti a sostenere.

Ancora sulla Chiesa, sotto il profilo economico. Non era sconosciuto ai predecessori il fatto che all'occorrenza da essa si potessero attingere risorse. Ora si va oltre. Nel 1765 (anno in cui Giuseppe diventa co-reggente) inizia un censimento delle fondazioni religiose: chiese, cappelle, confraternite, ordini religiosi, i cui risultati sono consultabili negli oltre 800 fascicoli degli *Acti amministrativi di Gorizia (1754–1783)* conservati presso l'Archivio di Stato di Trieste. È la base conoscitiva delle future soppressioni, con relativo incameramento nel fondo di religione. Anche il Santuario del Monte Santo è oggetto di una simile indagine, insieme a quello della Castagnavizza e alla *Domus praesbyteralis* goriziana, che Carlo Michele d'Attems ha costruito a proprie spese e che Giuseppe II confischerà per farne una caserma e una scuola per figli di militari.

Di passata, dietro alla soppressione del patriarcato di Aquileia, che ha dato prestigio a Gorizia rendendola sede metropolitana, insignita per di più del titolo principesco, sta la convinzione che anche la geografia ecclesiastica debba sottostare alla *gesunde Vernunft* (sana ragione). La stessa convinzione indurrà il figlio a ributtare tutto all'aria, creando la mai realizzata diocesi di Gradisca.

³¹ A tutt'oggi di riferimento HELFERT 1860–1861.

³² Significativo e interessante per la collocazione temporale un decreto del 15 settembre 1705 (*Nieder-Oesterreichische Regierungs-Mittel*, in Suppl. I, pp. 489 ss.), che tra l'altro prevede assunzioni non per anzianità ma per merito e proibisce l'assunzione di impiegati e funzionari stranieri («Fremde Dienste und Functiones», p. 490).

³³ Cf. FERRARI 2005.

³⁴ Per la riforma degli studi teologici voluta da Maria Teresa resta fondamentale ZSCHOKKE 1894, pp. 13 ss.

Continuità di linee, dunque, per un secolo e più, ma diversità nelle modalità dell'applicazione, sino a compromettere (ma solo per un breve tratto di storia, la seconda parte del regno di Giuseppe) le solide basi di consenso di cui quelle linee godono nella società austriaca e in generale in quella europea.

Di passata: nel 1754, anno sicuramente di svolta per la storia goriziana, nel quadro generale si registra “calma piatta”.

Del quadro fin qui delineato la contea goriziana non può essere che partecipe. Ai domini ereditari degli Asburgo appartiene dal 1500, quando si estinguono i suoi conti, e più stabilmente dal 1521 quando, conclusa la guerra tra Venezia e l'Impero, è provincia unita a Carinzia, Carniola, Stiria. Compresa nell'Austria interna, con la contea dell'Istria e le città di Trieste e Fiume, saranno soggette dal 1564 al governo di Graz, ampiamente indipendente da Vienna fino alla sua abolizione, a metà del Settecento.³⁵ Più che «contee» di Gorizia, va precisato, durante la prima metà del Settecento si tratta di «contee»: di Gorizia e di Gradisca. Quest'ultima, infatti, già sede di capitanato autonomo, è stata separata da Gorizia nel 1647, costituita in contea principesca, venduta agli Eggenberg; alla loro estinzione, nel 1717, è rientrata fra i domini asburgici, ma conserverà un'amministrazione separata fino al 1754, quando le due contee saranno riunite.³⁶

La prossimità al confine con la repubblica di Venezia e l'essere «un paese di sì di piccola estensione»³⁷ quindi, in proporzione, fonte di un ridotto gettito fiscale, condizioneranno modalità di svolgimento ed effetti delle riforme messe localmente in atto dalla metà del Settecento. Nella storia delle contee è riconosciuto a tale periodo di riforme, e all'anno 1754 in particolare, il ruolo di uno «spartiacque».³⁸ Verificare quanto e come lo sia stato rientra fra gli obiettivi di questo contributo.

Si partirà necessariamente dall'*Istoria* di Carlo Morelli, consapevoli che quello dell'autore è lo sguardo di un contemporaneo amareggiato dalle riforme di fine secolo, perseguite da Giuseppe II con un'impazienza che Morelli giudica capace di «far deviare dal fine»³⁹ provvedimenti ispirati da retti propositi e di produrre, nel particolare, svantaggiose conseguenze per Gorizia.

Morelli è un testimone qualificato, perché vive le riforme dall'interno, impegnato com'è in numerosi incarichi, fra cui il riordino dell'archivio degli Stati provinciali, dal 1762 al 1765.⁴⁰ Per professione, oltre che per vocazione, è il custode della memoria della città e della contea.

³⁵ PAVANELLO 1993a, pp. 643–645.

³⁶ PORCEDDA 2014–2015; VALENTINITSCH 1996.

³⁷ Cf. MORELLI DI SCHÖNFELD 1855–1856, II, p. 218. L'espressione compare all'inizio del capitolo dedicato ai dazi e alle imposte durante il Seicento.

³⁸ Cf. IANCIS 2001, p. 27.

³⁹ Cf. MORELLI DI SCHÖNFELD 1855–1856, II, p. 37.

⁴⁰ PORCEDDA 2003, pp. 25–45.

L'essere fondata su documenti che Morelli, in quanto archivista impegnato in un riordino, è obbligato a scorrere tutti, costituisce la sua *Istoria* a necessario punto di partenza. L'impianto dell'opera è cronologico: il Settecento, oggetto del terzo e ultimo volume, inizia da Giuseppe I e termina con la scomparsa di Giuseppe II, nel 1790. La continuità dei programmi di governo è già stata rilevata.⁴¹

A Gorizia fa capo un territorio composito, costituito per un buon 60% da rilievi e contiguo al dominio veneto, da cui lo separa un confine che, dopo la guerra di Gradisca (1615–1617), è rimasto indefinito: il suo tracciato facilita la pratica del contrabbando. La città sorge appena dopo lo sbocco dell'Isonzo nel piano e alla sua confluenza con il Vipacco. È un crocevia di strade, fra cui la via per la Carinzia è tradizionale veicolo di commerci: ferro in entrata, cereali e vino in uscita.

La ricchezza della regione consiste nel vino. Quello rosso è destinato al consumo interno o alle osterie del Friuli veneto, la ribolla bianca alla Carinzia (anche perché Venezia già dispone di vini simili o di migliore qualità e ne può importare via mare; un'identica valutazione è applicabile a Trieste). È produzione interamente controllata dai nobili locali che, per mantenere elevata la redditività dello smercio, dalla metà del Seicento contengono la produzione, controllando l'espansione delle aree destinate al vigneto.⁴²

Il monopolio sulla vendita del vino alla Carinzia, il «solo vero progetto di politica economica»⁴³ messo in atto dalla nobiltà goriziana, si giova di posizioni di predominio garantite dallo stesso sistema di governo. Nelle contee di Gorizia e di Gradisca, come nelle altre province austriache, l'amministrazione dà vita a un complicato labirinto di corpi intermedi tra il potere sovrano e i sudditi.⁴⁴

Al vertice si colloca un capitano, rappresentante il potere sovrano.⁴⁵ Poi l'assemblea degli Stati (*Stände*), rappresentanza cetuale esistente a Gorizia e dal 1647 anche a Gradisca.⁴⁶ Gli Stati sono competenti per l'amministrazione interna e godono di particolari poteri in ambito tributario: determinano il «contribuzionale», cioè l'importo annuo da versare allo stato, quindi l'ammontare delle tasse e la loro ripartizione tra i contribuenti. In campo giudiziario sono maggiori le prerogative del capitano, che presiede il tribunale dei nobili. Sugli abitanti non nobili della città ha giurisdizione, civile e criminale, il Magistrato civico.⁴⁷

⁴¹ Rinvio alle precedenti pagine di Liliana Ferrari.

⁴² PANJEK, G. 1992, p. 97; PANJEK, A. 1996; PANJEK, A. 2002, pp. 217–218.

⁴³ Cf. PANJEK, A. 2002, p. 238.

⁴⁴ Per una visione d'insieme *Handbücher und Karten* 1988, pp. 108–113.

⁴⁵ Secolo per secolo, sistematicamente, l'opera di Morelli offre indicazioni sul governo della contea; sulle funzioni del capitano cf. MORELLI DI SCHÖNFELD 1855–1856, I, pp. 102–103 e III, pp. 52–53.

⁴⁶ CALDINI 1930, che utilizza il testo di Morelli e la documentazione da lui riordinata.

⁴⁷ MORELLI DI SCHÖNFELD 1855–1856, I, pp. 145–147; II, pp. 136–137; III, pp. 95–96. Sulle competenze dei «cittadini» in materia di annona, sanità, ordine pubblico e nettezza urbana cf. MORELLI DI SCHÖNFELD 1855–1856, I, pp. 156 e, rispettivamente, 160 e 164, 162 e 163–164.

I non residenti nei due centri di Gorizia e Gradisca sono sottoposti, se non appartengono a categorie privilegiate, a signori o a semplici giurisdicenti, i primi dotati di poteri di supremazia sugli abitanti, dai quali possono esigere canoni annui e servizi o *rabote*, gli altri con compiti limitati all'amministrazione della bassa giustizia e all'esercizio di funzioni pubbliche. Il loro numero è aumentato in relazione alla vendita di prerogative giurisdizionali ai nobili, fino a divenire decisamente sproporzionato rispetto alle piccole dimensioni della contea. Di conseguenza, soprattutto nelle aree dove le semplici giurisdizioni sono prevalenti, ossia in pianura, sul Collio e nelle immediate vicinanze della città, l'ampiezza delle loro circoscrizioni può essere talvolta irrisoria.⁴⁸

In maniera indipendente operano gli uffici collegati all'amministrazione finanziaria del sovrano: l'Ufficio fiscale con locali funzioni di avvocatura dello stato, l'Esattorato alla muda per la riscossione dei tributi, l'Amministrazione del tabacco e quella dei boschi, infine l'Ufficio del »gastaldo del paese«, competente in materia di giustizia, ordine pubblico, strade e fisco nei territori non soggetti né a signorie né a giurisdizioni.⁴⁹

La prima »metà del secolo«, che altrove coincide con terribili anni di guerra, per le contee è sostanzialmente un periodo di pace movimentato da transito di truppe e acquartieramenti in città. Gorizia diviene la città di caserme che sarà anche in seguito. È facile, di conseguenza, che l'aumento del carico fiscale collegato al mantenimento di un esercito permanente sia percepito solo come gravosa imposizione, legata a conflitti meno minacciosi perché lontani. La fine del pericolo turco segnata dalla pace di Passarowitz, conclusa nel 1718, non è probabilmente priva di conseguenze per la nobiltà goriziana, di cui alcuni esponenti contribuivano attivamente, dalla fine del Cinquecento, alla difesa e alla gestione dei territori ai confini militari (*Militärgrenze*).⁵⁰ Con la caduta della conflittualità con Venezia è tutto il confine goriziano a perdere importanza; insieme inizia a decadere quella dei suoi Stati.

Di Carlo VI sono ricordati, per il Goriziano, singoli provvedimenti di natura economica, che creano di fatto le premesse per la riduzione della piccola contea a entroterra agricolo di Trieste, resa nel 1719 porto franco insieme a Fiume.

Le misure del padre (alienazione dei beni comunali, promozione della gelso-bachicoltura e della lavorazione della seta, bonifica delle paludi che circondano Aquileia) saranno continuate da Maria Teresa. Il discorso vale anche per le rilevazioni catastali ordinate nelle contee con patente del 9 ottobre 1750⁵¹ e riferite al modello del catasto avviato da Carlo VI in Lombardia. Nel 1761 Maria Teresa vi affianca il sistema

⁴⁸ DORSI 1983.

⁴⁹ Ibid., p. 13. Sull'ufficio del procuratore fiscale cf. MORELLI DI SCHÖNFELD 1855–1856, I, p. 103; sulla gestione delle rendite camerali ibid., I, p. 199; su quella dei boschi ibid., I, pp. 200–209; II, pp. 198–205 e III, pp. 68–70; sull'»appalto de' tabacchi« ibid., II, 224.

⁵⁰ Vedi i registi dei documenti offerti da *Fonti giudiziarie* 1989, p. 139.

⁵¹ Archivio Storico Provinciale di Gorizia (ASPG), Archivio degli Stati provinciali, Sezione I, R38, fol. 109. Riprodotta in facsimile in STAFFUZZA 1977, pp. 91–95.

tavolare, introdotto a fini di pubblicità immobiliare: »per sostegno dell'universal credito, con gran vantaggio del pubblico«. ⁵² È uno strumento indispensabile, quando si voglia promuovere una mobilità fondiaria di certo non desiderata dagli Stati.

Fra i provvedimenti intrapresi dall'imperatore spicca la realizzazione della nuova arteria commerciale che da Trieste muove in direzione di Vienna, attraverso la Carniola: »Carlo VI non avrebbe potuto lasciare un monumento più degno di sé, né più vantaggioso a' suoi stati,« scrive Morelli, concludendo un periodo che inizia con: »Benché il vantaggio, che trae il nostro paese direttamente da questa strada, sia inferiore a' profitti, che ne ricavano le altre provincie«. ⁵³ La strada, infatti, taglia »fuori completamente la provincia goriziana« ⁵⁴ ed esclude Gorizia, antico crocevia di strade, dalle possibilità di sviluppo insite nei traffici che ora collegano le regioni interne dell'Impero con il mare, su cui s'affaccia il porto franco di Trieste. ⁵⁵

Soprattutto nel progetto di questa strada, che s'inizia a costruire nel 1724 ed è compiuta nel 1728, sono leggibili le basi per un concreto declassamento dell'area. Alla metà del secolo le riforme che vedono lo stato entrare nel gioco, prima limitato quasi esclusivamente alla dialettica tra città e contea, ovvero tra Magistrato e Stati provinciali, come tra Gorizia e Gradisca, vi apporranno un suggello »istituzionale«.

Maria Teresa, accompagnata nei suoi primi anni dai ministri del padre, inizia a creare un apparato statale che in senso moderno prevede la separazione di amministrazione e giustizia, e con quella provvede a limitare i poteri locali. L'esercizio delle funzioni amministrative finirà progressivamente con l'essere svolto da organi provinciali direttamente dipendenti da Vienna.

La cronologia delle riforme è serrata. La separazione di amministrazione e giustizia è disposta per le province dell'Austria interiore con risoluzione aulica dell'11 giugno 1746. ⁵⁶ Nel 1747 sono create in Carniola e Carinzia, rispettivamente a Lubiana e a Klagenfurt, da un lato Rappresentanze camerali, commerciali e politiche, dall'altro Camere d'appello per l'amministrazione superiore della giustizia. Gorizia e Gradisca (e con quelle Trieste e Fiume, con Buccari e Tersatto) sono sottoposte alla Carniola, di cui il conte Haugwitz ha riorganizzato il sistema di governo. Alla luce del modello da questi applicato, nello stesso anno (1747) s'istituiscono a Gorizia un amministratore politico o *Landesverwalter*, carica cui viene nominato Antonio de Fin (capitano di Gradisca dal 1744), ⁵⁷ e un rappresentante in questioni giuridiche (*Landesverweser*): sarà il goriziano Sigismondo d'Attems. ⁵⁸

⁵² Cf. patente 10 gennaio 1761, in Archivio di Stato di Gorizia (ASGO), Tribunale civico e provinciale di Gorizia (1783–1850), busta 317, filza 697. Riprodotta in facsimile in STAFFUZZA 1977, pp. 63–85.

⁵³ Cf. MORELLI DI SCHÖNFELD 1855–1856, III, p. 115.

⁵⁴ Cf. IANCIS 2001, p. 35.

⁵⁵ CERVANI 1981, p. 41.

⁵⁶ PAVANELLO 1981.

⁵⁷ MORELLI DI SCHÖNFELD 1855–1856, III, p. 53 e, per un profilo di Antonio de Fin, pp. 61–62.

⁵⁸ DELLA BONA 1855–1856, p. 246. Vedi anche MARTINA 2009b.

L'anno successivo, nel 1748, entrano in attività a Gorizia e Gradisca gli Uffici circolari (*Kreisämter*): sono i primi organi statali di livello inferiore al provinciale, dotati di poteri di controllo e tramite tra l'amministratore politico, il *Landesverwalter* De Fin, le giurisdizioni private e il Magistrato civico.⁵⁹ Il tribunale del capitano provinciale di Gorizia (e così quello di Gradisca) è trasformato in Giudizio provinciale, presieduto dal *Landesverweser*. I componenti dei nuovi organi sono tutti di nomina regia.⁶⁰

Nel 1751 si nomina Ferdinando Filippo conte d'Harrsch commissario plenipotenziario a Gorizia per l'avviamento d'un nuovo sistema di governo.⁶¹ Nel 1754 le contee di Gorizia e Gradisca sono riunite sotto il governo del neocostituito C. R. Consiglio capitaniale delle unite principesche contee di Gorizia e Gradisca, composto da consiglieri di nomina sovrana, dipendente dalla Rappresentanza e Camera di Lubiana, e dal 1760 da Vienna.⁶² Il nuovo Consiglio incorpora i Giudizi provinciali di Gorizia e Gradisca. In deroga al sistema avviato nel 1746, perciò, è competente tanto in materia d'amministrazione quanto nella giustizia. Gli Stati provinciali (ai quali dal 1753 è stata vietata l'aggregazione di nuovi componenti se non già nobilitati dal sovrano⁶³) perdono il diritto di proposta del capitano provinciale e la possibilità di comunicazioni dirette con il governo di Vienna. Sono riservate loro solo competenze in materia economica, su cassa e imposte, sulla cui concessione ora possono influire, comunque, in misura minore.⁶⁴

Per i provvedimenti che vi sono intrapresi il 1754 appare come l'anno della svolta, quello che sancisce la perdita di prestigio e potere degli Stati provinciali. Nelle contee non sono stati applicati i *Dezennalrezesse* (1749–1756), che altrove costituiscono un colpo mortale per le prerogative degli Stati, privati del potere di decidere l'ammontare delle contribuzioni dovute alla monarchia, ma l'obiettivo – la perdita d'autonomia delle autorità provinciali – è egualmente raggiunto. Ai nobili rimangono in ogni caso riservate tutte le cariche pubbliche, nelle unite contee come altrove. Non pare sia stato mai indagato in maniera sistematica, in base ai dati offerti dagli schematismi disponibili per la contea,⁶⁵ quali fossero i destinatari delle nomine e da dove provenissero, né se alle misure intraprese corrisponda un impoverimento della nobiltà locale.

Si accompagna alla riunione delle contee di Gorizia e Gradisca e all'istituzione del nuovo Consiglio capitaniale anche la definizione dei confini con la repubblica

⁵⁹ MORELLI DI SCHÖNFELD 1855–1856, III, p. 54.

⁶⁰ Ibid., p. 93.

⁶¹ Ibid., p. 63. Per un profilo biografico WURZBACH 1861.

⁶² MORELLI DI SCHÖNFELD 1855–1856, III, pp. 54–56; PAVANELLO 1981, pp. 54–55; COVA 2005, pp. 79–80.

⁶³ MORELLI DI SCHÖNFELD 1855–1856, III, p. 75.

⁶⁴ *Handbücher und Karten* 1988, p. 132.

⁶⁵ Lo *Schematismo della provincia di Gorizia e Gradisca* è pubblicato dal 1771 al 1774, con varianti nel titolo, cf. GROSSI 2001, pp. 261–62. Offrono dati analoghi il *Titularkalender*, per il periodo 1778–1781 e, per gli anni dal 1792 al 1799, l'*Inстанz- und Titularkalender*, cf. GROSSI 2001, rispettivamente alle pp. 253–255 e 249–251.

di Venezia, annosa questione di cui il conte d'Harrsch pare venire rapidamente a capo: »nello spazio di quattro anni terminossi un accomodamento, che ne' passati due secoli fu tante volte inutilmente tentato«, scrive Morelli,⁶⁶ ma lasciando irrisolti numerosi problemi.

Alla questione del confine si collegavano anche problemi d'ordine pubblico. Vi si riferiscono, emanati da Carlo VI, provvedimenti volti ad arginare le faide e regolare il porto d'armi, in definitiva a cambiare la situazione descritta da Marussig nel suo *Morti violenti, o subitane*⁶⁷ e che trova eco nella morbosa attenzione alla morte che percorre la cronaca *Notabilia quaedam* dei notai Dragogna.⁶⁸ La legislazione tere-siana si muove in continuità, ma sono provvedimenti che l'impunità garantita dal vicino confine con lo stato veneto destina a rimanere lettera morta: »La sperienza di due secoli ha dimostrato quanto deboli sieno simili provvedimenti in un paese aperto e confinante con estero stato«.⁶⁹

Si spiega così la grande risonanza che, negli anni di Carlo VI, desta l'esecuzione esemplare di Lucio Antonio Della Torre di Villalta, giustiziato nel 1723 nel castello di Gradisca e appartenente a una famiglia che ha giocato, per assicurarsi l'impunità, sulla propria appartenenza anche a un »estero stato«.⁷⁰ Così le condanne che colpiscono i suoi congiunti: il nonno Carlo, il padre Sigismondo e lo zio Girolamo. Quest'ultimo già maresciallo della contea (carica da cui è destituito nel 1710) e coinvolto, quale appaltatore di imposte, nella rivolta degli abitanti di Tolmino scoppiata nel 1713 e di cui i responsabili subiscono nel 1714 la morte per decapitazione sul Travnik goriziano, per venire infine squartati.⁷¹ Allo stato delle conoscenze è l'ultima esecuzione pubblica svoltasi a Gorizia. Nel 1776 Maria Teresa abolirà, oltre alla tortura, alcuni terribili modi d'esecuzione (rogo, ruota e squartamento); nel 1787 il nuovo codice penale emanato dall'imperatore Giuseppe II abolirà la pena di morte.

Oltre a risolvere l'annoso problema dei confini con la Serenissima, Maria Teresa riesce, unendo la propria azione a quella del pontefice Benedetto XIV, a portare a conclusione il progetto in materia ecclesiastica, anch'esso perseguito a lungo senza successo, che prevede di scorporare dal patriarcato di Aquileia i territori situati entro i confini dell'Impero, poi di istituire una nuova sede vescovile. Nel 1752 la nuova diocesi di Gorizia è già realtà; l'affianca Udine per la parte veneta. Carlo Michele d'Attems diviene il suo primo arcivescovo.⁷² Il provvedimento rappresenta una sorta di »contrappeso« a fronte del declassamento della contea.

⁶⁶ Cf. MORELLI DI SCHÖNFELD 1855–1856, III, p. 49.

⁶⁷ Biblioteca Statale Isontina di Gorizia (BSI), Ms 246. Del manoscritto, proveniente dal monastero di Sant'Orsola di Gorizia, è consultabile anche l'edizione *Le morti violenti* 1970. Per un profilo dell'autore GORIAN 2009b.

⁶⁸ Biblioteca Civica di Gorizia (BCG), Ms 218 Civ. Ora edito, cf. *Notabilia quaedam* 2019.

⁶⁹ Cf. MORELLI DI SCHÖNFELD 1855–1856, III, p. 86.

⁷⁰ BENZONI 1989; VERONESE 1995; CAVAZZA 1999, pp. 223–226.

⁷¹ DELLA BONA 1855–1856, pp. 210–211; MARUŠIČ, B. 1990.

⁷² TAVANO, L. 2004, pp. 41–55. Per un profilo dell'arcivescovo MARTINA 2009a.

In continuità con quelle della madre muovono le riforme promosse dal figlio Giuseppe II, che si propone risultati più radicali e immediati. I suoi provvedimenti sono numerosi, spesso inapplicati, se non addirittura inapplicabili: »si desiderava alle volte forse quello ch'era impossibile conseguire«.⁷³

A livello locale la sua riforma dell'amministrazione interna provoca nel 1783 la soppressione del Consiglio capitaniale. La contea è declassata a circolo, sede di un Ufficio circolare dipendente dal Governo del Litorale di Trieste: circoscrizione priva di storia, quest'ultima, retta da un organo rispetto al quale gli Stati goriziani non hanno potere di pressione.⁷⁴

La scomparsa del Consiglio capitaniale, competente anche in materia di giustizia, vede l'istituzione di un nuovo Giudizio civico e provinciale, che entra in funzione a Trieste sempre nel 1783. Unisce le funzioni di tribunale cittadino, per Trieste, a quelle di foro privilegiato per Trieste, Gorizia e Gradisca. È un esperimento unico in tutta la monarchia.⁷⁵

Nel 1784 si sottopone a riforma il Magistrato civico di Gorizia, che diviene un collegio di funzionari qualificati e stipendiati dallo stato. Il nuovo Magistrato conserva le competenze di tribunale civile e criminale per i cittadini non appartenenti a categorie privilegiate, e assume funzioni di tribunale mercantile di prima istanza. In conformità alla riforma che nel 1787 accompagna l'emanazione del nuovo codice penale e interessa in particolare la giustizia criminale, lo si costituisce in tribunale criminale circolare. Avrà competenze su privilegiati e non, con la sola esclusione dei militari.⁷⁶ La sua attivazione coincide con la soppressione di ogni altro giudizio criminale: solo nelle contee di Gorizia e Gradisca, pertanto, i giudizi signorili saranno privati della giurisdizione penale, altrove mantenuta sino a metà Ottocento.⁷⁷

Sul sistema delle giurisdizioni, nelle campagne affidate a privati, si è iniziato a intervenire dal 1786. Le contee di Gorizia e Gradisca, subordinate a Trieste dal 1783, e dotate di un'opposizione nobiliare sostanzialmente debole, perché non unitaria e priva di coordinamento, sono state prescelte a territorio di sperimentazione.

Rispetto alle concessioni sovrane che ne hanno determinato l'origine, le autorità signorili erano diventate di fatto sempre più dipendenti dagli Stati provinciali, in un crescendo di abusi.⁷⁸ Gli istituti nati dalle riforme teresiane, quali gli uffici circolari e il Consiglio capitaniale, volti a consolidare l'autorità sovrana a scapito dell'autonomia degli Stati, avevano già contribuito a invertire questa tendenza. L'obiettivo, ora, è fare delle giurisdizioni l'ultimo anello di una catena che fa capo al sovrano. Dal 1748 aumenta progressivamente il controllo sul loro operato. Nel 1787 i provvedimenti riguardanti la giustizia criminale li hanno privati (come detto più sopra) di

⁷³ Cf. MORELLI DI SCHÖNFELD 1855–1856, III, p. 39.

⁷⁴ Ibid., p. 56; DORSI 1980, pp. 41–44.

⁷⁵ PAVANELLO 1993b, p. 169.

⁷⁶ Ibid., pp. 170–172.

⁷⁷ DORSI 1983, p. 23.

⁷⁸ MORELLI DI SCHÖNFELD 1855–1856, III, p. 99; DELLA BONA 1855–1856, p. 181.

ogni competenza sulla materia. Con decreto aulico dell' 11 agosto 1788 si procede alla loro concentrazione. Le giurisdizioni sono ridotte da 80 a 15, di cui 3 rette da funzionari regi: la signoria camerale di Plezzo, la Pretura di Gradisca, il Magistrato civico di Gorizia. Si afferma, con il provvedimento, il diritto sovrano di revocare e modificare le concessioni giurisdizionali, ma Giuseppe II non riesce a estenderlo all'intero territorio della monarchia.⁷⁹

I provvedimenti dell'imperatore, tuttavia, pur caratterizzati da una radicalità che ne arresta o differisce l'applicazione, si collocano in continuità con i processi che, in tutto il Settecento, tendono a realizzare un sistema amministrativo più razionale e centralizzato. Una simile linea di continuità è leggibile anche nei provvedimenti riguardanti le fondazioni religiose regolari. Se le soppressioni, che a Gorizia colpiscono tre fondazioni di donne e quattro di uomini, nonché tutte le confraternite, sono accolte dalla popolazione «con occhio indifferente e tranquillo»,⁸⁰ ben di più colpiscono (ed è la dimostrazione della sostanza della questione) le successive alienazioni dei beni ecclesiastici.⁸¹ La contea ne esce complessivamente impoverita: il ricavato delle vendite dei beni religiosi, infatti, va a costituire fondi degli studi e di religione di cui beneficiano soprattutto altre province: Stiria, Carinzia e Carniola. Ispirata dalle istanze di razionalizzazione e centralizzazione che informano tutte le altre misure, sgomenta Morelli la soppressione dell'arcidiocesi nel 1788: «questa memorabile opera da più secoli dai principi austriaci invano tentata (...) dovette essere la vittima delle innovazioni, che trasse dietro a sé il sistema di Giuseppe II ne' suoi stati».⁸²

La «timida e vacillante inerzia»⁸³ dimostrata nell'eseguire le disposizioni in materia ecclesiastica dal goriziano Rodolfo Giuseppe d'Edling contribuisce ad affondare la diocesi. Secondo i disegni di riforma delle giurisdizioni ecclesiastiche concepiti dall'imperatore, le diocesi di Gorizia, Trieste e Pedena andranno a costituirne una nuova, con sede a Gradisca. La si istituisce nel 1788. Francesco Filippo Inzaghi, già in carica a Trieste, ne prende possesso nel 1789, ma vescovo e capitolo non si stabiliranno mai a Gradisca.⁸⁴

Morto Giuseppe II il 20 febbraio 1790, Leopoldo II ripristina con prudenza quanto sconvolto dai progetti di riforma del fratello. Ristabilisce l'autonomia delle contee. Ottiene dal pontefice l'emanazione della bolla che riporta a Gorizia la sede della diocesi. Nel 1792 Inzaghi ne riceve il possesso: la diocesi ha una circoscrizione ridotta e reca il titolo «di Gorizia ossia di Gradisca» (che conserverà fino al 1988).⁸⁵ Non vi è riforma che passi senza lasciare un segno.

⁷⁹ DORSI 1983, pp. 23–30.

⁸⁰ Cf. MORELLI DI SCHÖNFELD 1855–1856, III, p. 240.

⁸¹ Cf. *ibid.*, p. 244. Inoltre DELLA BONA 1855–1856, pp. 239–240 (qui a riguardo della chiesa del Monte Santo).

⁸² Cf. MORELLI DI SCHÖNFELD 1855–1856, III, p. 213.

⁸³ Cf. *ibid.*, p. 214. Vedi anche CAVAZZA 2011, p. 1355.

⁸⁴ Per una sintesi TAVANO, L. 2004, pp. 55–60.

⁸⁵ *Ibid.*, p. 65.

Significati e ricordi per Monte Santo

Sergio Tavano

Un poco per l'età, che mi sembra più alta di quella dei tanti presenti al convegno, si può spiegare il dovere di intervenire sia per ringraziare i promotori e gli organizzatori del convegno di oggi, sia per richiamare ciò che avvenne sul Monte Santo e, senza presunzione alcuna ma in modo speciale, ciò che rimane impresso in forma inedita nella memoria del relatore, partendo agli anni Trenta del secolo scorso, e ciò senza alcuna presunzione autobiografica.

Nel santuario mariano, tanto ricco di valori, si concentrano e si sommano significati, note e riflessioni che concorrono a comprendere e con ciò a ricostruire la stessa identità storica, culturale, civile ed ecclesiastica anzitutto della città di Gorizia e insieme anche delle genti che si sono raccolte attorno al Monte.

Occorre che si tenga conto di ciò che caratterizzò queste genti e le loro storie attraverso il culto mariano che precedette di molti secoli il santuario e la sua costruzione, la quale avvenne a seguito delle richieste insistenti dal 1539 in poi da parte di Uršula o Urška Ferligoj: e ciò seguì senza incertezze alla preesistenza plurisecolare di un luogo di culto mariano sulla stessa vetta.

Nell'ambito del patriarcato di Aquileia il culto verso la Madre di Dio ebbe caratteri singolarissimi, come risulta anzitutto da un passo dell'omelia trentesima (vv. 7–8) di san Cromazio, vescovo di Aquileia tra il 388 e il 408: *«Non potest ergo ecclesia nuncupari nisi fuerit ibi Maria mater Domini cum fratribus eius.»*¹

Si tenga conto inoltre della regolarità con cui le antiche cattedrali della vasta provincia ecclesiastica aquileiese erano di norma dedicate alla Madre di Dio anziché al Salvatore o a un santo o martire locale, incominciando proprio dagli affreschi della basilica patriarcale di Aquileia e della cripta della stessa basilica e tenendo conto delle dediche attestata o individuabili nelle fonti scritte e dal punto di vista iconografico, per esempio, a Parenzo o a Pola fino a Torcello, ma anche a Trieste (948) e prima ancora a Cividale che, proprio attraverso questa dedicazione, attestata in modo ufficiale nel concilio tenutosi colà nel 796, ha il diritto a rivendicare il titolo di una cattedrale d'età prelongobarda, molto probabilmente soppressa, come si è verificato altrove, a seguito dell'istituzione del ducato longobardo nel quale ai suoi inizi prevaleva l'arianesimo.²

Il passo appena citato di san Cromazio corrisponde a un antico modo di indicare Maria, come si era già espresso il concilio di Nicea del 325 e come sostenne poi Nestorio (e quindi il nestorianesimo). Una trentina d'anni più tardi della scrittura cromaziana, nel 431, il concilio di Efeso la definì *Theotókos - Mater Dei*, proprio per

¹ *Chromatii Aquileiensis* 1974, p. 136; cf. Tr. II, 123; Tr. III, 20; S. XII, 5.

² TAVANO, S. 2009.

correggere l'interpretazione di Nestorio. Più di una volta san Cromazio aveva ricordato che »*Filius Dei ex virgine Maria nascitur*«.³

Si aggiunga poi la frequenza con cui Maria in trono col Bambino docente appare effigiata nelle absidi di pertinenza aquileiese: anzitutto, per l'età popponiana (1031), nell'affresco dell'abside maggiore della basilica patriarcale,⁴ in quello più tardo dell'abside dell'abbazia di Summaga⁵ e in diverse immagini, più antiche, in argento⁶ o in altri materiali. Attorno al decimo secolo fu preferita la venerazione di Maria in coincidenza con il *dies natalis* e cioè con l'Assunzione.

La toponomastica fa ricordare che nei dintorni di Gorizia c'era una corona di alture dedicate alla venerazione di santi, tra i quali, in senso orario, San Gabriele, Santa Caterina, San Daniele, San Marco, San Vito, San Michele, San Martino sul Carso, la SS. Trinità sul Calvario, San Floriano, San Valentino sul Sabotino e, per completare al meglio la corona, Santa Maria del Monte Santo, dove si raggiunge la quota maggiore che è di 682 metri.

Se poi si osservano ancora la toponomastica e i relativi interessi e significati sacri, si deve rilevare che i santuari mariani compongono una serie continua e in fondo coordinata, tra le terre abitate da italiani e quelle che appartengono al mondo sloveno, che poi sono quelle già armonizzate su basi austriache, con distinzioni quindi principalmente linguistiche più che etniche o culturali, almeno fino all'avvento delle divisioni nazionalistiche.⁷

La lunga linea dei santuari mariani dalle Alpi Orientali all'Adriatico con i pellegrinaggi relativi costituisce un raccordo anziché una barriera confinaria, dalla Stiria (Maria Zell) alla Carinzia (Maria Saal, Maria Gail), e poi alla Val Canale (Lussari/Višarje), a Castelmonte/Stara gora, a Mengore, a Lig/Marijino Celje e quindi dal Monte Santo/Sveta gora alla Cappella della Castagnavizza/Kostanjevica, e a Vittuglie/Vitovlje, a Montegrado/Mirenski grad, fino alla Marcelliana e al mare che accoglie il santuario di Barbana e, più a oriente, quello di Strugnano/Strunjan, senza dimenticare il più recente di Monte Grisa/Svetišče na Vejni.

In questa linea lunga e continua, a parte la grande autorità storica e gerarchica di Aquileia, si colloca come primario il centro di Gorizia, in cui si riconoscono gli eventi di vario genere che hanno interessato il Santuario di Monte Santo fin dalla prima metà del Cinquecento, quando si innalzò il Santuario ma si registrò anche l'avversione luterana e in particolare espressa da Primož Trubar alla stessa iniziativa e

³ Tr. II, 119–120.

⁴ TAVANO, S. 2000; TAVANO, S. 2008.

⁵ TAVANO, S. 1990a; TAVANO, S. 1990b.

⁶ TAVANO, L. 1998; TAVANO, S. 2000.

⁷ TAVANO, S. 2008; cf. CASTELLIZ 1922.

ai pellegrinaggi prevedibili.⁸ Alla stessa città di Gorizia, d'intesa con Salcano e con i Francescani incaricati della cura del Santuario, si attribuiscono la continuità nel culto e soprattutto la cerimonia dell'incoronazione, avvenuta il 6 giugno 1717 nella Piazza Grande o Major, appellata Travnik, alla presenza del vescovo di Pedena Giorgio de Marotti⁹ e di trentamila fedeli, come ricorda Gaspare Pasconi, davanti al Palazzo di Gerolamo della Torre,¹⁰ che oggi, dopo il 1918, è divenuto il Palazzo del Governo e che sarà ricordato più avanti per le vicende succedute nel secolo ventesimo: in ambedue le circostanze si trasportò e si esposero a Gorizia il quadro che nel 1544 aveva donato al Santuario il patriarca di Aquileia Marino Grimani.

Legato strettamente a Gorizia e alla sua Chiesa, il Santuario di Monte Santo ne ha condiviso la storia in modi svariati, incominciando dalle forme impresse al Santuario, che, pur risalendo al 1544, in piena età rinascimentale, rivelano una continuità rispetto alla forme tardogotiche, addirittura frenate da rimandi tardoromanici, delle quali Gorizia fu rispettosa per buona parte del Cinquecento, come lasciano vedere edifici goriziani, tra cui il palazzo Hungersbach o Ungerspach in Piazza del Duomo, o la chiesa parrocchiale di Santa Lucia di Tolmino/Most na Soči.¹¹

Nel Settecento, che si è soliti indicare come il secolo più splendido per Gorizia, benché in realtà godesse delle scelte e degli arricchimenti che si erano maturati nel secolo precedente, proprio le celebrazioni solenni del 1717 concorsero ad accrescere la notorietà del Santuario: nei decenni successivi la partecipazione alle vicende storiche del Goriziano comportò un serio decadimento, in modo particolare per effetto delle riforme di Giuseppe II che giunse alla soppressione del luogo di culto (1785–1786) e quindi alla dispersione del patrimonio d'arte, incominciando dall'altare maggiore, che fu trasferito a Lig/Marijino Celje, dove rimane tuttora.¹²

La chiusura, ugualmente giuseppina, del monastero di Aquileia fece sì che al momento del ripristino del Santuario di Monte Santo, avvenuto il 15 febbraio 1793 per volontà di Francesco II, vi si trasferisse quell'altare maggiore che infine fu distrutto durante la Grande Guerra, quando scomparvero fatalmente tutti gli altri segni goriziani, ivi compresi gli affreschi eseguiti da Carl Lichtenreiter nel 1793.¹³ Erano gli anni

⁸ *Svetogorska Kraljica*, I/3, giugno 1938, pp. 1 ss.; KLINEC 1955, pp. 49–53; RAJŠP 1990.

⁹ PASCONI 1746. Lo stesso vescovo celebrò la prima messa nella nuova chiesa goriziana di sant'Ignazio il 31 luglio del 1716 e nel 1767 un altro vescovo di Pedena, mons. Piccardi, partecipò alla consacrazione della stessa chiesa.

¹⁰ CEVC 1990. La facciata del Palazzo dei Torriani è visibile in una cartolina di prima del 1915, riprodotta a p. 135 del volume *Goriza* 2002: tra il primo e il secondo piano c'era una cornice ellittica che però, date le dimensioni alquanto ridotte e la forma, non poteva comprendere la riproduzione scolpita del quadro di Monte Santo (che raggiunge in altezza un metro e ottanta) bensì con ogni probabilità lo stemma della nota famiglia nobiliare.

¹¹ *Svetogorska Kraljica*, II/3, marzo 1939, p. 2; una bella riproduzione a colori in: MLAKAR 2012, p. 10, e in FERESIN 2019, p. 73, fig. 11.

¹² *Svetogorska Kraljica*, II/7, luglio 1939, p. 2.

¹³ ŠERBELJ 2002, pp. 212–213; MALNI PASCOLETTI 2009.

dell'avvento napoleonico e insieme delle idee rivoluzionarie, contro le quali è noto che a Gorizia fu invocata nel 1797 la protezione della Madonna di Monte Santo.

I legami con Gorizia furono un po' alla volta ripresi in molti modi e l'episodio più degno di nota, per i molti significati che rappresenta, è il grande pellegrinaggio che fu promosso nel 1872 dall'arcivescovo Andrea Gollmayr, d'intesa col Circolo Cattolico del Goriziano, volendo esprimere solidarietà a Pio IX, «prigioniero» del Regno d'Italia.¹⁴

Contro i pericoli della guerra tra l'Italia e l'Austria il quadro venerato fu messo in salvo a Lubiana appena il 17 luglio 1917, da dove ritornò a Gorizia il 9 ottobre 1921 per essere restituito al Santuario il 2 ottobre dell'anno successivo, quando era allo studio il progetto della ricostruzione, al quale si dedicarono Max Fabiani e Silvano Baresi: la prima pietra fu posta il 25 maggio 1924.¹⁵

All'ebbrezza dell'esito glorioso della guerra si accompagnava un aspro atteggiamento anticlericale, che si era già espresso concretamente nel 1915 con l'internamento in Italia di una settantina di sacerdoti goriziani e che, per quanto riguarda il culto di Gorizia verso la Madonna di Monte Santo, riguardò la rimozione delle tracce monumentali riguardanti l'incoronazione del 1717, cosa di cui si parlerà più avanti. Non dissimili erano a Gorizia gli echi del clima in senso antisloveno, al punto che i «regnicoli» sopraggiunti dopo il 1918 poterono definire gli sloveni «allogeni» anziché, al massimo, alloglotti, senza dubbio con un pregiudizio estraneo rispetto alle premesse storiche e culturali e all'identità di Gorizia.¹⁶

La costruzione del nuovo edificio fu veloce se l'inaugurazione avvenne il 26 agosto 1928 e la consacrazione a opera di Giuseppe Nogara, arcivescovo di Udine, seguì il 25 giugno 1932. Alle pressioni dei fedeli si era aggiunta e talora sovrapposta la volontà di rendere omaggio ai soldati italiani che erano caduti per la conquista del Monte Santo. Si voleva infatti che il patriottismo si identificasse col nazionalismo, che qui era sostanzialmente anticlericale e intollerante verso un passato storico inquietante specialmente in senso antisloveno e, prima, antiaustriaco:¹⁷ in base ai pregiudizi di tipo irredentistico e quindi ai principi di «redenzione» il Goriziano doveva essere impegnato nella rimozione di ogni traccia d'un passato storico, civile e culturale.

¹⁴ MEDEOT, C. 1983; NICOLAUSIG 2016.

¹⁵ *L'idea del popolo*, 25 maggio 1925.

¹⁶ *Il Friuli*, 2 luglio 1822; TAVANO, S. 1999, passim. Negli scritti in lingua italiana, usciti tra gli anni Venti e Trenta, per lo più di genere divulgativo e giornalistico, compare con maggiore frequenza il nome di Guido Slataper, per la sua conquista del Monte Santo (14 maggio 1917), che non quello di Uršula Ferligoj, fondamentale per la costruzione del Santuario. Era usuale, ma anche buffo e, in prospettiva, quasi tragico che i «regnicoli», provenienti cioè dal Regno d'Italia, definissero allogeni gli Sloveni perché erano alloglotti.

¹⁷ TAVANO, S. 1999, passim; cf. Patriottismo e Nazionalismo, *L'idea del popolo*, 28 settembre 1924, p. 1, e 19 ottobre 1924, p. 1: articoli firmati da «M», che corrisponde senza dubbio a Camillo Medeot, che fu ben presente e attivo in quel settimanale cattolico anche nell'opporsi alla violenza dell'ideologia fascista.

Non è senza significato l'introduzione del termine »frontiera« al posto di confine dopo la tragedia della Grande Guerra, che aveva travolto in modo catastrofico Gorizia e il territorio pertinente, aggravando una divisione abbastanza recente, fondata ormai su premesse politiche e addirittura etniche, dopo che l'identità goriziana era stata contrassegnata fondamentalmente da una pluralità linguistica.

L'amore verso l'Italia doveva inoltre essere veicolo per un'identificazione e per una mediazione semplicemente friulane, in anni in cui fu a lungo discussa e infine realizzata una più generica provincia del Friuli (1923) a seguito della soppressione della provincia di Gorizia, invano e soltanto parzialmente ricostituita nel 1927, sempre senza il riconoscimento delle competenze che le spettavano e che erano state esplicitamente richieste fin dai primi anni Venti.¹⁸

Nonostante i contrasti che derivavano da pregiudizi, che si sono in parte già menzionati,¹⁹ ma proprio perché tra gli Sloveni l'affetto verso il Santuario di Monte Santo era più evidente, in vista delle celebrazioni per il quarto centenario delle apparizioni mariane fu dato alle stampe tra l'aprile del 1938 e il dicembre del 1939 un bollettino mensile intitolato *La Madonna di Montesanto* che, contro le disposizioni in vigore che vietavano l'impiego della lingua slovena, ebbe un'edizione anche in quella lingua, *Svetogorska kraljica*, che esprimeva un'interpretazione diversa, corrispondendo a Regina di Monte Santo.

Il sesto numero del secondo anno del bollettino mensile in lingua italiana uscì nel giugno 1939, sempre con lo stesso titolo e in forma speciale e più corposa, perché nella seconda metà di quel mese si tennero i festeggiamenti più importanti del centenario. I due periodici, quello italiano e quello sloveno, ciascuno dei quali uscì con diciannove numeri, tra i quali uno doppio, erano del tutto diversi tra di loro nei contenuti, cioè nei testi e nelle immagini: appare però riservata al bollettino in lingua italiana la precedenza nell'annuncio delle notizie e in talune riflessioni patriottico-nazionali. Soltanto la firma del direttore era la stessa per ambedue i mensili, ed era quella del p. Guglielmo Endrizzi, trentino.

Il titolo *Svetogorska kraljica* fu ripreso nel 1957 per un periodico che uscì a Trieste dal 1957 al 1963, seguito nell'aprile 1967 dal numero 7-8 per i 250 anni dall'incoronazione (*250-letnica kronanja Svetogorske Čudodelnice*), stampato a Gorizia dalla Grafica Goriziana. Una nuova edizione, promossa dai Francescani dello stesso

¹⁸ Sono molti gli esempi di conflitti vari, per esempio, tra Gorizia e Udine, a proposito della soppressione della provincia di Gorizia, così come nella rivendicazione o nel rifiuto di competenze e di pretese ma anche di intolleranze riguardo a chi non si definiva entusiasta di un'italianità intollerante: *L'idea del popolo*, 11 gennaio 1925 e 1 marzo 1925; TAVANO, S. 2017. Sono molto significative però le espressioni di delusione da parte di intellettuali, tra cui molti goriziani: LUNZER 2009.

¹⁹ Può essere utile ricordare che nei rari casi in cui il quadro di Monte Santo veniva trasferito a Gorizia, erano i fedeli di Gargaro e di Salcano che lo facevano scendere dal Santuario e che poi lo prendevano in consegna dai Goriziani per riportarlo sul Monte stesso: *L'idea del popolo*, 8 gennaio 1939, p. 3.

Santuario, ha avuto l'avvio nel 1995 con una cadenza addirittura quadrimestrale e con una veste per lo più policroma.

Si deve dire che il disaccordo tra i due mensili, usciti tra il 1938 e il 1939, poté evitare talune soluzioni quanto meno imbarazzanti, come quando il numero speciale (a pagina 36) pubblicò a pagina piena (cm 25 per 17) non il ritratto del papa (che ha dimensioni minori a pagina 2) o del patriarca Adeodato Piazza (a pagina 4) oppure dell'arcivescovo Carlo Margotti (a pagina 6), ma quello di Benito Mussolini, definito «grande benefattore». Anche nel settimanale *L'idea del popolo* del 18 settembre 1938, giorno della sua visita trionfale a Trieste (a Gorizia sarebbe giunto due giorni dopo), era apparso un ritratto a piena pagina di Benito Mussolini.²⁰ In quegli anni Mussolini era fatto apprezzare anche dai cattolici perché si diceva che non volesse che a Milano qualsiasi architettura superasse in altezza la Madonnina collocata sulla guglia maggiore del Duomo.

Quelli erano gli anni del massimo consenso al regime, eppure in chi scrive qui rimane incancellabile nella memoria la mattina del 16 ottobre 1938 in cui il maestro si ingegnava a comunicare alla scolaresca che un compagno di classe, che noi non sapevamo ebreo, non sarebbe tornato più a scuola perché era giudicato «di razza inferiore», definizione che in quel tempo Mussolini applicava però anche ai popoli slavi.

Il nuovo arcivescovo, mons. Carlo Margotti era seriamente impegnato in un processo di intensa romanizzazione addirittura nell'abbigliamento di chierici e sacerdoti. Sicché si può spiegare perché il settimanale diocesano potesse pubblicare insieme con i programmi delle celebrazioni anche notizie di interesse fascista, ivi comprese le onorificenze a canonici che avevano appoggiato l'irredentismo e il nazionalismo e che per primi avevano esaltato la figura del «duce», tra i quali spiccava Giovanni Tarlao. Tra il 1938 e il 1939 furono preferiti quali consulenti, relatori e predicatori canonici originari dal Veneto (ad esempio Buttò e Agostini), secondo i criteri dell'arcivescovo, mentre ad altri, più semplicemente locali, come, per esempio, Giovanni B. Kren (ormai semi-italianizzato in Cren) rimaneva la possibilità di collaborare di propria iniziativa con i periodici e lo stesso Luigi Fogar, per quanto goriziano, ebbe invece una posizione e funzioni alquanto marginali, come si può comprendere dopo le sue dimissioni dalla sede triestina.

Per conoscere e ricostruire la storia del Santuario le notizie riferite dal settimanale *L'idea del popolo* sono le più utili, specialmente prima che uscissero i due bollettini mensili appena citati, prima cioè dell'aprile 1938.

²⁰ Nella confusione che aveva previsto l'impiego di un vocabolario sacro per l'esaltazione della guerra, definita appunto «redentrice», si colloca e si spiega l'immagine di Mussolini nei periodici che uscirono durante l'anno mariano 1939: il ritratto gigantesco di Mussolini fu riprodotto dapprima su *L'idea del popolo*, 18 settembre 1938, p. 1 (dove è definito «fondatore dell'Impero») e poi a p. 36 del numero speciale del giugno 1939 de *La Madonna di Monte Santo nel IV centenario della apparizione 1539-1939*, dove è definito «Duce d'Italia» e «munifico benefattore». Il bollettino mensile e il settimanale cattolico seguirono molto da vicino le opere del regime che si stavano eseguendo in quel tempo, per esempio, a Oslavia (*L'idea del popolo*, 31 agosto 1930, p. 1) e sul Monte Santo stesso, dove sorse il monumento ai caduti progettato da Max Fabiani (*L'idea del popolo*, 22 e 24 maggio 1938; *La Madonna di Monte Santo*, giugno 1939, p. 35).

Durante quegli anni Gorizia era impegnata nell'esecuzione di vari progetti con i quali si dovevano commemorare i tantissimi soldati che erano caduti durante la Grande Guerra: la stessa chiesa del Sacro Cuore, consacrata il 15 giugno 1938, si diceva pensata e finanziata dal governo in quanto destinata a tempio ossario, quando non era stato preferito ancora il sito di Oslavia con il relativo ossario.²¹ Pochi giorni prima, il 24 maggio 1938, il Duca di Pistoia inaugurò con grande enfasi un monumento «ai gloriosi caduti del Monte Santo», progettato da Max Fabbiani (*sic*) e il Museo della guerra.²² E «trionfale» fu definita l'accoglienza riservata da Gorizia al Principe di Piemonte in visita pochi giorni dopo.²³ Della confusione intenzionale tra patriottismo di segno italiano e cattolicesimo è significativo un titolo apparso a pagina 41 del numero speciale, il sesto per il 1939, del bollettino mensile *La Madonna di Monte Santo*: è comprensibile che vi si definisca Monte Santo «faro di luce cristiana» ma la retorica trascese indicandolo addirittura come «fiaccola ardente d'Italianità».

Riguardano più da vicino il nuovo Santuario svariate notizie: sulle quattro grandi campane, che furono collocate nel 1928,²⁴ sull'organo costruito dal varesino Mascioni nel 1932, al posto di quello distrutto durante la guerra, che era stato costruito da Pietro Zanin nel 1901, e sulle vetrate realizzate dalla ditta Parisi di Trento sui disegni di Duilio Corompai, veneziano di provenienza ungherese (15 aprile 1939).²⁵

I festeggiamenti, all'interno di un Anno Santo mariano (tra il 1 giugno 1938 e il 15 ottobre 1939), prevedevano numerosi pellegrinaggi promossi da luoghi e da enti

²¹ Vivo è ancora il ricordo impressionante delle cassette di legno con le ossa dei soldati caduti che nel 1937, raccolte nei vari cimiteri di guerra, erano accatastate all'interno della chiesa del Sacro Cuore, non ancora completata, ed erano in attesa di essere trasferite a Oslavia o a Redipuglia, perché in un primo tempo la costruzione della stessa chiesa del Sacro Cuore era stata finanziata dal Governo come tempio ossario.

²² *L'idea del popolo*, 22 e 28 maggio 1938, p. 3. Di contro all'esaltazione della guerra per la conquista di Gorizia e poi del Monte Santo quali eventi gloriosi, il 2 ottobre 1939, p. 1, *L'idea del popolo* trascrisse il discorso di Pio XII al clero e al popolo polacco che condannava la violenza tedesca: sulla stampa quel discorso fu sommerso dalle celebrazioni in vista del 28 ottobre.

²³ Cf. *La Madonna di Monte Santo*, giugno 1939, p. 41.

²⁴ *Il Monte Santo* 2017, pp. 48–49. Dell'asportazione delle campane per fonderle a uso bellico si dovette provare l'amarezza anche durante la Seconda guerra mondiale tra il 1942 e il 1943, quando in terra goriziana ne venne requisito un grande numero, sicché in un diario di Versa (Antonio Bauzon), richiamando quanto era già avvenuto durante la Grande Guerra, appare scritto: «Campane a terra, perduta la guerra». Diversamente dal modo con cui negli anni Venti furono ricostruiti i campanili nell'area goriziana, che avevano dovuto adeguarsi a modelli veneziani, per il nuovo campanile di Monte Santo fu ripreso, sia pure vagamente, il modello già diffuso, con un coronamento ottagonale sormontato da un cupolino, senza dunque una piramide slanciata echeggiante il modello veneziano, che pure era stato già introdotto prima della guerra, ad esempio, a Ruda e a San Lorenzo di Mossa.

²⁵ L'organo precedente, costruito da Pietro Zanin, risaliva al 1901 e fu distrutto durante la guerra: il nuovo organo fu prodotto nel 1932 dal varesino Mascioni e collaudato il 15 aprile 1939 (*La Madonna di Monte Santo*, giugno 1939, p. 27).

diversi che culminarono nei giorni 25 e 26 giugno 1939: mezz'ora dopo la mezzanotte tra il 25 e il 26 giugno il salcanese Jožef Srebrnič, vescovo di Veglia, celebrò una messa solenne nel Santuario alla presenza di molte migliaia di fedeli accalcati anche fuori della chiesa. Della festosa e commovente solennità è testimone diretto chi scrive questi appunti, che, assieme ad altri ragazzi della parrocchia di Sant'Ignazio, guidati da don Stefano Gimona e schierati sulla destra del presbiterio, indossava l'abito da paggetto, di colore celeste, col basco piumato di bianco, mentre i ragazzi della »Stella Matutina« indossavano invece l'abito rosso.

Il giorno seguente alle 10 il patriarca di Venezia, cardinale Adeodato Piazza, celebrò un altro solenne pontificale: il tutto seguiva un programma molto ricco che durò parecchie settimane tra Gorizia e il Santuario, con la partecipazione di un numero grandioso di fedeli e di autorità. Almeno per le giornate centrali delle celebrazioni una cronaca particolareggiata si trova nei numeri del 18 e del 25 giugno 1939 de *L'idea del popolo*.

Il Santuario era fortemente impresso nel nostro affetto devoto: eravamo stati colpiti dall'incidente provocato da un masso che, precipitando dal fianco settentrionale del Sabotino, travolse un treno il 15 giugno del 1937 senza però provocare vittime, il che offrì l'occasione per aggiungere un altro *ex voto* ai molti che avemmo sempre desiderio e modo di contemplare, esposti com'erano e come sono tutt'ora dietro all'altare maggiore e in fondo alla navata sinistra del Santuario.

Furono però differenti le sensazioni che provammo quando, un paio di anni dopo, un bombardiere italiano si schiantò contro la cima del Monte, senza tuttavia che fosse investito il Santuario. A proposito di sorprese amare, nei ricordi nostri è ancora ben impressa la visione di un femore evidente sulla mulattiera che percorrevamo nella sella tra il Monte Santo e il Vodice, benché fossero passati ormai più di vent'anni dalla fine della guerra.

Il pellegrinaggio al Santuario di Monte Santo, compiuto nel giugno del 1939, non fu il primo che si intraprendesse dalla nostra famiglia. Fin dai primi anni Trenta avevamo incominciato a salire su quel Monte, guidati dalla delicatezza sorridente e generosa della mamma; quando eravamo più piccoli, potevamo giungere alla Sella di Gargaro con l'automobile del papà. Più tardi però, sul finire del giugno di ogni anno, erano i nostri passi che ci portavano lassù da via Dietro Castello, toponimo medievale che, senza alcuna giustificazione, proprio sul finire di quegli anni fu sostituito col nome di Pompeo Giustiniani.

Il percorso, che in ogni caso era davvero molto lungo, era pur sempre compiuto con una partecipazione colma di una felicità gioiosa, intrecciata con preghiere e conversazioni radiose fino all'interno del Santuario.

Per quanto abitassimo alquanto distanti dal Santuario e quindi dal suo campanile, da casa nostra riuscivamo a percepire con una forma di nostalgia il suono, quasi un rimbombo o un basso continuo, della campana maggiore: chi lo avvertiva per primo, incominciando dalla mamma, correva a chiamare gli altri familiari perché tutti si ritrovassero nel cortile e si raccogliessero in preghiera. Durante la sciagurata

guerra scatenata nel 1940, e ancora dopo, quel suono, più che un'eco, era un motivo graditissimo, fonte di sollievo e di conforto festoso.

I sentimenti profondi e la devozione che impregnavano quei nostri pellegrinaggi, continuati poi per tanti decenni,²⁶ parvero violati e profanati all'annuncio e poi dalla realizzazione della funivia, prevista nel nome di Mussolini fin dal 1 novembre 1935: questa infatti a noi sembrava che finisse per dare all'ascensione un significato pigramente turistico e più di uno spunto godereccio in senso superficiale.

L'ultimo bollettino mensile, che era intitolato sempre *La Madonna di Monte Santo* ed era doppio, recando i numeri undici e dodici per i mesi di novembre e dicembre del 1939, annunciò la chiusura delle feste centenarie senza che ciò significasse una riduzione dei pellegrinaggi e della devozione popolare, se non fosse presto intervenuta la crisi profonda della guerra che per il Santuario significò la chiusura pressoché totale dopo il 1942-1943.²⁷

In più circostanze, per esempio nel 1717, durante la Prima guerra mondiale e durante i mesi centrali del 1939, il quadro collocato sopra l'altare maggiore era già stato fatto scendere dal Santuario e ciò avvenne di nuovo durante la Seconda guerra mondiale, quando fu esposto nella Cattedrale di Gorizia: da qui però, entrato in vigore il trattato di pace del 10 febbraio 1947, avrebbe dovuto essere riportato nel Santuario, che era ormai compreso in Jugoslavia. Il trasferimento era previsto per il 7 giugno 1947, senonché nella notte precedente due giovanotti ben noti a Gorizia si lasciarono chiudere nel Duomo e, un po' per esibire bravura e un po' per esprimere opposizione alle decisioni del Trattato di Parigi, asportarono il quadro e tempo dopo lo fecero giungere di nascosto all'Arcivescovado, da dove fu poi trasferito nel Vaticano, senza che se ne sapesse alcunché nella città che, profondamente scossa per quello che fu giudicato soltanto un furto, rimase per lungo tempo all'oscuro sulla destinazione finale.

Ben comprensibile è perciò l'entusiasmo commosso che suscitò nei Goriziani la ricomparsa del simulacro che avvenne il 15 settembre²⁸ durante il pellegrinaggio dell'arcidiocesi a Roma, mentre due rovers dell'ASCI (Mario T. ed Alberto M. ambedue di Gorizia) lo innalzavano per esibirlo in Piazza San Pietro (fig. 1). Da lì l'effigie venerata ritornò al suo Santuario, dopo una sosta nella Cappella della Castagnavizza. Com'era già avvenuto in varie circostanze, spesso poco festose, il quadro fu riportato nella cattedrale goriziana all'arrivo di Giovanni Paolo II, il 2 maggio 1992, quale simbolo prezioso di un'impegnativa identità storica e religiosa di Gorizia e del Goriziano.

Dopo il 1947 i pellegrinaggi al Santuario ripresero a essere promossi e seguiti sempre più intensamente, soprattutto dal versante sloveno ma poi anche dalle terre friulane e genericamente italiane: tra il 1967 e il 1982, negli anni cioè nei quali Pietro Cocolin guidò

²⁶ Per questi pellegrinaggi familiari si veda anche CEJ 2017, p. 45.

²⁷ *La Madonna di Monte Santo*, ottobre 1938, p. 4; novembre 1938, p. 2; aprile 1939, p. 4.

²⁸ SPANGHER 1982; TAVANO, L. 1990a; TAVANO, L. 1990b; PLAHUTA 1990.

la diocesi di Gorizia, questa fu regolarmente impegnata in pellegrinaggi annuali in accordo con la diocesi di Capodistria/Koper: dopo la scomparsa dello stesso »don Rino« fu il vicario capitolare, mons. Luigi Ristits, a continuare in quella promozione,²⁹ che è stata poi riproposta in vari modi, senza tuttavia che si giungesse alla consuetudine d'un tempo con una regolare celebrazione di una messa domenicale in italiano, cosa che si poté avere soltanto negli anni attorno al duemila dieci benché soltanto per breve tempo.

Il pensiero al Santuario e ai suoi significati è stato richiamato da qualche edizione periodica, tra cui la *Svetogorska kraljica*, per iniziativa della già menzionata Mohorjeva družba (tra Klagenfurt e Trieste), e da convegni di studio, per esempio da quello organizzato dall'Istituto di Storia sociale e religiosa di Gorizia che si tenne tra Gorizia e Nova Gorica nel 2004³⁰ e, prima ancora, da quello che fu ospitato nei locali del Santuario stesso il 27 ottobre 1989, per ricordare i quattrocento cinquant'anni dalle apparizioni ferligojane.³¹

A quest'ultimo convegno, che fu organizzato da quattro società culturali slovene,³² parteciparono studiosi sloveni e italiani: gli atti relativi, curati da Branko Marušič, furono editi dalla Mohorjeva družba nel 1990 con una redazione in sloveno anche per i contributi preparati in italiano.³³

Chi scrive queste note anticipò allora temi e argomenti qui in parte ripresi e in particolare riferì della scoperta recente di una copia del quadro venerato eseguita, come è stato ricordato da varie fonti per lo più novecentesche, non in pittura ma, caso rarissimo, in marmo scolpito.

In una relazione tenuta il 10 ottobre 1982 durante l'annuale convegno di studi della Deputazione di Storia patria del Friuli e riguardante i documenti artistici rinvenibili e rinvenuti a Mariano del Friuli,³⁴ fu riferito dell'individuazione di quest'opera d'arte che presenta caratteri più vicini al gusto popolaresco che al modello rinascimentale dell'icona mariana, che era stata donata al Santuario nel 1544 dal patriarca di Aquileia Marino Grimani.

Fu acceso in tal modo l'interesse per un'opera d'arte ancora del tutto sconosciuta che poteva essere definita prossima alle sculture eseguite da una bottega goriziana precedente all'attività di un lapicida come Francesco Bensa, le cui opere possono essere riconosciute nel Duomo di Gorizia in modo speciale per quel che riguarda le figure degli angioletti che reggono la cornice.³⁵

Rimaneva però da spiegare il senso della scritta incisa nella base della riproduzione scolpita, che suona HIC CORONATA – MDCCXVII (È stata incoronata qui – 1717) e che obbliga a riconoscere nella scultura proprio quella che fece eseguire

²⁹ *Voce Isontina*, 11 e 18 settembre 1982.

³⁰ *Santuari di confine* 2008.

³¹ *Sveta gora* 1990.

³² *Sveta gora* 1990, pp. 3–9.

³³ TAVANO, S. 1990b.

³⁴ *Memorie Storiche Forogiuliesi*, LXII, 1983, p. 225.

³⁵ Cf. TAVANO, S. 1993, p. 69.

e murare nella facciata del suo palazzo il conte Gerolamo della Torre: il palazzo dei Torriani, che oggi appare come Palazzo del Governo e chiude il lato meridionale del Travnik, oggi Piazza della Vittoria ma già Piazza Grande, come la chiamavamo ancora noi fino a pochi anni or sono.

La data sta a indicare l'anno dell'incoronazione più che quella dell'esecuzione dell'opera: questa è molto probabilmente più tarda di qualche anno, come sembra che possano far pensare taluni richiami formali non tanto lontani, pur in una certa genericità, dai modi di Paolo o Paolino Zuliani, se non anche da quelli di Pasquale Lazzarini o dell'appena ricordato Francesco Bensa.

Gaspare Pasconi nel 1746³⁶ aveva raccontato che la cerimonia dell'incoronazione si tenne:

in Civitate Goritiensi, in Foro-Julio, et in Platea maiori appellata Traunich ante Palatium Illustrissimi Domini Hieronymi Sac. Rom. Imp. Comitis a Turri, et Valsassinae etc. ubi Theatrum, et Altare structum cernitur, et quo Sacra Miraculosa Imago Beatae Virginis Mariae Montis Sancti Processionaliter delata fuit ad infrascriptum effectum.

Della cerimonia di quella incoronazione esiste un dipinto che è stato più volte riprodotto in bianco nero, senza che sia indicato il luogo in cui è conservato: si vede bene (fig. 2) che sullo sfondo era esposto su un altare il quadro giunto dal Santuario.³⁷

Nel 1841 in una redazione molto sommaria della storia scritta dal Pasconi e riguardante l'incoronazione del 1717 si ricorda che nella facciata del palazzo dei Torriani era stata murata la riproduzione scolpita dell'immagine mariana di Monte Santo.³⁸ Questa riproduzione poteva essere anche definita *Theatrum*, sia per il modo con cui era stata allestita l'esposizione, sia per l'arco soprastante, in certo modo trionfale, sostenuto da due lesene e sormontato da un timpano.

Il passo, che è più una sintetica parafrasi della descrizione fatta dal Pasconi che non una traduzione letterale, dice:

La gran piazza della Città, denominata Traunich, fu il luogo destinato alla solennissima funzione (e perciò nella facciata del Palazzo di S. E. il Sig. Gerolamo Conte della Torre, Maresciallo della Provincia, in cui a eterna memoria vi si vede ancora incisa in pietra l'effigie di M. V. di Monte Santo).

Il trasferimento della scultura da Gorizia in un luogo lontano e appartato dovette avvenire con ogni probabilità nei primi anni dopo il 1918, quando il palazzo dei Torriani fu destinato a ospitare la Prefettura di Gorizia e altresì in coincidenza con un processo, già ricordato sopra, mirante alla rimozione dei segni e dei documenti non puntualmente favorevoli alle interpretazioni filoitaliane che sussistevano in città.

³⁶ PASCONI 1746, pp. 112–113.

³⁷ La tela è stata riprodotta a stampa più volte specialmente tra il 1938 e il 1939, sempre senza che ne sia indicato il luogo in cui si trova o si trovava.

³⁸ *Compendio storico* 1841; cf. GORIAN 1999.

Cionondimeno la processione, guidata dal patriarca Adeodato Piazza, con il quadro della Madonna di Monte Santo sostò il 17 giugno 1939 davanti alla Prefettura³⁹ per ricordare il luogo in cui il 6 giugno 1717 il vescovo di Pedena, mons. Giorgio Francesco Marotti,⁴⁰ aveva incoronato in modo solennissimo quel simulacro tanto venerato: fu un altro effetto dei compromessi e della confusione dilagante tra iniziative ecclesiastiche e ingerenze politiche.

Dopo che il 10 ottobre 1982 fu segnalata proprio a Mariano la presenza della scultura che riproduce l'immagine mariana di Monte Santo e ne fu proiettata la diapositiva, si avviarono forme varie di interessamento, incominciando dalla riproduzione fotografica (fig. 3) a cura del parroco di Mariano di allora, don Ilario Brezigar.⁴¹ Nel 1986 Marino Medeot⁴² diede alle stampe un articolo che comprende anche un'immagine della scultura, purtroppo imbrattata dai colombi secondo una sorte che si è ripetuta nonostante talune protezioni non proprio felici mediante reti verdi. Un'altra riproduzione apparve poi sulla *Voce Isontina* del 20 maggio 1989, poco prima che se ne riparlasse nel convegno del 27 ottobre 1989 e quindi negli atti relativi già citati.

Senza rifare qui la storia della bibliografia che riguarda il Monte Santo, si deve aggiungere, a proposito dell'incoronazione del 1717 e soprattutto della copia scolpita, qualche altro titolo, benché non sempre si sia tenuto conto di questa anche dopo la sua scoperta.⁴³

Nel suo ampio e particolareggiato racconto di quell'incoronazione il Pasconi sfoggia grande attenzione ed eleganza lessicale, dimostrandosi in modo particolare attento e insistente nell'edizione dei cronogrammi, al punto che finisce per risultare eccezionale il suo riferimento alla data del 1717 in cifre arabe.

Dopo avere esaltato le decorazioni con le quali era splendidamente rivestito il Santuario,⁴⁴ indica la Vergine »*beatissima redimita coronis, variisque elegantis pennicilli coloribus et splendoribus irradiata*« e legge la scritta che era aggiunta (*CORONATA TRIUMPHAT*), in corrispondenza con il criterio e il senso di tutto l'impianto ornamentale distribuito attorno e dentro il Santuario, ma anche davanti al palazzo dei Torriani.

La data di quell'anno, il 1717, viene più volte inserita in ciascun cronogramma o *Chronographicum*, che, com'è noto, si fonda sulle maiuscole all'interno di ciascun lemma o epigrafe che permettono di leggere l'anno dell'evento.

La serie di trascrizioni riprende brevi passi delle Scritture sacre (regolarmente citate in nota) e rivela il frutto del grande virtuosismo dell'autore, anche se chi le ha

³⁹ *L'idea del popolo*, 17 giugno 1939.

⁴⁰ Prima che si istituisse la sua arcidiocesi, prima cioè del 1751, Gorizia ricorse altre volte a vescovi delle diocesi suffraganee di Aquileia. Il medesimo mons. Giorgio Francesco Marotti, ad esempio, fu invitato a celebrare la messa nel luglio 1716 per la prima volta a Gorizia nella nuova chiesa dedicata a sant'Ignazio, ma non ancora consacrata.

⁴¹ Subito dopo che si seppe che la scultura era stata scoperta a Mariano del Friuli (in via Cavour 5) il parroco di allora, don Ilario Brezigar, provvide a fotografarla: oggi quella fotografia è depositata nella Biblioteca del Seminario Teologico di Gorizia grazie alla cura della dott.ssa Isabella Sgoifo.

⁴² MEDEOT, M. 1986, p. 348.

⁴³ MLAKAR 2017, p. 57; *Il Monte Santo* 2017, p. 54.

⁴⁴ PASCONI 1746, p. 121. Su Gaspare Pasconi: MARTINA 2009c.

riproposte nel 1939⁴⁵ osservò giustamente che l'autore »più del latino non classico, voleva far apparire la data del memorando avvenimento«.

Si incomincia con:

saCratVs Coronatae DeIparae triVMPhVs

Ed è compresa tra i cronogrammi, sia pure soltanto nelle prime righe, l'epigrafe fatta preparare per conto di Gerolamo della Torre che egli voleva applicata al grande arco trionfale sotto il quale davanti al suo palazzo doveva svolgersi l'incoronazione:

*VI IVnII Coronatae DeIparae MontIs sanCtI*⁴⁶

All'architrave del portale d'accesso al Santuario era applicato, sorretto da due angeli, il seguente *lemma* che assicurava l'indulgenza plenaria a chi avesse venerato per otto giorni Maria, regina del Cielo:

InDVLgentIa pLenarIa

SaCra OctIDvana CeLebrItate Coronatae

CoeLI regI-nae

Alle estremità dell'arco trionfale erano rappresentate le quattro parti del mondo che offrivano alla Regina dei Cieli gli scettri dei regni terreni. Sulla destra si leggeva il seguente *lemma* o *epiphonema* con un invito a ricorrere al Santuario quale rifugio:

eCCe refVgIVM aDest, VenIte

E un secondo *lemma* invitava a rendere onore alla Vergine Madre di Cristo:

hVIC VirgInI ChrIstI parentI honoreM Date

Nella bibliografia riguardante il Monte Santo occupano un posto molto ampio il ricordo e la descrizione dell'incoronazione avvenuta il 6 giugno 1717: vi erano riflessi e concentrati in modo esemplare la storia e i significati della religiosità e in particolare della devozione mariana in ambito goriziano.⁴⁷

Il Monte Santo che emerge e domina a settentrione di Gorizia si propone visibilmente come meta alta e suggestiva che si fa desiderare, aprendosi verso altri mondi, come conquista di conoscenza e di raggiungimenti che si fanno percepire in tante prospettive: queste, superando la piatta uniformità quotidiana, si spalancano sempre a visioni suggestive, ricche e dense di sapori e di significati.

Nel giungere lassù si provava e si può continuare a provare una consolazione intima e veramente beata: il rapimento, per tanti aspetti paradisiaco, ci invadeva dopo ogni salita e ci imbeveva ancora a lungo, sicché la discesa non era un distacco ma una scia felice.

È anche per questo che a circa un terzo della discesa ciascuno di noi, rientrando in sé stesso, godeva nell'inserirsi nella nicchia che, incisa nel fianco roccioso sulla

⁴⁵ *La Madonna di Monte Santo*, febbraio 1939, p. 2.

⁴⁶ PASCONI 1746, pp. 106, 121–125; a p. 125, alla fine di un lungo elogio, compare ancora un *lemma*: *DeVoVet CoetVs MontIs SanCtI*.

⁴⁷ Ad esempio: KLINEC 1997, pp. 56–63; MLAKAR 2012, pp. 11–13; NICOLAUSIG 2017, pp. 50–52.

sinistra della via e contornata da tantissime crocette in legno affidate da ciascun pellegrino,⁴⁸ ci faceva riandare al riposo della Madonna col Bambino in braccio, come si vede nel simulacro venerato nel Santuario. Ciascuno di noi, uno alla volta, si appoggiava devotamente silenzioso in quella nicchia che faceva provare a lungo un sollievo che non riguardava la fatica fisica ma l'attesa di un ritorno alla vita di ogni giorno più e meglio sostenuti, grazie all'esperienza che ci aveva trasmesso quell'andare verso sublimità che continuavano a vibrare per tanto tempo in noi e a nutrirci.

⁴⁸ NICOLOSO CICERI 1982, p. 349; MARUŠIČ, J. 1990, p. 119.

Bibliografija

Arhivi

AAFP = Arhiv (nekdanje) Avstrijske frančiškanske province sv. Bernardina, Dunaj
 ACAG = Archivio della Curia Arcivescovile di Gorizia
 ARS = Arhiv republike Slovenije, Ljubljana
 ASFP = Arhiv Slovenske frančiškanske province sv. Križa, Ljubljana
 ASGO = Archivio di Stato di Gorizia
 ASGP = Archivio Storico Provinciale di Gorizia
 AULj = Arhiv uršulinskega samostana, Ljubljana
 BCG = Biblioteca Civica di Gorizia
 BCU = Biblioteca Civica »V. Joppi« di Udine
 BSI = Biblioteca Statale Isontina di Gorizia
 KFSK = Knjižnica Frančiškanskega samostana Kostanjevica, Kostanjevica pri Gorici
 KFSL = Knjižnica Frančiškanskega samostana Ljubljana - Center, Ljubljana
 NŠAL = Nadškofijski arhiv Ljubljana
 PANG = Pokrajinski arhiv v Novi Gorici
 ŠAK = Škofijski arhiv Koper

Pogosto citirani rokopisni viri

ASFP, IIb-12a, *Breviarium* 1776

Arhiv Slovenske frančiškanske province sv. Križa (ASFP), IIb-12a, predal Samostan Sveta gora, *Breviarium Ecclesiae et Conventus B. Virginis Gratiarum in Monte Sancto supra Goritiam*, 1776, rokopis.

KFSL, FAJDIGA 1777

Knjižnica Frančiškanskega samostana Ljubljana - Center, Ljubljana (KFSL), Maver FAJDIGA, *Bosnia Seraphica seu Chronologico-Historica descriptio Provinciae Bosniae, dein Bosniae Croatiae, nunc Provinciae S. Crucis Croatiae Carnioliae ordinis minorum S. Francisci strictioris observantiae nuncupatae in tres partes divisa [...]/ congesta a P. Mauro Faidiga ejusdem Ordinis et Provinciae Alumno. Anno 1777*, rokopis.

KFSK, KPSŠ/4643, *Breviarium* 1778

Knjižnica Frančiškanskega samostana Kostanjevica, Kostanjevica pri Gorici (KFSK), KPSŠ/4643, *Breviarium historicum tripartitum ecclesiae et conventus Bmae Virginis Gratiarum*, 1778, rokopis.

ASFP, III-9, *Provincialni protokol* 1

ASFP, III-9, zbirka rokopisov, *Chronologia seu Series capitulorum, ministrorumque provincialium, Provinciae Bosnae, Croatiae et Carnioliae*, [16. 4. 1676 - 26. 9. 1736], rokopis.

ASFP, III-9, *Provincialni protokol 2*

ASFP, III-9, zbirka rukopisov, *Chronologica descriptio continuata. Complectens omnia acta tam generalia, quam provincialia et seriem capitulorum, congregationum aliarumque difinitorialium legum, ordinationum, decretorum & progressuum Provinciae s. Crucis Croatiae et Carnioliae ordinis minorum strictioris observantiae s.p.n. Francisci. Post expletum primum tomum deductam in hoc secundo sub ministeriatu a.r.p. Caspari Pasconi lec. emerit. anno a virgineo partu MDCCXXI incipiendo a die 28 mensis octobris*, rukopis.

ASFP, III-8a, *Tyrocinium 1658*

ASFP, III-8a, zbirka rukopisov, *Tyrocinium seraphicum. Seu liber continens nomina, cognomina, aetatem, qualitatem, et Patriam eorum qui egressi de Aegypto, magno Dei beneficio, et gratia Singulari a mundo segregati, et in Dei ministerium uocati, in Prouincia Bosnae Croatiae et Carnioliae ad probationis annum admissi, eodemque faeliciter absoluto solemnem professionem iuxta sacros canones, Conc[ilii] Trid[entinii] et constitutionum apostolicarum decreta, emiserunt, uel ante completum eundem probationis annum ob certas, et legitimas causas ad propria Sunt remissi. In duas divisus partes quarum prior nouiter indutorum, posterior uero solemniter professorum seriem continet. Sub prouincialatu Reu[erendissi]mi patris Pauli de Tauris lectoris Iubilati, prouinciarum Austriae, Sanctae Mariae Hungariae, Bohemiae, et ordinis patris, nec non commissarii generalis etc. Et sequentium. 1658*, rukopis.

Literatura

Aquileia e il suo patriarcato 2000

Aquileia e il suo patriarcato. Atti di Convegno internazionale di studio (edd. Giuseppe Bergamini, Silvano Cavazza, Sergio Tavano), Udine 2000.

AMBROŽIČ 2016

Matjaž Ambrožič, Historični zvonovi zvonarja Gašperja Franchija, *Miscellanea. Acta Ecclesiastica Sloveniae*, XXXVIII, 2016, pp. 61–94.

ANGELELLI 1997

Walter Angelelli, s. v. Filippo da Verona, *Dizionario biografico degli italiani*, XLVII, Roma 1997, pp. 770–772.

Atti delle visite pastorali 1994

Atti delle visite pastorali negli arcidiaconati di Gorizia, Tolmino e Duino dell'arcidiocesi di Gorizia (1750–1759) = *Vizitacijski zapisniki goriškega, tolminskega in devinskega arhidiakonata goriške nadškofije (1750–1759)* = *Die Berichte der Pastoralvisitationen in den Archidiakonaten Görz, Tolmin und Duino der Erzdiözese Görz (1750–1759)* (edd. Franc Kralj, Luigi Tavano), Gorizia 1994 (Atti delle visite pastorali di Carlo Michele d'Attems arcivescovo di Gorizia 1752–1774 = *Vizitacijski zapisniki goriškega nadškofa Karla Mihaela grofa Attemsa 1752–1774* = *Die Berichte der Pastoralvisitationen des Görzer Erzbischofs Karl Michael von Attems 1752–1774*, 1).

Atti delle visite pastorali 2000

Atti delle visite pastorali negli arcidiaconati di Gorizia, Tolmino e Duino dell'arcidiocesi di Gorizia (1762–1773) = *Vizitacijski zapisniki goriškega, tolminskega in devinskega arhidiakonata goriške nadškofije (1762–1773)* = *Die Berichte der Pastoralvisitationen in den Archidiakonaten Görz, Tolmin und Duino der Erzdiözese Görz (1762–1773)* (edd. Franc Kralj, Luigi Tavano), Gorizia 2000 (Atti delle visite pastorali di Carlo Michele d'Attems arcivescovo di Gorizia 1752–1774 = *Vizitacijski zapisniki goriškega nadškofa Karla Mihaela grofa Attemsa 1752–1774* = *Die Berichte der Pastoralvisitationen des Görzer Erzbischofs Karl Michael von Attems 1752–1774*, 4).

Augsburg, die Bilderfabrik 2001

Augsburg, die Bilderfabrik Europas. Essays zur Augsburger Druckgraphik der Frühen Neuzeit (ed. John Roger Pass), Augsburg 2001.

Augsburger Barock 1968

Augsburger Barock (Augsburg, Rathaus und Holbeinhaus, 15. 6. – 13. 10. 1968, ed. Christina Thon), Augsburg 1968.

Augsburger Buchdruck 1997

Augsburger Buchdruck und Verlagswesen. Von den Anfängen bis zur Gegenwart (edd. Helmut Gier, Johannes Janota), Wiesbaden 1997.

Ave Marija 1952

Ave Marija. Koledar za leto 1952, Lermonte 1952.

BADOGLIO, MUTO, OLM 2016

Gianluca Badoglio, Mario Muto, Walther Olmi, *Skrivnostni Sabotin*, Šempeter pri Gorici 2016.

BATTISTI 1923

Carlo Battisti, Donazioni medievali al Convento dei Minori Conventuali in Gorizia, *Studi Goriziani*, I, 1923, pp. 3–35.

BAVČER 1991

Martin Bavčer, *Zgodovina Norika in Furlanije* (prevedel Valentin Zdravko Jelinčič), Ljubljana 1991.

BENEDIK 2008

Metod Benedik, Il santuario di Sveta Gora - Monte Santo nella cronaca di padre Maver Fajdiga, *Santuari di confine. Una tipologia? Atti del Convegno di studi* (ed. Andrea Tilatti), Gorizia 2008, pp. 235–250.

BENZONI 1989

Gino Benzoni, s. v. Della Torre, Lucio, *Dizionario Biografico degli Italiani*, XXXVII, Roma 1989, pp. 593–597.

BERENSON 1957

Bernard Berenson, *Italian Pictures of the Renaissance. Venetian School*, I–II, London 1957 (cf. BERENSON 1958).

BERENSON 1958

Bernard Berenson, *Pitture italiane del Rinascimento. La Scuola Veneta*, I–II, Firenze 1958 (cf. BERENSON 1957).

Biblični leksikon 1984

Biblični leksikon, (edd. Anton Grabner-Haider, Jože Krašovec et al.), Celje 1984.

BLEWETT 2012

Morwenna Blewett, Notes on history of conservation documentation. Examples from the UK and USA, *The conservation of easel paintings* (edd. Joyce Hill Stoner, Rebecca Rushfield), London, New York 2012, pp. 281–285.

BRADANOVIĆ, HOŠKO 2002

Marijan Bradanović, Emanuel Hoško, *Marijin Trsat. Svetište Blažene Djevice Marije, Gospe Trsatske i Franjevački samostan na Trsatu*, Zagreb 2002.

BRADANOVIĆ, HOŠKO 2009

Marijan Bradanović, Emanuel Hoško, *Marijin Trsat*, Zagreb 2009.

BRAGAGLIA VENUTI 2011

Cristina Bragaglia Venuti, Copie e modelli per i Thesenblätter restaurati del Monastero di Sant'Orsola a Gorizia, *Un patrimonio per la città. I beni restaurati del Monastero di Sant'Orsola di Gorizia* (ed. Luca Geroni), Gorizia 2011, pp. 32–50.

BRALIĆ 2014

Višnja Bralić, Slikar Cristoforo Tasca između središta i periferije, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, XXXVIII, 2014, pp. 117–132.

BRECELJ 1992

Marijan Breclj, Sakralni objekti v župniji Kromberk, *Goriški letnik*, XIX, 1992, pp. 141–154.

BRUMAT 1924

Miroslav Brumat, *Na Sv. Goro!*, Gorica 1924.

CALDINI 1930

Paola Caldini, Gli Stati provinciali goriziani, *Memorie Storiche Forogiuliesi*, XXVI, 1930, pp. 75–154.

CASTELLIZ 1922

Francesco Castelliz, *Il Santuario e la Sacra Effigie del Monte Santo di Gorizia*, Udine 1922.

CAVAZZA 1999

Silvano Cavazza, Una società nobiliare. Trasformazioni, resistenze, conflitti, *Gorizia Barocca. Una città italiana nell'impero degli Asburgo* (Gorizia, Castello di Gorizia, Biblioteca Statale Isoncina, Museo della Arcidiocesi di Gorizia, 18. 12. 1999 – 30. 4. 2000, edd. Silvano Cavazza, Marino De Grassi), Mariano del Friuli 1999, pp. 211–227.

CAVAZZA 2011

Silvano Cavazza, s. v. Edling, Rodolfo Giuseppe, arcivescovo, *Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei Friulani*, 3. *L'età contemporanea*, Udine 2011, pp. 1353–1356.

CEJ 2017

Ciril Metod Cej, *Tebi, milostna Svetogorska Kraljica. Zgodovina božje poti na Sveti gori*, Nova Gorica 2017.

CERVANI 1981

Giulio Cervani, Litorale austriaco e Contea di Gorizia. Riflessi locali della politica austriaca di riforme nel secolo XVIII, *Da Maria Teresa a Giuseppe II. Gorizia, il Litorale, l'Impero* (Gorizia, Palazzo Attems, 29. – 30. 11. 1980), Udine 1981, pp. 35–49.

CEVC 1975

Emilijan Cevc, Umetnostna preteklost na Pivki, *Ljudje in kraji ob Pivki* (ed. Silvo Fatur), Postojna 1975, pp. 83–97.

CEVC 1990

Emilijan Cevc, Stara cerkev na Sveti Gori, *Sveta Gora 1539–1989. Gradivo s strokovnega srečanja* (ed. Branko Marušič), Gorica 1990, pp. 60–72.

CEVC 1993

Emilijan Cevc, Umetnostnozgodovinska pričevalnost frančiškanskega samostana v Kamniku in okolici, *500 let frančiškanov v Kamniku. Zbornik referatov zgodovinskega simpozija 1992* (ed. Emilijan Cevc), Kamnik 1993, pp. 9–16.

Chromatii Aquileiensis 1974

Chromatii Aquileiensis Opera (edd. Raymund Etaix, Joseph Lemairé), Turnolt 1974.

Chronologia 1718

Chronologia historico-legalis Seraphici Ordinis. Continens omnia capitula, & congregationes generales, constitutiones, & statuta emanata ab anno 1633 usque ad annum 1718. His sunt annexa brevia pontificia, necnon SS. Congregationum decreta edita pro felici gubernio religionis suo loc, & tempore disposita. Item ad calcem adest ultima compilatio statutorum, vulgò dicta statuta Sambucae. Opus minoribus observantibus, reformatis, discalceatis, ac recollectis tam superioribus, quàm subditis necessarium, III/I, Venetiis 1718.

Compendio storico 1841

Compendio storico della erezione istruzione e riedificazione del Santuario di Maria Ss. di Monte Santo sopra Salcano vicino Gorizia, Udine 1841.

Constitutiones 2016

Constitutiones generales. Statuta generalia Ordinis Fratrum Minorum, Romae 2016; cf. <https://drive.google.com/drive/folders/0B9rPUw7N-EP8cmiOXJ6Z0dBMW8> (1. 3. 2021).

CORONINI CRONBERG 1769

Rodolfo Coronini Cronberg, *Tentamen genealogico-chronologicum promovendae seriei Comitum et rerum Goritiae*, Viennae 1769.

COSENTINO 2015

Antonino Cosentino, Practical notes on ultraviolet technical photography for art examination, *Conservar Património*, XXI, 2015, pp. 53–62.

COSSÁR 1939

Ranieri Mario Cossár, L'incoronazione della B. V. di Monte Santo e il Patriziato Goriziano, *La Madonna di Monte Santo nel IV centenario della apparizione 1539–1939*, Gorizia, Trento 1939, pp. 33–34.

COSSÁR 1948

Ranieri Mario Cossár, *Storia dell'arte e dell'artigianato in Gorizia*, Pordenone 1948.

COVA 2005

Ugo Cova, *Trieste e il suo Hinterland in epoca austriaca. Rapporti economico-istituzionali con Carinzia, Stiria, Gorizia, Istria e Veneto*, Udine 2005.

CURTOTTI 2001

Donata Curtotti, »Tutte le religiose che in questo Monastero di S. Orsola vissero, e morirono«, *Il monastero di Sant'Orsola a Gorizia. Trecento anni di storia e arte* (ed. Luca Geroni), Gorizia 2001, pp. 47–65.

CZOERNIG 1987

Carl von Czoernig, *Gorizia. La Nizza austriaca* (traduzione di Ervino Pocar), Gorizia 1987.

ČAPETA RAKIĆ 2017

Ivana Čapeta Rakić, I Santacroce e l'Adriatico orientale, *I Santacroce. Una famiglia di pittori del Rinascimento a Venezia*, Cinisello Balsamo (MI) 2017, pp. 28–63.

ČERV 1883

Anton Červ, *Sveta Gora pri Gorici. Zgodovina te Božje poti*, Gorica 1883 (cf. ČERV 1909).

ČERV 1909

Anton Červ, *Sveta Gora pri Gorici. Zgodovina te Božje poti*, Gorica 1909 (cf. ČERV 1883).

De Augsburg a Quito 2015

De Augsburg a Quito. Fuentes grabadas del arte jesuita quiteño del siglo XVIII (Quito, Iglesia y Convento de La Compañía de Jesús, 31. 7. – 3. 12. 2014, ed. Almerindo Ojeda y Alfonso Ortiz), Quito 2015; cf. <https://colonialart.org/exhibits/de-augsburgo-a-quito-fuentes-grabadas-del-arte-jesuita-del-siglo-xviii> (22. 9. 2020).

DELLA BONA 1855–1856

Giuseppe Domenico Della Bona, *Osservazioni ed aggiunte sopra alcuni passi dell'Istoria della Contea di Gorizia di Carlo Morelli di Schönfeld*, IV, Gorizia 1855–1856 (cf. DELLA BONA 2003).

DELLA BONA 2003

Giuseppe Domenico Della Bona, *Osservazioni ed aggiunte sopra alcuni passi dell'Istoria della Contea di Gorizia di Carlo Morelli di Schönfeld*, IV, Mariano del Friuli 2003 (cf. DELLA BONA 1855–1856).

DELLA CHIESA 1975

Bruno Della Chiesa, I pittori da Santa Croce. Francesco di Simone e Francesco Rizzo di Bernardo, *I pittori bergamaschi dal XIII al XIX secolo. Il Cinquecento*, I, Bergamo 1975, pp. 487–519.

DELLA CHIESA, BACCHESCHI 1976

Bruno Della Chiesa, Edi Baccheschi, I pittori da Santa Croce. Vincenzo di Bernardo, Giovanni de Vecchi, Girolamo da Santa Croce, Francesco di Girolamo da Santa Croce, Pietro Paolo da Santa Croce, *I pittori bergamaschi dal XIII al XIX secolo. Il Cinquecento*, II, Bergamo 1976, pp. 1–83.

DEL NEGRO 1990

Piero Del Negro, Venezia e la fine del patriarcato d'Aquileia, *Carlo Michele d'Attems primo arcivescovo di Gorizia (1752–1774) fra curia romana e Stato asburgico, II. Atti del Convegno* (edd. Luigi Tavano, France M. Dolinar), Gorizia 1990, pp. 31–58.

D'ISCHIA 1684

Gian Giacomo d'Ischia, *Historia della principale Contea di Gorizia nella Provincia Foro-Julienne*, Udine 1684.

DOLINAR 1990

France M. Dolinar, s. v. Marotti, Georg Xaver (1683–1740), *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1198 bis 1448. Ein biographisches Lexikon*, Berlin 1990, p. 296.

DOLNIČAR 2003

Janez Gregor Dolničar, *Zgodovina ljubljanske stolne cerkve. Ljubljana 1701–1714* (ed. Ana Lavrič), Ljubljana 2003.

DORSI 1980

Pierpaolo Dorsi, L'organizzazione della giustizia a Gorizia tra il 1783 e il 1850, *Studi Goriziani*, LI–LII, 1980, pp. 41–51.

DORSI 1983

Pierpaolo Dorsi, Il sistema dei giudizi locali nel Goriziano tra XVIII e XIX secolo, *Quaderni Giuliani di Storia*, I, 1983, pp. 9–62.

EDELMAYER 2000

Friedrich Edelmayer, La casa d'Austria e la fine del patriarcato d'Aquileia, *Aquileia e il suo patriarcato. Atti di Convegno internazionale di studio* (edd. Giuseppe Bergamini, Silvano Cavazza, Sergio Tavano), Udine 2000, pp. 566–567.

ESSER 1970

Kajetan Esser, *Origins of the Franciscan Order*, Chicago 1970.

ETZI 2007

Priamo Etzi, *Iuridica franciscana. Pravne poti skozi zgodovino treh Frančiškoviških redov*, Ljubljana 2007.

FABIANI 1894

Placidus Fabiani, Die theologische Hauslehranstalt der kroatisch-krainischen Franciscaner-Ordensprovinz »vom heiligen Kreuze«, in: Hermann Zschokke, *Die theologischen Studien und Anstalten der katholischen Kirche in Österreich. Aus Archivalien*, Wien, Leipzig 1894, pp. 1190–1197.

FACCHINETTI 2017

Simone Facchinetti, Ritorno ai Santacroce, *I Santacroce. Una famiglia di pittori del Rinascimento a Venezia*, Cinisello Balsamo (MI) 2017, pp. 12–27.

FELIZETTI 2015

Paul Felizetti, *Jakob Schell von und zu Schellenburg. Ein Edelmann aus Sterzing in der Krain*, Ridnaun 2015.

FERRARI 2005

Liliana Ferrari, Il clero curato, *Cultura slovena nel Goriziano*, Gorizia 2005, pp. 209–226.

FINN 2012

Clare Finn, Written documentation for paintings conservation, *The conservation of easel paintings* (edd. Joyce Hill Stoner, Rebecca Rushfield), London, New York 2012, pp. 271–276.

FIOCO 1916

Giuseppe Fiocco, I pittori da Santacroce, *L'Arte*, XIX, 1916, pp. 179–205.

FIRST 1994

Blaženka First, Dokumentarne grafične upodobitve, *Dokumenti slovenstva* (ed. Jože Žontar), Ljubljana 1994, pp. 184–188.

Fonti giudiziarie 1989

Fonti giudiziarie e militari austriache per la storia della Venezia Giulia. Oberste Jusizstelle e Innerösterreichischer Hofkriegsrat (ed. Ugo Cova), Roma 1989 (Quaderni della Rassegna degli Archivi di Stato, 58).

FRANCETIĆ 1718

Petar Francetić, *Tersactum Coronata Deipara Virgine Insigne sive Triumphus Gloriosissimus B. Mariae Virginis Matris Gratiarum*, Venetiis 1718.

FRANKL 2000

Karl Heinz Frankl, L'Impero e il patriarcato di Aquileia nell'epoca moderna, *Aquileia e il suo patriarcato. Atti di Convegno internazionale di studio* (edd. Giuseppe Bergamini, Silvano Cavazza, Sergio Tavano), Udine 2000, pp. 467–485.

FRIEDLMAIER 1998

Karin Friedlmaier, *Johann Georg Bergmüller. Das druckgraphische Werk*, Marburg 1998.

FURLAN 1926

Alfonz Furlan, Pisatelji frančiškanske hrvatsko-kranjske pokrajine sv. Križa, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, XXI/1–2, 1926, pp. 29–57.

GARTNER LENAC 2009

Nadja Gartner Lenac, Rodbina Kappus, *Vigenjc. Glasilo Kovaškega muzeja v Kropi*, IX, 2009, pp. 7–18, 86–87.

GERM 2001

Tine Germ, *Uvod v ikonografijo*, Ljubljana 2001.

GIACOMELLO 1998

Alessandro Giacomello, Stampa e incisione nel Friuli del Settecento. Le conclusioni del Seminario di Udine, *Studi goriziani*, LXXXVII–LXXXVIII, 1998, pp. 85–124 (cf. GIACOMELLO 2000).

GIACOMELLO 2000

Alessandro Giacomello, *Avvisi di tesi nel Friuli del Settecento*, Gorizia 2000 (cf. GIACOMELLO 1998).

GLAVINIĆ 1648

Francesco Glavinich, *Origine della provincia Bosna Croatia*, Udine 1648 (cf. GLAVINIĆ 2002).

GLAVINIĆ 2002

Franjo Glavinić, *Opis frančiškanskih postojank v Hrvaški, Bosni in v Kranjski* (prevedel p. Bruno Korošak), Nova Gorica, Ljubljana 2002 (cf. GLAVINIĆ 1648).

GLONAR 1928

Joža Glonar, s. v. Hofstetter, Filip, *Slovenski biografski leksikon*, III, Ljubljana 1928, p. 330.

GORIAN 1999

Rudj Gorian, Gorizia e i domini asburgici nel »Calendario ordinario« di Vienna, *Gorizia Barocca. Una città italiana nell'impero degli Asburgo* (Gorizia, Castello di Gorizia, Biblioteca Statale Isontina, Museo della Arcidiocesi di Gorizia, 18. 12. 1999 – 30. 4. 2000, edd. Silvano Cavazza, Marino De Grassi), Mariano del Friuli 1999, pp. 254–259.

GORIAN 2009a

Rudj Gorian, s. v. Dragogna, Matteo, notaio e cronista, *Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei Friulani*, 2. *L'età veneta*, Udine 2009, pp. 995–996.

GORIAN 2009b

Rudj Gorian, s. v. Marusig, Giovanni Maria, poeta e poligrafo, *Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei Friulani*, 2. *L'età veneta*, Udine 2009, pp. 1632–1634.

Gorica 2002

Goriza 1001–2001. Slovenci v Gorici = Goriza 1001–2001. Gli Sloveni di Gorizia, Gorica 2002.

GRAUS 1885

Johann Graus, Die Wallfahrtskirche am »Heiligen Berge« bei Görz, *Die Kirchenschmuck*, XVI, 1885, pp. 140–142.

GRAUS 1886

Johann Graus, Die Wallfahrtskirche am »Heiligen Berge« bei Görz, *Die Kirchenschmuck*, XVII, 1886, pp. 12–15.

GROSSI 2001

Arianna Grossi, *Annali della Tipografia Goriziana del Settecento*, Gorizia 2001.

GRUDEN 1908

Josip Gruden, Praznoverje in mistiške sekte v protestantski dobi, *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, XVIII, 1908, pp. 60–66.

GUARDUCCI 2009

Anna Guarducci, *L'utopia del catasto nella Toscana di Pietro Leopoldo. La questione dell'estimo geometrico-particellare nella seconda metà del Settecento*, Borgo San Lorenzo (FI) 2009.

Handbücher und Karten 1988

Handbücher und Karten zur Verwaltungsstruktur in den Ländern Kärnten, Krain, Küstenland und Steiermark bis zum Jahre 1918. Ein historisch-bibliographischer Führer = Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918. Zgodovinsko-bibliografski vodnik = Manuali e carte sulle strutture amministrative nelle province di Carinzia, Carniola, Litorale e Stiria fino al 1918. Guida storico-bibliografica (ed. Jože Žontar), Graz 1988.

HEINEMANN 1962

Fritz Heinemann, *Giovanni Bellini e i belliniani*, I–II, Venezia 1962.

HEINEMANN 1991

Fritz Heinemann, *Giovanni Bellini e i belliniani. Supplemento e Ampliamenti*, Hildesheim, Zürich, New York 1991.

HELFERT 1860–1861

Alexander Helfert, *Die österreichische Volksschule. Geschichte, System, Statistik*, I–III, Prag 1860–1861.

HÖFLER 2001

Janez Höfler, *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Primorska. Oglejski patriarhat, Goriška nadškofija, Tržaška škofija*, Nova Gorica 2001.

HOŠKO 1985

Franjo Emanuel Hoško, Nastavna osnova filozofije i teologije u školama hrvatskih franjevaca, *Samostan Male braće u Dubrovniku* (ed. Justin V. Velnić), Zagreb, Dubrovnik 1985 (Analecta Croatica Christiana, 21), pp. 199–217.

HOŠKO 1998

Franjo Emanuel Hoško, s. v. Francetić, Petar, *Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb 1998; cf. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6232> (8. 5. 2018).

HOŠKO 2002

Franjo Emanuel Hoško, *Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb 2002.

HOŠKO 2004

Franjo Emanuel Hoško, *Trsatski franjevci. Pet i pol stoljeća služenja Trsatskom svetištu*, Rijeka 2004.

HOŠKO 2013

Franjo Emanuel Hoško, Odgoj i obrazovanje u franjevačkom samostanu u Brežicama, *S patri smo si bili dobri. Tri stotletja brežiških frančiškanov* (ed. Jože Škofljanec), Krško, Ljubljana 2013, pp. 275–301.

HOŠKO 2015

Emanuel Hoško, Krunidba lika Majke Božje Trsatske prije 300 godina, *Marijin Trsat. Vjestnik svetišta Majke Božje Trsatske*, XLVIII/2, 2015, pp. 4–5.

HRIBERŠEK 2018

Matej Hriberšek, Rokopis frančiškanske kronike Mavra Fajdige (1777), *Starejši mediji slovenske književnosti. Rokopisi in tiski*, Ljubljana 2018 (Simpozij Obdobja, 37), pp. 95–103.

IANCIS 2001

Paolo Iancis, »Manifattori e lavoranza«. *Le forme del lavoro a Gorizia nel Settecento*, Mariano del Friuli 2001.

Il »Cristo morto« 2007

Il »Cristo morto« di Filippo da Verona pittore itinerante (ed. Angelo Mazza), Cesena 2007.

Il Monte Santo 2017

Il Monte Santo. A 300 anni dall'incoronazione (ed. Vanni Feresin), Gorizia 2017 (Supplemento a *Bor San Roc*, XXIX, 2017).

INGRAO 1979

Charles W. Ingraio, *In Quest and Crisis. Emperor Joseph I and the Habsburg Monarchy*, West Lafayette 1979.

IRIARTE 2013

Lázaro Iriarte, *Povijest franjevaštva*, Zagreb 2013.

I Santacroce 2017

I Santacroce. Una famiglia di pittori del Rinascimento a Venezia, Cinisello Balsamo (MI) 2017.

ISPHORDING 1982

Eduard Isphording, *Gottfried Bernhard Göz 1708–1774. Ölgemälde und Zeichnungen. Textband*, Weissenhorn 1982.

ISPHORDING 1984

Eduard Isphording, *Gottfried Bernhard Göz 1708–1774. Ölgemälde und Zeichnungen. Tafelband*, Weissenhorn 1984.

ISPHORDING 1997

Eduard Isphording, *Gottfried Bernhard Göz 1708–1774. Ein Augsburger Historienmaler des Rokoko und seine Fresken*, Weissenhorn 1997.

Jakob Schell 1843

Jakob Schell von und zu Schellenburg und seine Stiftungen, Laibach 1843.

JUG 1943

Stanko Jug, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja. Kronologija, obseg in vpadna pota, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, XXIV, 1943, pp. 1–61.

Katalog Galerije 1950

Katalog Galerije slika Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1950.

KLEMENČIČ 2013

Matej Klemenčič, *Francesco Robba (1698–1757). Beneški kipar in arhitekt v Ljubljani*, Maribor 2013.

KLEMENČIČ, LUCCHESI, ŠERBELJ 2016

Matej Klemenčič, Enrico Lucchese, Ferdinand Šerbelj, Pietà Antonia Belluccia za Schellenburgov Križev oltar pri ljubljanskih frančiškanih, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. s. LII, 2016, pp. 119–146.

KLINEC 1955

Rudolf Klinec, *Marija v zgodovini Goriške*, Gorica 1955.

KLINEC 1997

Rudolf Klinec, *Kronanje svetogorske Matere božje 1717–1997*, Nova Gorica, Sveta Gora pri Gorici 1997.

KOBLAR 1896

Anton Koblar, Regesti farnega arhiva v Kamniku, *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, VI/4–5, 1896, pp. 130–147, 174–187.

KOGOJ 2006

Marija Jasna Kogoj, *Uršulinke in njihovo vzgojno poslanstvo. Uršulinski samostan v Ljubljani na prehodu iz avtonomije v Rimsko unijo, s posebnim poudarkom na šolstvu v letih 1868 in 1918*, Ljubljana 2006.

KOROŠAK 2004

Bruno Korošak, O domnevni prvotni cerkvi na Sveti Gori, *Svetogorska Kraljica*, XI/4, 2004, pp. 42–43.

Kos, F. 1902

Franc Kos, Iz arhiva grofa Sig. Attems v Podgori, *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, XII, 1902, pp. 97–131.

Kos, F. 1919–1920

Franc Kos, K zgodovini Gorice v srednjem veku, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, I, 1919–1920, pp. 4–20.

Kos, F. 1920

Franc Kos, Zgodovinske drobtine iz Goriške, *Čas*, XIV, 1920, pp. 107–114.

Kos, F. 1921–1923

Franc Kos, K zgodovini Gorice v srednjem veku, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, II–III, 1921–1923, pp. 1–15.

Kos, F. 1923

Franc Kos, Solkan v srednjem veku, *Jadranski almanah za leto 1924*, Trst 1923, pp. 135–142.

Kos, F. 1924–1925

Franc Kos, K zgodovini Gorice v srednjem veku, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, IV–VI, 1924–1925, pp. 1–9.

Kos, F. 1926–1927

Franc Kos, K zgodovini Gorice v srednjem veku, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, VII–VIII, 1926–1927, pp. 30–33.

Kos, M. 1954

Milko Kos, *Urbarji Slovenskega primorja*, II, Ljubljana 1954 (Srednjeveški urbarji za Slovenijo, 3. Viri za zgodovino Slovencev, 3).

KRAJNIK 1989

Pavel Krajnik, *Marijina hiša. Ob 450-letnici Marijinega prikazanja na Skalnici - Sveti gori pri Gorici*, Ljubljana, Sveta Gora pri Gorici 1989.

KRAJNIK 1990

Pavel Krajnik, Pogled v svetogorsko zgodovino, *Sveta Gora 1539–1989. Gradivo s strokovnega srečanja* (ed. Branko Marušič), Gorica 1990, pp. 11–17.

KRAJNIK 1997

Pavel Krajnik, Svetna oblast pri soočenju s Sveto Goro, *Svetogorska Kraljica*, III/1, 1997, pp. 6–8.

KRAJNIK 1999

Pavel Krajnik, Papež sv. Pij V. piše o Sveti Gori, *Svetogorska Kraljica*, V/1, 1999, pp. 13–15.

KRÄMER, KIRSTEIN 2010

Gode Krämer, Ulrich Kirstein, s. v. Heiß, *Stadtlexikon Augsburg*, Augsburg 2010; cf. <https://www.wissner.com/stadtlexikon-augsburg/artikel/stadtlexikon/heiss/4092> (22. 9. 2020).

La Madonna 1939

La Madonna di Monte Santo nel IV centenario della apparizione 1539–1939, Gorizia, Trento 1939.

LAVRIČ 2010

Ana Lavrič, Ljubljanske baročne bratovščine in njihovo umetnostno naročništvo. Jezuitske kongregacije, *Arhivi. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, XXXIII/2, 2010, pp. 251–286.

LAVRIČ 2011a

Ana Lavrič, Ljubljanske baročne bratovščine in njihovo umetnostno naročništvo. Bratovščine pri redovnih cerkvah, *Arhivi. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, XXXIV/1, 2011, pp. 41–64.

LAVRIČ 2011b

Ana Lavrič, Ljubljanske baročne bratovščine in njihovo umetnostno naročništvo. Bratovščine v župnijskih cerkvah in podružnicah, *Arhivi. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, XXXIV/2, 2011, pp. 295–317.

LAVRIČ 2012

Ana Lavrič, Oprema cerkve in samostana bosonogih avguštincev v Ljubljani, *Acta historiae artis Slovenica*, XVII/1, 2012, pp. 21–55.

LAVRIČ 2014

Ana Lavrič, Zgodovinska in umetnostna dediščina frančiškanskih bratovščin, *Acta historiae artis Slovenica*, XIX/2, 2014, pp. 95–122.

LAVRIČ 2016

Ana Lavrič, Velike Marijine bratovščine na Slovenskem. Ikonografija bratovščin pod okriljem mendikantskih redov, *Acta historiae artis Slovenica*, XXI/2 (= *Vloga cerkvenih bratovščin v likovni umetnosti* = *Religious Confraternities and their Role in Visual Art*, ed. Ana Lavrič, 2016, pp. 119–167).

LAVRIČ, RESMAN 2014

Ana Lavrič, Blaž Resman, Marija Pomagaj na Slovenskem. Layerjeva slika, njene predhodnice in naslednice, *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, LXII/2, 2014, pp. 233–254.

Le morti violenti 1970

Le morti violenti o subitane notate da Gio. Maria Marusig (ed. Luigi Ciceri), Udine 1970.

LESAR 2000

Marko Lesar, Nekdanji ljubljanski frančiškanski samostan, njegova arhitektura in oprema, *Frančiškani v Ljubljani. Samostan, cerkev in župnija Marijinega oznanjenja* (ed. Silvin Krajnc), Ljubljana 2000, pp. 146–200.

LEG 2011

LEG. Libreria Editrice Goriziana. *Catalogo 71*, Gorizia 2011.

LEG 2012

LEG. Libreria Editrice Goriziana. *Catalogo 75*, Gorizia 2012.

LISEC, MARKUŽA 1983

Ljubomir Andrej Lisac, Jože Markuža, s. v. Kumar plemeniti Chumberg, Mihael, *Slovenska biografija. Primorski slovenski biografski leksikon*, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1016500/#primorski-slovenski-biografski-leksikon> (1. 3. 2021) (= *Primorski slovenski biografski leksikon*, 9, 1983).

LÖFFLER 1970

Franz Emil Löffler, *Reformation und Gegenreformation in ihrer Auswirkung auf die österreichische Franziskanerobservanz des 16. Jahrhunderts*, Salzburg 1970 (doktorska disertacija, tipkopis).

LOZAR ŠTAMCAR 1990

Maja Lozar Štamcar, Božjepotne grafične podobice v 18. stoletju na Primorskem in v njihovem zaledju, *Goriški letnik*, XVII, 1990, pp. 21–28.

LUNZER 2009

Renate Luzner, *Irredenti redenti. Intellettuali giuliani del '900*, Trieste 2009.

MACBETH 2012

Rhona MacBeth, The technical examination and documentation of easel paintings, *The conservation of easel paintings* (edd. Joyce Hill Stoner, Rebecca Rushfield), London, New York 2012, pp. 291–305.

MALNI PASCOLETTI 1992a

Maddalena Malni Pascoletti, Ex Universa Philosophia. Stampe barocche con le Tesi dei Gesuiti di Gorizia, *Ex Universa Philosophia. Stampe barocche con le Tesi dei Gesuiti di Gorizia* (Gorizia, Musei Provinciali, december 1992 – marec 1993, ed. Maddalena Malni Pascoletti), Mariano del Friuli 1992, pp. 11–62.

MALNI PASCOLETTI 1992b

Maddalena Malni Pascoletti, Catalogo delle opere, *Ex Universa Philosophia. Stampe barocche con le Tesi dei Gesuiti di Gorizia* (Gorizia, Musei Provinciali, december 1992 – marec 1993, ed. Maddalena Malni Pascoletti), Mariano del Friuli 1992, pp. 63–156.

MALNI PASCOLETTI 2001

Maddalena Malni Pascoletti, Le Thesenblätter del monastero di Sant'Orsola, *Il monastero di Sant'Orsola a Gorizia. Trecento anni di storia e arte* (ed. Luca Geroni), Gorizia 2001, pp. 117–123.

MALNI PASCOLETTI 2009

Maddalena Malni Pascoletti, s. v. Lichtenreiter (Lichtenreit), Johann Michael, *Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei Friulani*, 2. *L'età veneta*, Udine 2009, pp. 1460–1465.

MARTINA 2009a

Alessandra Martina, s. v. Attems (d'), Carlo Michele, vescovo, *Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei Friulani*, 2. *L'età veneta*, Udine 2009, pp. 335–341.

MARTINA 2009b

Alessandra Martina, s. v. Attems (d'), Sigismondo, erudito, *Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei Friulani*, 2. *L'età veneta*, Udine 2009, pp. 345–350.

MARTINA 2009c

Alessandra Martina, s. v. Pasconi, Gaspare, *Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei Friulani*, 2. *L'età veneta*, Udine 2009, pp. 1950–1952.

MARUŠIČ, B. 1990

Branko Marušič, La rivolta dei contadini goriziani nell'anno 1713, *Annali di Storia Isontina*, III, 1990, pp. 37–54.

MARUŠIČ, J. 1990

Janez Marušič, Krajina Svete Gore, *Sveta Gora 1539–1989. Gradivo s strokovnega srečanja* (ed. Branko Marušič), Gorica 1990, pp. 115–122.

MEDEOT, C. 1983

Camillo Medeot, Un famoso pellegrinaggio a Monte Santo, *Quaderni Giuliani di Storia*, I, 1983, pp. 123–134.

MEDEOT, M. 1986

Marino Medeot, Immagini devozionali popolari nel Friuli orientale fra il XV e il XX secolo, *Marian e i païs dal Friûl orientâl* (ed. Eraldo Sgubin), Gorizia 1986, pp. 335–355.

MENAŠE 1994

Lev Menaše, *Marija v slovenski umetnosti. Ikonologija slovenske marijanske umetnosti od začetkov do prve svetovne vojne*, Celje 1994.

MERLO 2007

Grado G. Merlo, *V imenu svetega Frančiška. Zgodovina manjših bratov in frančiškanstva do začetka 16. stoletja*, Ljubljana 2007.

MIKLAVČIČ 1960

Maks Miklavčič, s. v. Schell pl. Schellenburg, Jakob, *Slovenski biografski leksikon*, III/9, Ljubljana 1960, pp. 215–216.

MIOTTI 1980

Tito Miotti, *Le giurisdizioni del Friuli orientale e la contea di Gorizia*, Udine 1980 (Castelli del Friuli, 3).

MLAKAR 2012

Liliana Mlakar, *Monte Santo - Sveta Gora*, Gorizia 2012 (Le Chiese nel Goriziano, 16).

MLAKAR 2017

Liliana Mlakar, L'incoronazione della Madonna di Monte Santo, *Borc San Roc*, XXIX, 2017, pp. 52–57.

MOORMAN 1988

John R. H. Moorman, *History of the Franciscan order. From its origins to the year 1517*, Chicago 1988.

MORELLI DI SCHÖNFELD 1855–1856

Carlo Morelli di Schönfeld, *Istoria della Contea di Gorizia*, I–III, Gorizia 1855–1856 (cf. MORELLI DI SCHÖNFELD 2003).

MORELLI DI SCHÖNFELD 2003

Carlo Morelli di Schönfeld, *Istoria della Contea di Gorizia*, I–III, Mariano del Friuli 2003 (cf. MORELLI DI SCHÖNFELD 1855–1856).

MOSCHETTI 1932

Andrea Moschetti, *I danni ai monumenti e alle opere d'arte delle Venezie nella guerra mondiale MCMXV–MCMXVIII*, Venezia 1932.

MUROVEC 1993

Barbara Murovec, Alegorija petih čutov na freskah v gradu Jablje in na slikanih tapetah iz gradov Dornava in Zaprice, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. s. XXIX, 1993, pp. 133–148.

MUROVEC 2002

Barbara Murovec, Galerija slik v ljubljanskem uršulinskem samostanu, *Tristo let ljubljanskih uršulink. Zgodovina samostana, njegovih šol in kulturnih dejavnosti* (ed. Marija Jasna Kogoj), Ljubljana 2002, pp. 267–276.

MUROVEC 2003

Barbara Murovec, Likovni viri za baročno stropno slikarstvo v Sloveniji, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. s. XXXIX, 2003, pp. 92–145.

MUROVEC 2018

Barbara Murovec, Confraternities. Networks of Patrons, Artists, and Researchers. Preface = Bratovščine. Mreže naročnikov, umetnikov in raziskovalcev. Predgovor, *Acta historiae artis Slovenica*, XXIII/2 (= *Illuminating the Soul, Glorifying the Sacred. Religious Confraternities and the Visual Arts in Early Modern Europe*, edd. Barbara Murovec, Mija Oter Gorenčič, Barbara Wisch), 2018, pp. 7–10.

MUROVEC, ZAPLETALOVÁ 2007

Barbara Murovec, Jana Zapletalová, s. v. Gionima (Gionimo, Yonima), Simone, *Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, LIV, München, Leipzig 2007, pp. 408–409.

Nekrologij 1995

Nekrologij Slovenske frančiškanske province sv. Križa, Ljubljana 1995.

NICOLAUSIG 2016

Andrea Nicolausig, Il Monte Santo »Un boccone grosso e duro pei liberali«, *Borc San Roc*, XXVIII, 2016, pp. 46–51.

NICOLAUSIG 2017

Andrea Nicolausig, Monte Santo e il Goriziano, *Il Monte Santo. A 300 anni dall'incoronazione* (ed. Vanni Feresin), Gorizia 2017 (Supplemento a *Borc San Roc*, XXIX, 2017), pp. 50–53.

NICOLOSO CICERI 1982

Andreina Nicoloso Ciceri, *Tradizioni popolari in Friuli*, Reana del Roiale 1982.

Notabilia quaedam 2019

Notabilia quaedam. I diari dei notai Valentino e Matteo Dragogna (edd. Lucia Pillon, Cristiano Meneghel), Gorizia 2019 (Fonti e studi di storia sociale e religiosa, 17).

Notizie del santuario 1838

Notizie del santuario della B. V. Maria del Monte Santo sopra il villaggio di Salcano vicino alla città di Gorizia, Gorizia 1838.

OSVALD 2021–2022

Monika Osvald, Giovanni Pacassi starejši († 1697) in veliki oltar v Marijini cerkvi na Sveti Gori pri Gorici (pred 1686), *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. s. LVII–LVIII, 2021–2022, pp. 211–222.

PAHOR 2004

Daša Pahor, Mojster Anže Felicijan in arhitektura 17. stoletja med Brkini, Krasom in Istro, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. s. XL, 2004, pp. 127–156.

PALJK 2001

Vinko Paljk, Iz cerkvene zgodovine Solkana, *Jako stara vas na Goriškem je Solkan. Zbornik ob tisočletnici prve omembe kraja* (ed. Branko Marušič), Solkan 2001, pp. 98–135.

PANJEK, A. 1996

Aleksander Panjek, Il miserabil paese. Lotte di potere, conflitti economici e tensioni sociali nella contea di Gorizia agli inizi del Settecento, *Metodi e Ricerche*, XV/2, 1996, pp. 39–76.

PANJEK, A. 2002

Aleksander Panjek, *Terra di confine. Agricolture e traffici tra le Alpi e l'Adriatico. La contea di Gorizia nel Seicento*, Mariano del Friuli 2002 (Storia goriziana e regionale. Collana di studi e documenti, 2).

PANJEK, G. 1992

Giovanni Panjek, *La vite e il vino nell'economia friulana. Un rinnovamento frenato (Secoli XVII–XIX)*, Torino 1992.

PASCONI 1746

Casparus Pasconi, *Historia Ecclesiae et Conventus Montis Sancti Divae Virginis Gratiarum Comitatus Goritiensis*, Venetiis 1746 (cf. PASCONI, G. 1993).

PASCONI 1993

Gaspar Pasconi, *Kratka zgodovina Božje poti na Sveti Gori nad Solkanom blizu Gorice v starem zapisu iz leta 1843*, Sveta Gora pri Gorici 1993 (cf. PASCONI, G. 1746).

PAVANELLO 1981

Roberto Pavanello, La separazione, nel primo periodo di riforme teresiano, del potere amministrativo da quello giudiziario nelle province dell'Austria interiore, *Da Maria Teresa a Giuseppe II. Gorizia, il Litorale, l'Impero* (Gorizia, Palazzo Attems, 29. – 30. 11. 1980), Udine 1981, pp. 51–56.

PAVANELLO 1993a

Roberto Pavanello, La reggenza dell'Austria Interiore (1565–1782). Appunti per lo studio di un'alta corte di antico regime, *Grandi tribunali e rote nell'Italia d'antico regime* (edd. Mario Sbriccoli, Antonella Bettoni), Milano 1993, pp. 643–656.

PAVANELLO 1993b

Roberto Pavanello, Sulle riforme giudiziarie giuseppine nelle province austriache, con particolare riguardo alla città di Trieste e alle unite contee di Gorizia e Gradisca, *Clio*, XXIX/1, 1993, pp. 161–172.

PAVLIN 2006

Vojko Pavlin, *Goriško gospostvo ob prehodu pod Habsburžane na osnovi urbarja iz leta 1507*, Nova Gorica 2006.

PAVLIN 2010

Vojko Pavlin, Župnija sv. Petra v Šempetru pri Gorici od nastanka do druge polovice 18. stoletja, *Župnija Šempeter pri Gorici skozi stoletja* (ed. Mateja Poljšak Furlan), Šempeter pri Gorici 2010, pp. 11–64.

PAVLIN 2013

Vojko Pavlin, Župnija sv. Štefana v Solkanu in njen katapan iz leta 1757, *Arhivi*, XXXVI/2, 2013, pp. 329–346.

PAVLIN 2019

Vojko Pavlin, »Serija listin« Arhiva Slovenske frančiškanske province, Ljubljana 2019 (arhivski popis, tipkopis).

PIVEC STELÈ 1940

Melita Pivec Stelè, Starejši ženski samostani v Sloveniji, *Kronika slovenskih mest*, VII/3, 1940, pp. 151–157.

PLAHUTA 1990

Slavica Plahuta, Sveta Gora med drugo svetovno vojno, *Sveta Gora 1539–1989. Gradivo s strokovnega srečanja* (ed. Branko Marušič), Gorica 1990, pp. 49–52.

PODBERSIČ 2017a

Renato Podbersič, Svetogorska milostna podoba. Ob 300. obletnici kronanja, *SLO. Časi, kraji, ljudje. Slovenski zgodovinski magazin*, XIV, 2017, pp. 30–37.

PODBERSIČ 2017b

Renato Podbersič, P. Romuald Sitar - goriški rojak, *Svetogorska kraljica. Glasilo prijateljev Svete Gore*, XXII/1, 2017, pp. 46–49.

PODOBNIK 1993

Rafael Podobnik, *Sveta Gora pri Gorici*, Ljubljana, Nova Gorica 1993.

POLLERROSS 2018

Friedrich Polleroß, Die Immaculata, Kaiser Leopold I. und ein römisches Thesenblatt der Laibacher Franziskaner, *Acta historiae artis Slovenica*, XXIII/1, 2018, pp. 93–111.

PORCEDDA 2003

Donatella Porcedda, Una vita per lo Stato e per l'Istoria della Contea di Gorizia, *Studi e documenti su Carlo Morelli e l'Istoria della Contea di Gorizia* (edd. Silvano Cavazza, Paolo Iancis, Donatella Porcedda), Mariano del Friuli 2003, pp. 19–47.

PORCEDDA 2014–2015

Donatella Porcedda, Il capitanato di Gradisca tra Cinquecento e Seicento, *Memorie Storiche Forogiuliesi*, XCIV–XCV, 2014–2015, pp. 41–72.

PORCEDDA, MARTINA 1996

Donatella Porcedda, Alessandra Martina, Goriška grofija v prvi polovici 18. stoletja, *Antonio Paroli. 1688–1768* (Ljubljana, Narodna galerija, Gorizia, Musei Provinciali, Nova Gorica, Goriški muzej, ed. Ferdinand Šerbelj), Ljubljana 1996, pp. 16–31.

PREINFALK 2013

Miha Preinfalk, *Plemiške rodbine na Slovenskem. 18. stoletje, 1. Od Andriolija do Zorna*, Ljubljana 2013 (Blagoslovljeni in prekleti, 3).

PREINFALK 2014

Miha Preinfalk, *Plemiške rodbine na Slovenskem. 17. stoletje, 1. Od Billichgrätzov do Zanettijev*, Ljubljana 2014 (Blagoslovljeni in preklesti, 4).

QUINZI 2009

Alessandro Quinzi, Podobica Sv. Alojzija Gonzage in Stanislava Kostke Gottfrieda Bernharda Göza po sliki Antonia Balestre, *Acta historiae artis Slovenica*, XIV, 2009, pp. 167–170.

RAJŠP 1990

Vincenc Rajšp, Romanja, *Sveta Gora 1539–1989. Gradivo s strokovnega srečanja* (ed. Branko Marušič), Gorica 1990, pp. 26–33.

RAJŠP 2002

Vincenc Rajšp, Jakob Schell pl. Schellenburg in Ana Katarina pl. Hofstätter Schellenburg in uršulinski samostan v Ljubljani, *Tristo let ljubljanskih uršulink. Zgodovina samostana, njegovih šol in kulturnih dejavnosti* (ed. Marija Jasna Kogoj), Ljubljana 2002, pp. 33–40.

RESMAN 1995

Blaž Resman, *Barok v kamnu. Ljubljansko kamnoseštvo in kiparstvo od Mihaela Kuše do Francesca Robbe*, Ljubljana 1995.

RESMAN 2002

Blaž Resman, Uršulinski samostan in cerkev v Ljubljani, *Tristo let ljubljanskih uršulink. Zgodovina samostana, njegovih šol in kulturnih dejavnosti* (ed. Marija Jasna Kogoj), Ljubljana 2002, pp. 41–54.

RESMAN 2010

Blaž Resman, *Uršulinke v Ljubljani*, Ljubljana 2010 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 213).

RESMAN 2017

Blaž Resman, Accipe consilium a me. Mati božja dobrega sveta ter njene bratovščine in upodobitve na Slovenskem, *Acta historiae artis Slovenica*, XXII/1, 2017, pp. 45–110.

RILL 1992

Bernd Rill, *Karl VI. Habsburg als barocke Grossmacht*, Graz, Wien 1992.

RUTAR 1996

Silvester Rutar, *Ročinj*, Ročinj 1996.

Santuari di confine 2008

Santuari di confine. Una tipologia? Atti del Convegno di studi (ed. Andrea Tilatti), Gorizia 2008.

SCHIERA 1968

Pierangelo Schiera, *Il cameralismo e l'assolutismo tedesco*, Milano 1968.

SCHIVIZ VON SCHIVIZHOFFEN 1904

Ludwig Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel in den Matriken der Grafschaft Görz und Gradisca*, Wien 1904.

SENECA 1954

Federico Seneca, *La fine del patriarcato aquileiese (1748–1751)*, Venezia 1954.

SERAŽIN 1998

Helena Seražin, Krištof Lovrenc Flattenfeld - naročnik dveh Jelovškovih slikanih oltarjev, *Acta historiae artis Slovenica*, III, 1998, pp. 73–86.

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1997

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 (1804). Opisi, Karte (edd. Vincenc Rajšp, Drago Trpin), 3, Ljubljana 1997.

Slovenski zgodovinski atlas 2011

Slovenski zgodovinski atlas, Ljubljana 2011.

SPANGHER 1982

Luciano Spangher, Monsanta, *Sot la nape*, XXXIV/4, 1982, pp. 37–47.

SPANGHER 1987

Luciano Spangher, *Le chiese di »Gio. Maria Marussig«*, Gorizia 1987.

SPESSOT 1925

Francesco Spessot, Primordi, incremento e sviluppo delle istituzioni gesuitiche di Gorizia (1615–1773), *Studi Goriziani*, III, 1925, pp. 83–142.

Spisi 1982

Spisi sv. Frančiška Asiškega in sv. Klare, Celje 1982.

Spomenica ob dvestoletnici 1902

Spomenica ob dvestoletnici uršulinskega samostana v Ljubljani. 1702–1902, Ljubljana 1902.

STAFFUZZA 1977

Bruno Staffuzza, *Cenni storici sul Libro Fondiario e sul Catasto Fondiario di Gorizia*, Gorizia 1977.

Statuta 1719

Statuta Provincialia almae Provinciae S. Crucis Croatiae-Carnioliae, Labaci 1719.

STELÈ 1922

France Stelè, *Politični okraj Kamnik. Topografski opis*, Ljubljana 1922.

STELÈ 1940

France Stelè, *Umetnost v Primorju*, Ljubljana 1940.

STELÈ 1960

France Stelè, *Umetnost v Primorju*, Ljubljana 1960.

STESKA 1913

Viktor Steska, Zdravnik dr. Marka Grbec (1658–1718), *Dom in svet*, XXVI/5, 1913, pp. 177–179, 225–228, 262–265, 292–295, 337–340.

STOLL 2015

Peter Stoll, The Imperial City of Augsburg and the Printed Image in the 17th and 18th Centuries, *De Augsburgro a Quito. Fuentes grabadas del arte jesuita quiteño del siglo XVIII* (Quito, Iglesia y Convento de La Compañía de Jesús, 31. 7. – 3. 12. 2014, ed. Almerindo Ojeda y Alfonso Ortiz), Quito 2015, pp. 17–66.

STRES 1990

Peter Stres, Sveta Gora v zgodovinopisju, *Sveta Gora 1539–1989. Gradivo s strokovnega srečanja* (ed. Branko Marušič), Gorica 1990, pp. 53–59.

STRLE 1972a

Anton Strle, s. v. Marija Kraljica, *Leto svetnikov*, IV, Ljubljana 1972, pp. 424–434.

STRLE 1972b

Anton Strle, s. v. Marijino vnebovzetje, *Leto svetnikov*, III, Ljubljana 1972, pp. 354–369.

Sveta Gora 1990

Sveta Gora 1539–1989. Gradivo s strokovnega srečanja (ed. Branko Marušič), Gorica 1990.

SVOLJŠAK 1990

Drago Svoljšak, Sv. Katarina nad Novo Gorico, *Goriški letnik*, XVII, 1990, pp. 33–48.

ŠERBELJ 2002

Ferdinand Šerbelj, *La pittura barocca nel Goriziano* (Ljubljana, Narodna galerija, Grad Dobrovo, Goriški muzej, april – junij 2002), Ljubljana 2002.

ŠKOFJLANEC 2008

Jože Škofljanec, *Observanti Province sv. Križa in slovenske pokrajine od konca 15. do srede 18. stoletja*, Ljubljana 2008 (doktorska disertacija, tipkopis).

ŠMID 1999

Franc Šmid, Ana Katarina Hofstetter in Jakob Schellenburg, *Drevesa. Bilten slovenskih rodoslovcev*, VI/1–4, 1999, pp. 14–17.

ŠOUREK 2019a

Danko Šourek, Triumphus Coronatæ Reginæ. Scenografija krunidbe čudotvorne slike Majke Božje Trsatske 1715. godine, *Vera imago G. V. Mariæ Tarsactensis* (ed. Marina Vicelja-Matijašič), Rijeka 2019, pp. 157–172.

ŠOUREK 2019b

Danko Šourek, Iconography of the Sacred Stage. Scenography for the Canonical Coronation of Our Lady of Trsat, *Art and Politics in the Modern Period* (edd. Dragan Damjanović, Lovorka Magaš Bilandžić, Željka Miklošević, Jeremy Walton), Zagreb 2019, pp. 111–118.

ŠPELIČ 2010

Miran Špelič, Visoko šolstvo v redu manjših bratov od ustanovitve vikarije - Province sv. Križa do ustanovitve Univerze v Ljubljani, *Acta ecclesiastica Sloveniae*, XXXII/32, 2010, pp. 199–270.

ŠPELIČ 2013

Miran Špelič, Utrinki s študija brežiških študentov moralne teologije, *S patri smo si bili dobri. Tri stoletja brežiških frančiškanov* (ed. Jože Škofljanec), Krško, Ljubljana 2013, pp. 303–320.

ŠTIH 1994

Peter Štih, *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*, Ljubljana 1994.

ŠUMI 1966

Nace Šumi, *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 1966.

TACCOLINI 1988

Mario Taccolini, *L'esenzione oltre il catasto. Beni ecclesiastici e politica fiscale dello Stato di Milano nell'età delle riforme*, Milano 1988.

TAVANO, L. 1983

Luigi Tavano, Religiosità e società nelle Confraternite di Gorizia (Secoli XV–XIX), *Studi Goriziani*, LVII–LVIII, 1983, pp. 135–159.

TAVANO, L. 1990a

Luigi Tavano, Il diario di P. Paolino fra Salcano e Monte Santo. Dall'evacuazione alla ripresa del maggio 1945, *Voce Isontina*, 26 maggio 1990, p. 9.

TAVANO, L. 1990b

Luigi Tavano, Sveta Gora med dvema vojnama (1918–1945), *Sveta Gora 1539–1989. Gradivo s strokovnega srečanja* (ed. Branko Marušič), Gorica 1990, pp. 42–48.

TAVANO, L. 1998

Luigi Tavano, Struttura religiosa e dinamiche socio-culturali nella storia di Monte Santo, *Santuari alpini. Luoghi e itinerari religiosi nella montagna friulana. Atti del Convegno di studi*, Udine 1998, pp. 133–154.

TAVANO, L. 2004

Luigi Tavano, *La diocesi di Gorizia 1750–1947*, Mariano del Friuli 2004.

TAVANO, L. 2006

Luigi Tavano, La vita socio-religiosa di Gorizia nel catapan parrocchiale del Seicento, *Barok na Goriškem = Il Barocco nel Goriziano* (ed. Ferdinand Šerbelj), Nova Gorica 2006, pp. 29–40.

TAVANO, S. 1990a

Sergio Tavano, Iconografia mariana in terra aquileise e goriziana fino al 1544, *Folium Ecclesiasticum Archidiocesis Goritiensis*, CXIV/1, 1990, pp. 69–76.

TAVANO, S. 1990b

Sergio Tavano, Marijanska ikonografija na oglejskem ozemlju do leta 1544, *Sveta Gora 1539–1989. Gradivo s strokovnega srečanja* (ed. Branko Marušič), Gorica 1990, pp. 87–93.

TAVANO, S. 1993

Sergio Tavano, *Gorizia e Aquileia. Un tesoro in comune*, Udine 1993.

TAVANO, S. 1994

Sergio Tavano, La riforma cattolica nel Goriziano attraverso i nuovi ordini religiosi dal 1591, *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628* (ed. Werner Drobiesch et al.), Klagenfurt, Graz 1994, pp. 155–169.

TAVANO, S. 1999

Sergio Tavano, Gorizia nel 1919 (e oltre). Dall'abbraccio friulano alla soppressione della provincia, *Ce fastu?*, LXXV, 1999, pp. 177–203.

TAVANO, S. 2000

Sergio Tavano, Culti e immagini, *Patriarchi. Quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale* (Aquileia, Museo del Patriarcato, Cividale del Friuli, Museo Archeologico Nazionale di Palazzo De Nordis, 3. 7. – 10. 12. 2000, edd. Sergio Tavano, Giuseppe Bergamini), Milano 2000, pp. 97–108.

TAVANO, S. 2008

Sergio Tavano, Significati storici e valori artistici degli affreschi popponiani, *La Basilica di Aquileia. Gli affreschi dell'abside maggiore* (ed. Sergio Tavano), Udine 2008, pp. 99–112.

TAVANO, S. 2009

Sergio Tavano, Elementi paleocristiani del Duomo di Cividale, *Forum Julii*, XXXIII, 2009, pp. 84–94.

TAVANO, S. 2017

Sergio Tavano, Gorizia nel carteggio di Piero Gobetti, *Studi Goriziani*, CX, 2017, pp. 53–71.

TEMPESTINI 1974

Anchise Tempestini, Il maestro veneto dell'Incredulità di San Tommaso, *Antichità Viva*, XIII/2, 1974, pp. 11–17.

TEMPESTINI 1993

Anchise Tempestini, I fratelli Busati e il Maestro veneto dell'Incredulità di San Tommaso, *Studi di Storia dell'Arte*, IV, 1993, pp. 27–68.

TOMINEC 1928

Angelik Tominec, s. v. Hoffstetter, Jakob (Jožef), *Slovenski biografski leksikon*, III, Ljubljana 1928, p. 329.

TOMINEC 1929

Angelik Tominec, Pregled zgodovine frančiškanov med Slovenci. Hospic v Solkanu, *Cvetje z vrtov sv. Frančiška*, XLVI/10, 1929, p. 309.

TREBBI 1982

Giuseppe Trebbi, La questione aquileiese, *Cultura, religione e politica nell'età di Angelo Maria Querini* (edd. Gino Benzone, Maurizio Pegrari), Brescia 1982, pp. 669–687.

VALENTINELLI 1854

Giuseppe Valentinelli, Zur Geschichte der Patriarchen von Aquileja, *Notizenblatt der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien*, IV, 1854, p. 519.

VALENTINITSCH 1996

Helfried Valentinitzsch, Die Grafschaft Gradisca unter die Herrschaft der Fürsten Eggenberg, 1647–1717, *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark*, LXXXVII, 1996, pp. 87–103.

VERONESE 1995

Giuliano Veronese, Violenze e banditismo nobiliari in Friuli tra Seicento e Settecento. Il conte Lucio Della Torre, *Ce fastu?*, LXXI/2, 1995, pp. 201–221.

VILLA 2017

Giovanni Carlo Federico Villa, I Santacroce, un secolo di pennelli per Venezia, *I Santacroce. Una famiglia di pittori del Rinascimento a Venezia*, Cinisello Balsamo (MI) 2017, pp. 64–81.

VISOČNIK 2018

Julijana Visočnik, Mihael Kumar - »pomožni« škof v Ljubljani iz vrst frančiškanov, koadjutor ali sufragan?, *Bogoslovni vestnik*, LXXVIII, 2018, pp. 509–521.

VODNIK 1926

Anton Vodnik, Gradnja velikega oltarja v uršulinski cerkvi v Ljubljani, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, VI, 1926, pp. 65–88.

VRHOVEC 1888

Ivan Vrhovec, Iz domače zgodovine. II. Jakob Schell pl. Schellenburg, *Ljubljanski zvon*, VIII/1, 1888, pp. 87–93, 164–172.

VUK 1990

Marko Vuk, Likovni in simbolni pomen svetogorske slike Matere božje, *Sveta Gora 1539–1989. Gradivo s strokovnega srečanja* (ed. Branko Marušič), Gorica 1990, pp. 73–86.

WILDMOSER 1984

Rudolf Wildmoser, Gottfried Bernhard Göz (1708–1774) als ausführender Kupferstecher. Untersuchung und Katalog der Werke, *Jahrbuch des Vereins für Augsburger Bistumsgeschichte*, XVIII, 1984, pp. 257–340.

WILDMOSER 1985

Rudolf Wildmoser, Gottfried Bernhard Göz (1708–1774) als ausführender Kupferstecher. Untersuchung und Katalog der Werke, *Jahrbuch des Vereins für Augsburger Bistumsgeschichte*, XIX, 1985, pp. 140–296.

WURZBACH 1861

Constantin v. Wurzbach, s. v. Harsch, Ferdinand Philipp Graf, *Biographischer Lexikon des Kaisertums Österreichs*, VII, Wien 1861, pp. 387–388.

ZANINELLI 1963

Sergio Zaninelli, *Il nuovo censo dello Stato di Milano dall'editto del 1718 al 1733*, Milano 1963.

ZAPLETALOVÁ 2011

Jana Zapletalová, *Simone Gionima (1655–1731)*, Olomouc 2011.

ZLAMALIK 1967

Vinko Zlamalik, *Strossmayerova Galerija starih majstora Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb 1967.

ZSCHOKKE 1894

Hermann Zschokke, *Die theologischen Studien und Anstalten der katholischen Kirche in Österreich. Aus Archivalien*, Wien, Leipzig 1894.

Slikovna priloga

FIG. 452. — MONTESANTO - *Rovine del Santuario.*

1. Fotografija ruševin svetogorske cerkve

FIG. 453. — MONTESANTO - *Rottami del Santuario.*

2. Fotografija ostankov opreme svetogorske cerkve

3. Mati Božja z Jezusom na prestolu, druga polovica 17. stoletja. Sveta gora, bazilika Kraljice Svetogorske

4. Nekdanji svetogorski veliki oltar, pred 1686. Marijino Celje nad Kanalom (Lig), župnijska cerkev sv. Zenona in Marijinega imena, veliki oltar

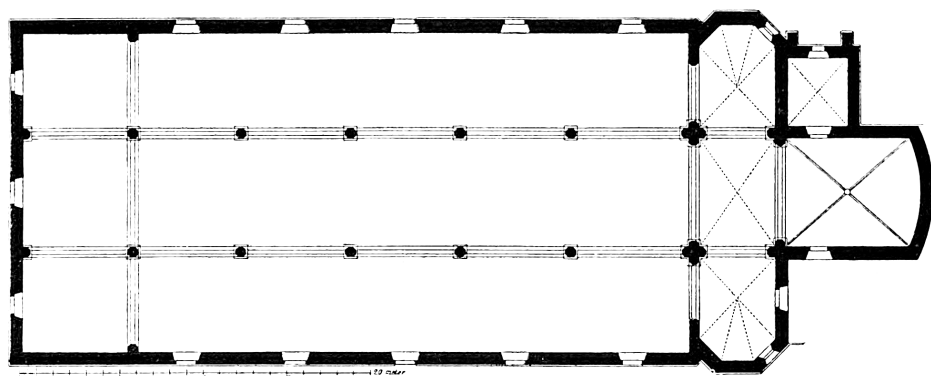
5. Nekdanji svetogorski tabernakelj, pred 1686. Avber na Krasu, župnijska cerkve sv. Nikolaja, veliki oltar

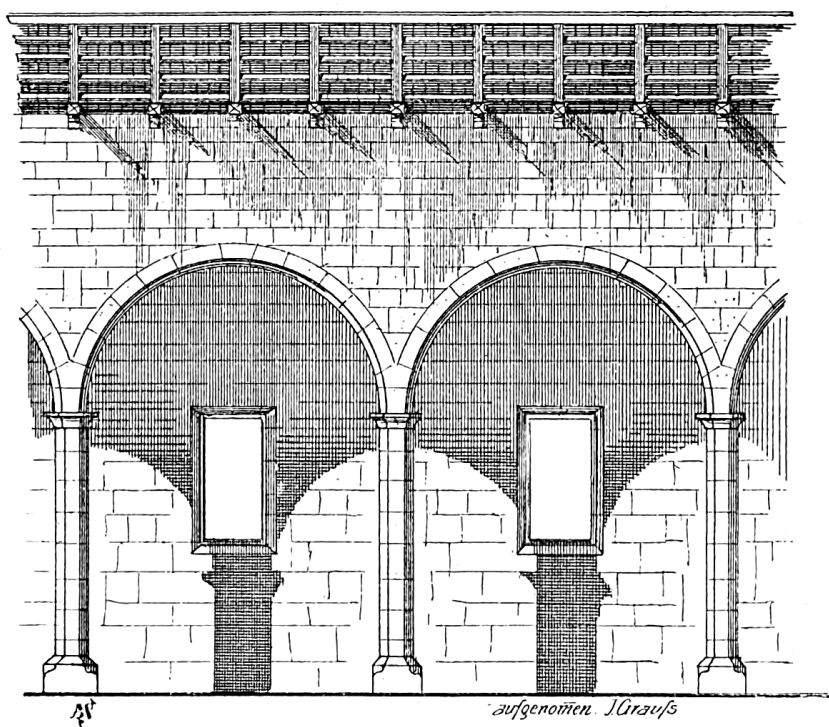
6. Angelo De Putti, Angel atlant, ok. 1710–1712. Sveta gora, bazilika Kraljice Svetogorske

7. Ostanki poslikave na severni steni svetogorske cerkve leta 1916

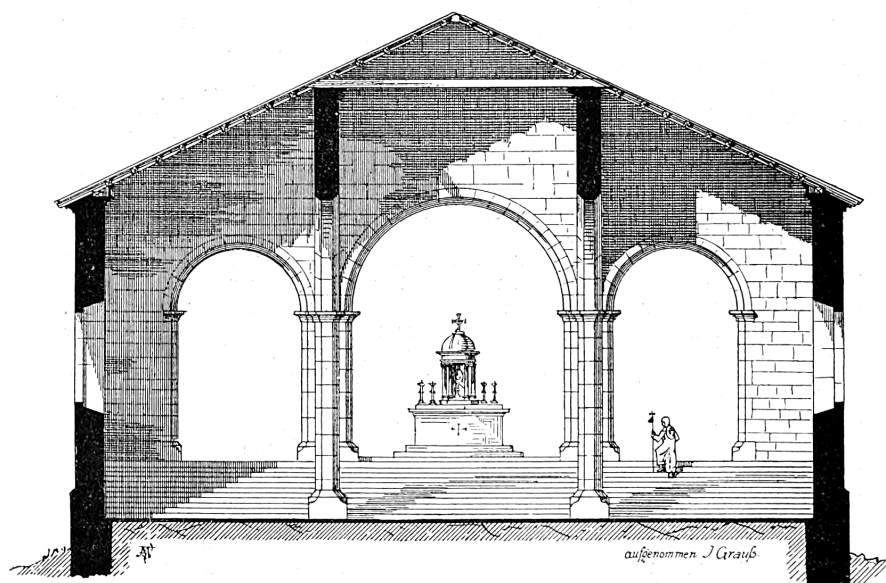

1. Tloris cerkve na Sveti gori

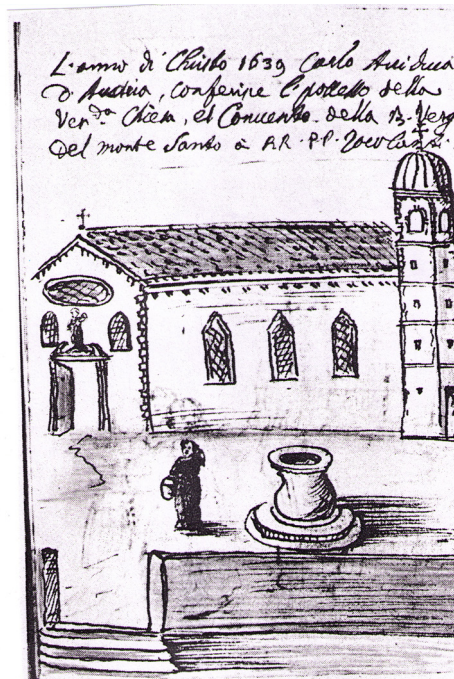
Monte santo. (Längsschnitt durch das Schiff.)

2. Pogled v južno stransko ladjo

Monte santo. (Querschnitt des Schiffes.)

3. Prečni prerez s pogledom proti prezbitteriju

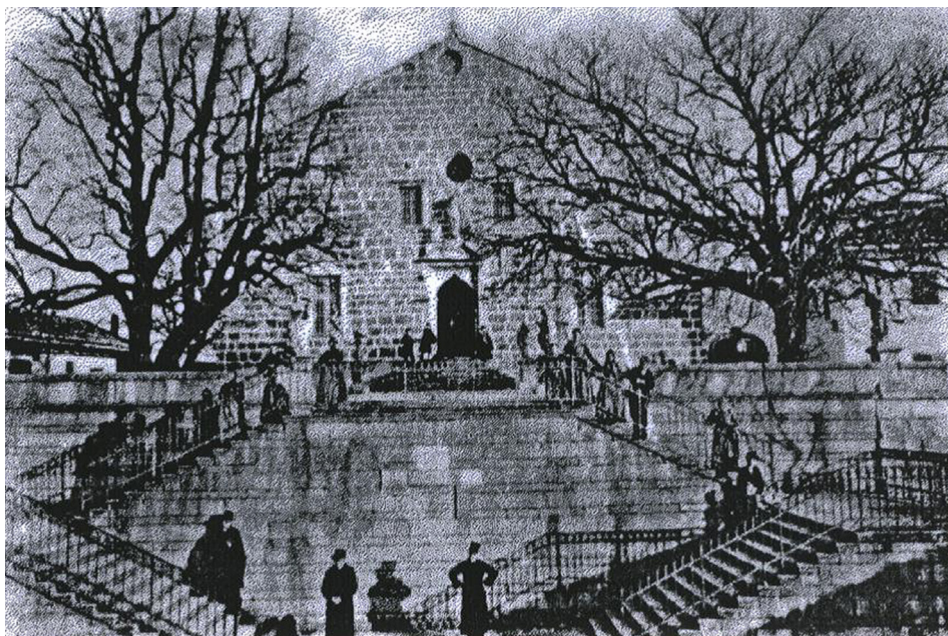
4. G. M. Marussig, Zunanjščina cerkve na Sveti gori, risba, 1639

5. Notranjščina cerkve proti vzhodu

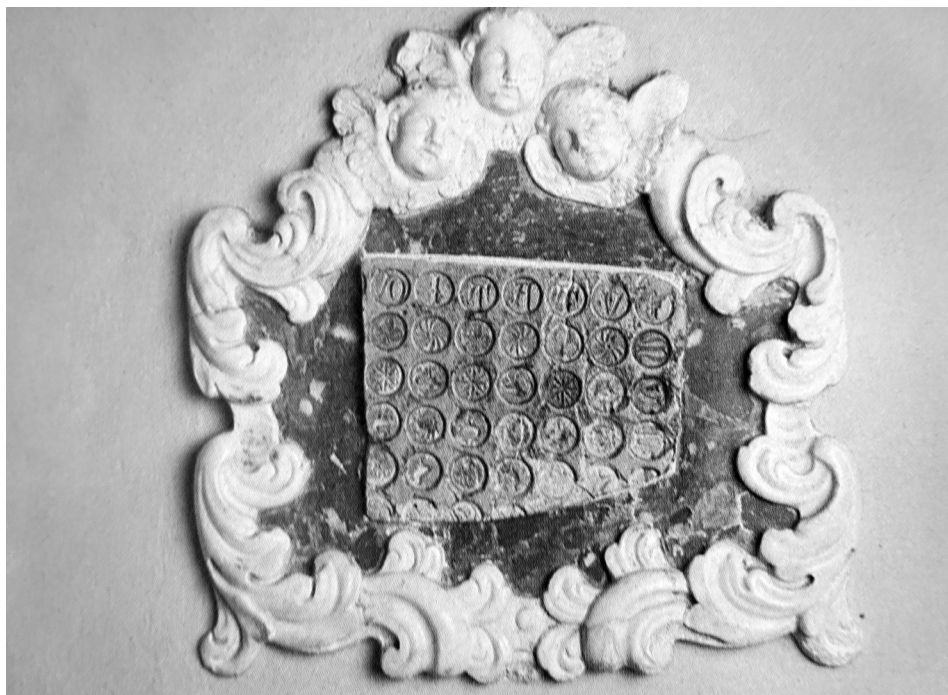
6. Medvojna fotografija uničene cerkve, 1915

7. Cerkev na Sveti gori, zahodna fasada

8. Uničeno stopnišče pred zahodno fasado, 1915

1. Fragment svetogorske kamnite plošče

2. Na območju nekdanjega gramoglianskega gradu stoji danes kmetija (azienda agricola) Visintini

3. Solkan z bližnjimi vzpetinami na vojaškem zemljevidu z druge polovice 18. stoletja (Slovenija na vojaškem zemljevidu 1997, sekcija 181, del)

infra scripti p̄schoy de dno p̄sbitero gergio lampky aū
 feget Andree sūso Valentino corier oīs di dicta Villa et Jan
 le sūto floriano: t̄p̄ testibz ad hoc Vocatis et Rogatis: ibi p̄
 negorijus grabnar hiet samis m̄de tamē languens cor
 in m̄sa: fecit et ordinavit sūis m̄cupatū testamētū
 ultimā v̄oluntatē declaravit et ordinavit ut infi
 primis aīam eius cōmēdavit deo dīp̄siti et Creatori et
 vero sepelire in cīnīterio s̄ti silvestri in penina p̄o lega
 ordinavit ecclesie Beate Xginis Marie supra salmū
 sūmūza: in vna vinea in perhypetis penina in lo
 chēnidrety: plantas quatuor et ab inferiori parte: d
 ordinavit esse Beate Xginis Marie in sabatino in
 eta vinea plantas quatuor sequentes d̄o lega
 vit eis v̄xori in dicta vinea plantas tres seq
 pastū si nō: possit p̄are cūm filiis: quō ad v̄i
 mē de dicta vinea: Ca: M̄y: denmas d̄o ligavit
 ut quōd filij dicti testatoris debet. se bene gube
 omnia in cōmūnia laborare habere et dīvī
 dixit q̄ v̄xor Bartholomei eius filij dedit: ad do
 duratos Viginti septē: de eius sūatūschina: et
 morgengabio duratos duodenim quos tenentur
 re ex bona cōmūnia sūp̄ dicto v̄xori. q̄ Barth
 in filij: alij dno filij

4. Del besedila Gravnerjeve oporoke (ASFP, 1, listine, Sveta gora, št. 15)

6. Ostanki sabotinske cerkve

7. Pogled s Sabotina na Sveto goro

1. Marijina krona na Svetogorski milostni podobi Matere Božje z Jezusom

2. Jezuščkova krona na Svetogorski milostni podobi Matere Božje z Jezusom

3. Simone Gionima, Ana Katarina pl. Schellenburg, 1704. Ljubljana, uršulinski samostan

4. Simone Gionima, Sv. Katarina. Ljubljana, uršulinski samostan

5. Franchijevi zvonovi pripravljeni na odvoz z vozem

6. Slovo uršulink od Franchijevih zvonov

7. Simone Gionima, Sv. Uršula, ok. 1727. Ljubljana, župnijska cerkev sv. Trojice

8. Simone Gionima, Sv. Uršula (detajl z aliančnim grbom Schellenburg-Hofstätter), ok. 1727. Ljubljana, župnijska cerkev sv. Trojice

9. Francesco Robba, Veliki oltar, 1730–1744. Ljubljana, župnijska cerkev sv. Trojice

10. Aliančni grb Schellenburg-Hofstätter na Marijinem oltarju. Ljubljana, župnijska cerkev sv. Trojice

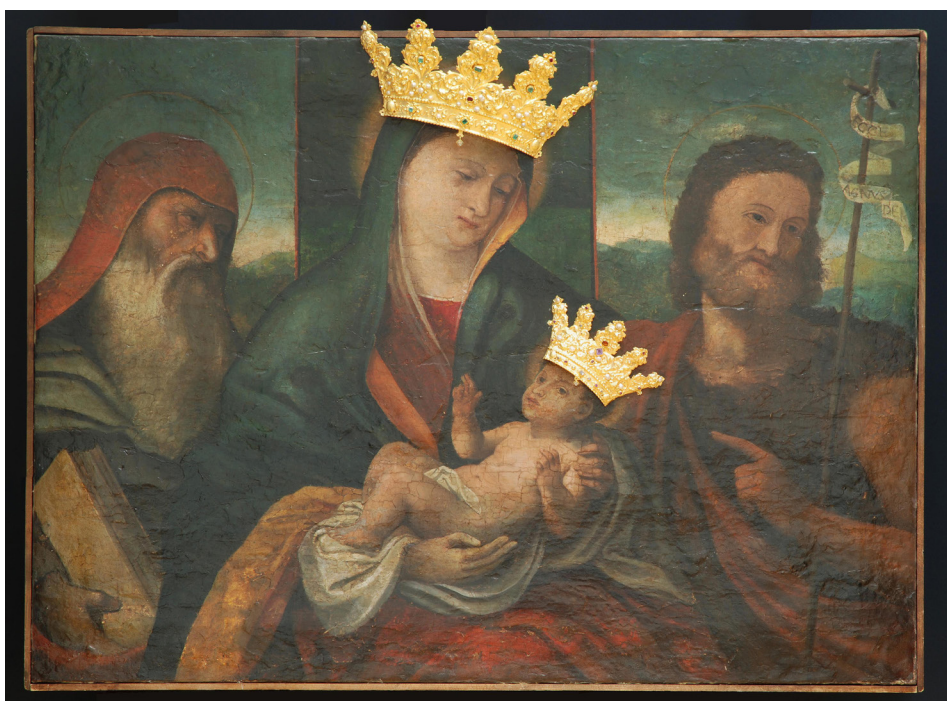
11. Grb rimskega kapitlja na Marijini kroni Svetogorske milostne podobe. Sveta gora, bazilika Kraljice Svetogorske

12. Aliančni grb Schellenburg-Hofstätter na Marijini kroni Svetogorske milostne podobe. Sveta gora, bazilika Kraljice Svetogorske

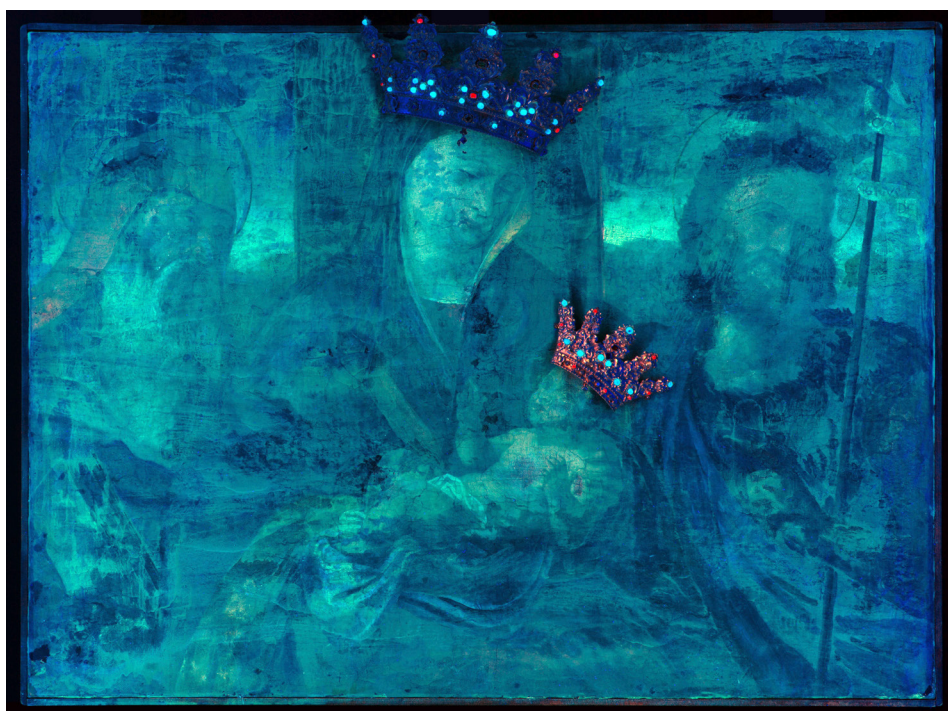
13. Spodnji del Marijine krone s kraticami A. C. V. S.

1. Fotografija slike pri vidni svetlobi

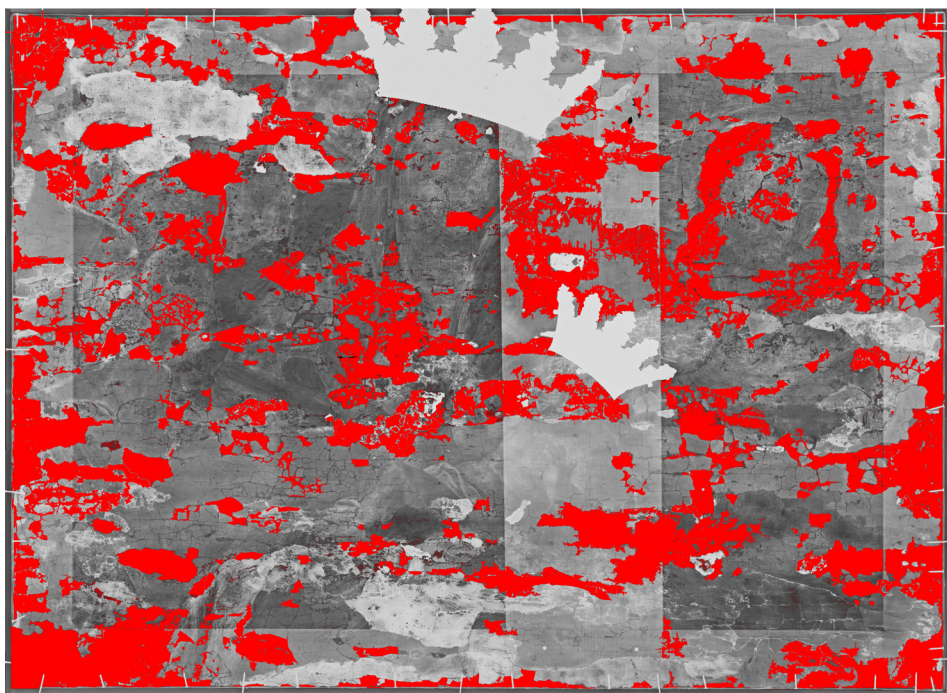
2. Fotografija slike pri stranski svetlobi

3. Fotografija ultravijolične fluorescence

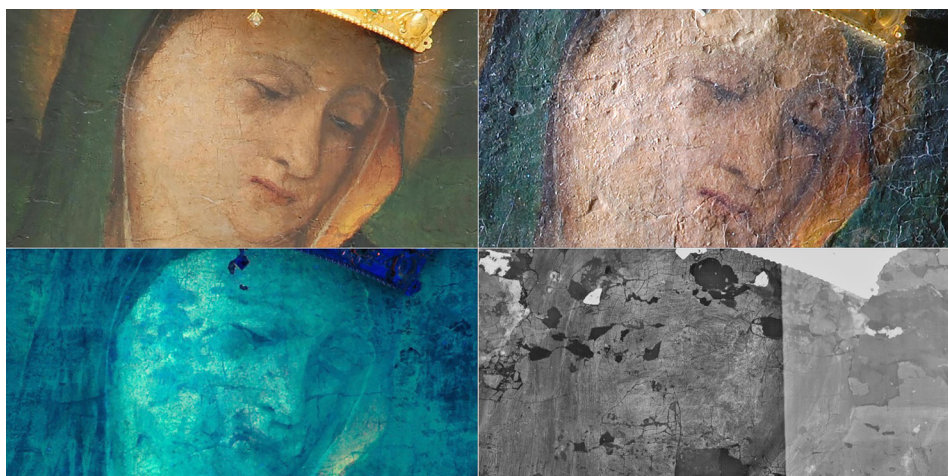
4. Fotografija rentgenskega posnetka

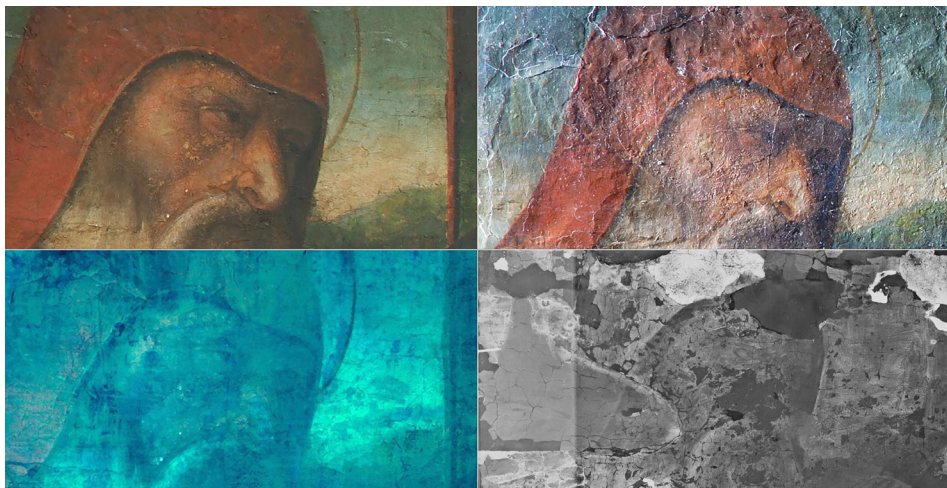
5. Grafični prikaz manjkajočih delov podloge in barvne plasti

6. Fotografija zadnje strani slike

7. Primerjava detajla Marijinega obraza v vidni, stranski svetlobi, ultravijolični fluorescenci in rentgenu

8. Primerjava detajla z obraza preroka Izaija v vidni, stranski svetlobi, ultravijolični fluorescenci in rentgenu

9. Primerjava Jezusa v vidni, stranski svetlobi, ultravijolični fluorescenci in rentgenu

1. Alegorija kronanja Svetogorske milostne podobe Matere Božje, olje na platnu. Gorica, zasebna zbirka

2. Alegorija kronanja Svetogorske milostne podobe Matere Božje, olje na platnu. Trst, zasebna zbirka

3. Gottlieb Heiss, predloga Gottfried Bernhard Göz, Alegorija kronanja Svetogorske milostne podobe Matere Božje, tezni grafični list v tehniki mezzotinte. Gorica, Fundacija Coronini Cronberg

4. Elias Nessenthaler, predloga Jan Onghers, Brezmadežno spočetje Device Marije, tezni grafični list, 1700. Dunaj, Zbirka Polleroß

5. Gottlieb Heiss, predloga Johann Georg Bergmüller, Alegorija kršćanske modrosti, grafični list z doktorsko tezo, 1721. Olomuc, Regionalni muzej

6. Gottfried Bernhard Göz, poslikava romarske cerkve Device Marije v Birnau ob Bodenskem jezeru, 1749–1750

7. Giovanni in Leonardo Pacassi, marmorna oltarja s Svete gore, nekdanj posvečena sv. Trojici in Bratovščini Blažene Device Marije, 1688. Bate pri Grgarju, župnijska cerkev sv. Križa

8. Kronana milostna podoba Matere Božje s Svete gore nad Gorico, kolorirana litografija. Gorica, zasebna zbirka

9. Gabriel Bodenehr ml., Kronana milostna podoba Matere Božje s Svete gore nad Gorico, bakrorez, 1746

10. Franc Jelovšek, osnutek za podobico Škapulirske bratovščine pri ljubljanskih frančiškanih. Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, Grafični kabinet

11. Joseph in Johann Klauber, predloga Franc Jelovšek, Škapulirska Mati Božja, podobica Škapulirske bratovščine pri ljubljanskih frančiškanih. Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, Grafični kabinet

14. Franc Jelovšek (?), Passavska milostna podoba Marije Pomagaj, kolorirana grafika, iz nekdanjega uršulinskega samostana v Škofji Loki, sredina 18. stoletja. Stična, Muzej krščanstva na Slovenskem

1. Francesco Rizzo da Santacroce, Madonna con S. Girolamo e il Battista. Monte Santo / Sveta gora, Basilica della Beata Vergine

2. Andrea Mantegna, Adorazione dei Magi. Los Angeles, J. Paul Getty Museum

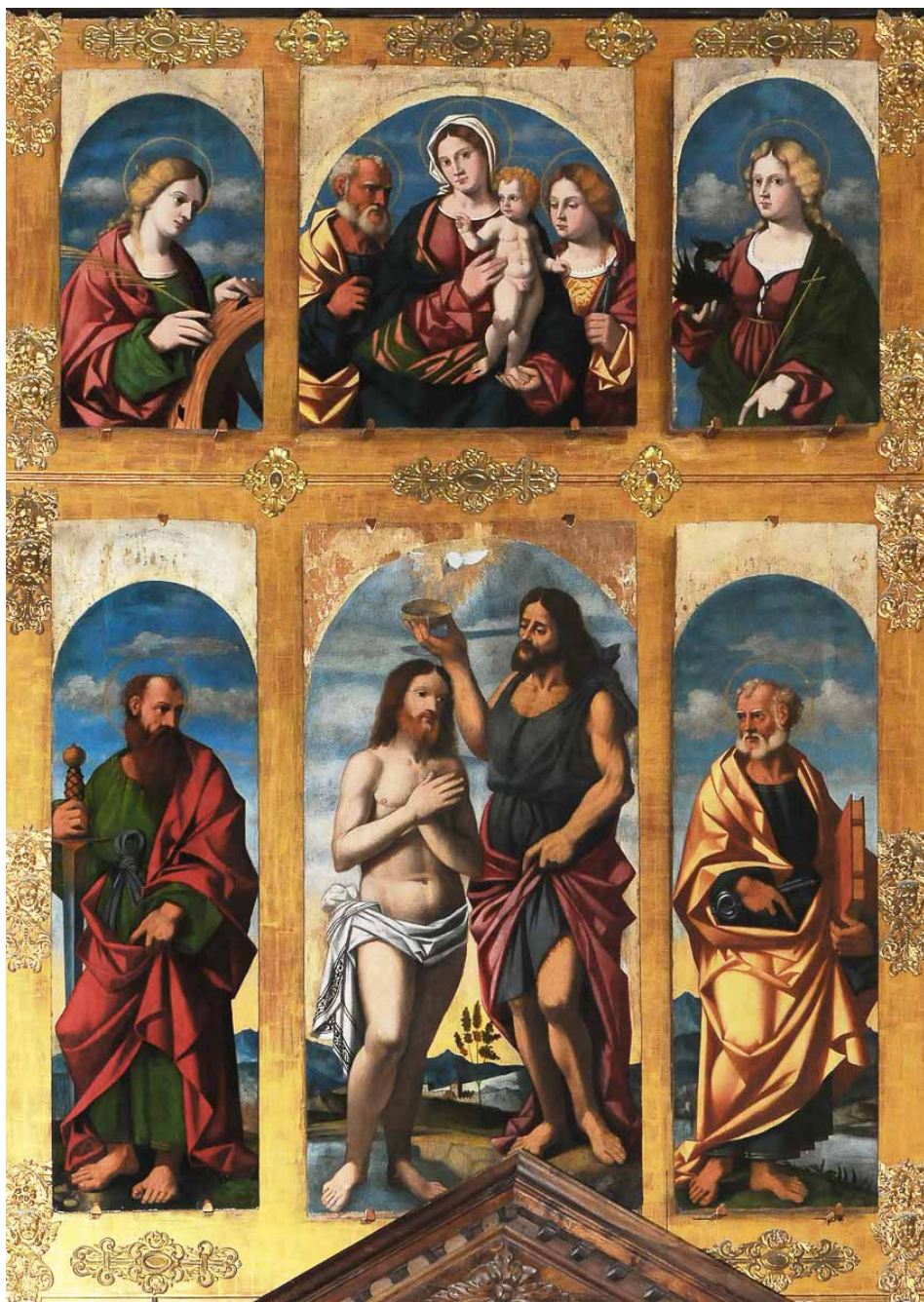
3. Francesco di Simone da Santacroce, Adorazione dei Magi. Berlin, Kaiser-Freidrich-Museum (già)

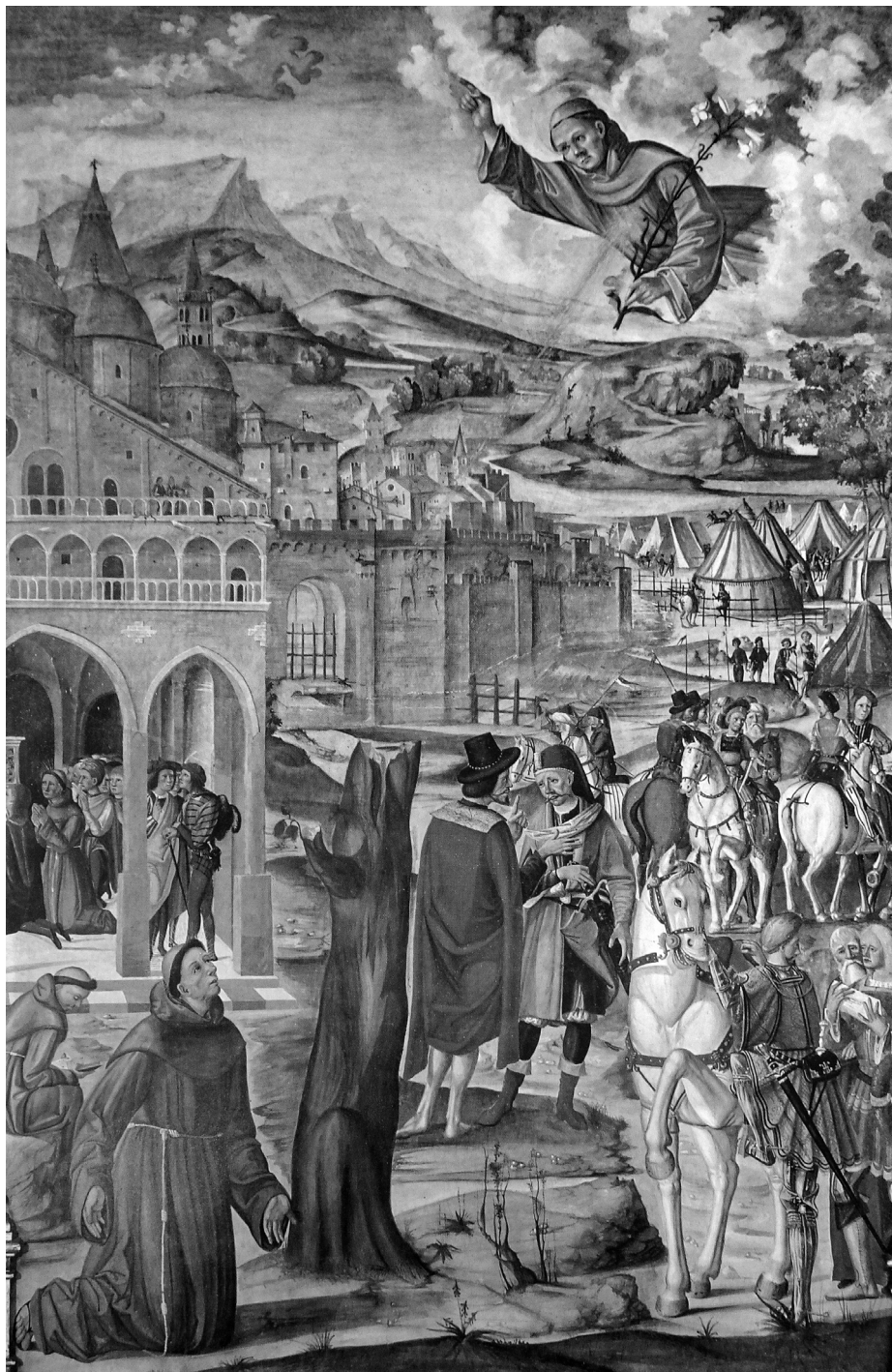
4. Francesco di Simone da Santacroce, Adorazione dei Magi. Verona, Museo di Castelvechio

5. Francesco Rizzo da Santacroce, Sposalizio mistico di S. Caterina d'Alessandria. Rovigo, Accademia dei Concordi

6. Francesco Rizzo da Santacroce, Polittico. Dossena (BG), Chiesa di S. Giovanni Battista

7. Filippo da Verona, Apparizione di S. Antonio al beato Luca Belludi. Padova, Scuola del Santo

8. Filippo da Verona, Madonna in gloria con i SS. Pietro e Nicola da Bari. Fabriano (AN), Museo Civico

9. Filippo da Verona, Madonna in gloria con i SS. Geminiano e Martino. Modena, S. Pietro

10. Luca Antonio Busati, *Genealogia di Cristo*. Cleveland, Museum of Art

11. Filippo da Verona, S. Girolamo nel deserto. Genova, coll. Gnecco

12. Filippo da Verona, Madonna con un Santo vescovo. Bergamo, Accademia Carrara

13. Filippo da Verona, Madonna con un Santo vescovo. Torino, Galleria dell'Accademia Albertina di Belle Arti

14. Filippo da Verona (attr.), Madonna con S. Caterina da Siena e S. Domenico. Zagreb, Strossmayerova galerija starih majstora

15. Francesco Rizzo da Santacroce, Sacra Famiglia con Zaccaria e Giovannino. Baltimore, Walters Art Gallery

16. Filippo da Verona, Madonna con Simeone. London, Christie's, 1984

17. Filippo da Verona, Madonna con S. Giovannino. Bassano del Grappa (VI), Museo Civico

18. Filippo da Verona, Madonna con i SS. Andrea e Giovanni Battista. Genova, Cambi, 2016

19. Francesco Rizzo da Santacroce, Presentazione di Gesù al Tempio. Venezia, S. Zaccaria

20. Filippo da Verona (attr.), Cristo morto con Nicodemo e Giuseppe di Arimatea. Cesena (FC), Cassa di Risparmio

21. Giovanni Bellini (e bottega), Trittico di S. Cristoforo della Pace. Berlin, Kaiser-Friedrich-Museum (già)

22. Girolamo da Santacroce, S. Giovanni Battista. Budapest, Szépművészeti Múzeum

23. Bartolomeo Veneto (attr.), Madonna con S. Girolamo e S. Francesco. Bergamo, coll. Pesenti

1. Davanti alla Basilica di San Pietro in Vaticano il 15 settembre 1950 il quadro del Santuario di Monte Santo viene innalzato da Alberto Medeot e Mario Tavano: in primo piano, a sinistra l'arcivescovo Carlo Margotti e a destra don Luigi Tavano

2. Dipinto settecentesco con la cerimonia dell'incoronazione della Vergine, Svetogorska Kraljica, 1939, 4

3. Scultura che riproduce l'immagine mariana di Monte Santo a Mariano del Friuli (in via Cavour 5)

Viri slikovnega gradiva

Monika Osvald, Matej Klemenčič: Moschetti 1932 (1, 2); Matej Klemenčič (3, 6); Fotodokumentacija TIC Kanal, foto Damijan Simčič (4); Fotodokumentacija ZVKDS OE Nova Gorica, foto Minka Osojnik (5); Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv und Grafiksammlung, WK1/ALB003/00690 (7)

Pavla Jarc: Graus 1885 (1–3); arhiv avtorice (4–8)

Vojko Pavlin: Frančiškanski samostan na Sveti gori (1); ARS (3); ASFP (4, 5); spletni viri (2, 6, 7)

Katra Meke: Barbka Gosar Hirci, RC ZVKDS (1, 2, 4, 11–13); Andrea Furlan, UIFS ZRC SAZU (3, 7); Arhiv uršulinskega samostana, Ljubljana (5, 6); Fototeka Oddelka za umetnostno zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani (8–10)

Barbka Gosar Hirci: Barbka Gosar Hirci (1–3, 6, 7–9); Petra Bešlagič in Sonja Fister (4); Andrej Hirci (5)

Monika Osvald: Gorica, Fundacija Coronini Cronberg (3); Olomuc, Regionalni muzej (5); Pasconi 1746 (9); Grafični kabinet, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana (10, 11); Museo de Arte Colonial de Mérida, Venezuela (12); Muzej krščanstva na Slovenskem, Stična (14); arhiv avtorice (1, 2, 4, 6–9, 13)

Anchise Tempestini: Barbka Gosar Hirci (1); Los Angeles, J. Paul Getty Museum (2); Berlin, Kaiser-Freidrich-Museum (3, 21); Cleveland, Museum of Art (10); Zagreb, Strossmayerova galerija starih majstora (14); Baltimore, Walters Art Gallery (15); Girolamo da Santacroce, S. Giovanni Battista. Budapest, Szépművészeti Múzeum (22); avtorjev arhiv (4–9, 11–13, 16–20, 23)

Sergio Tavano: avtorjev arhiv (1–3)

Kazalo osebnih in krajevnih imen

- Aachen, 35
 Aleksander VII., papež, 76
 Almenno San Bartolomeo, 84
 Aquileia → Oglej
 Atanazij, sv., 28
 Attems, Herman, 47
 Attems, Hieronim, 35, 47, 49
 Attems, Karl Mihael (Carlo Michele), 74, 95, 101
 Attems, Sigismondo, 99
 Aubel, Marija Ana, 66
 Augsburg, 85, 71–74, 77–78
 Avber, 10
 Baccheschi, Edi, 83, 84
 Baltimore, 86
 Barbana, 106
 Bartolomeo Veneto, 87
 Basaiti, Marco, 85
 Bassano del Grappa, 86
 Bate, 76
 Battisti, Carlo, 42–43
 Bavčer, Martin, 41
 Bekštajn (Finkenstein), 22
 Beljak (Villach), 22
 Belling, Joseph Erasmus, 77
 Bellini, Giovanni, 84–85
 Bellini, Jacopo, 85
 Bello, Marco, 84–85, 87
 Beltram, p. Gašper, 25
 Beltram, p. Žiga, 25
 Benedikt XIV. (Benedetto XIV), papež (papa), 26, 57, 101
 Benetke, 8, 24–25, 54, 57, 59–65, 83–84, 86–87, 96–98, 101, 112
 Bensa, Francesco, 114–115
 Berenson, Bernard, 83–86
 Bergamo, 83–84, 86–87
 Bergmüller, Johann Georg, 72, 74
 Berlin, 85, 87
 Bernard iz Clairvaux-ja, sv., 8, 28
 Birnau, 75
 Bled, 22
 Bodenehr, Gabriel ml., 77
 Bohinj, 22
 Böhler, Julius, 86
 Boljunec, 39
 Bordon, Paris, 84
 Brdovec, 12
 Brescia, 86
 Brezigar, Ilario, 116
 Brnica (Fürnitz), 22
 Brno, 74
 Brumat, Miroslav, 35
 Budimpešta (Budapest), 72, 87
 Busati, Francesco, 85
 Busati, Luca Antonio, 84–85
 Bussi, Pietro Francesco, 52
 Buttò, 20
 Capodistria → Koper
 Carigrad, 29–30

- Carlo VI, imperatore → Karel VI., cesar
 Caselli, Cristoforo, 84
 Castagnavizza → Kostanjevica
 Catena, Vincenzo, 84–85
 Cecotti, p. Bonifacij, 26
 Cej, Ciril Metod, 7, 60
 Celovec, 20, 99, 114
 Cerknica, 22–23
 Cesena, 87
 Cevc, Emilijan, 10, 33, 36–40
 Chechel pl. Chechelsberg (Kechelsberg),
 Marina, s. Marija Antonija, 64
 Chechel pl. Chechelsperg, Giovanni
 Giorgio, 64
 Cima da Conegliano, 84
 Cividale → Čedad
 Cleveland, 85
 Cocolin, Pietro, 113
 Cormons → Krmin
 Corno di Rosazzo → Rožac
 Corompai, Duilio, 111
 Coronini, Rudolf, 42
 Corvino, Mattia → Korvin, Matija
 Cossár, Ranieri Mario, 36, 65
 Cromazio, san, 105
 Čapeta Rakić, Ivana, 84
 Čedad, 22, 44, 105
 Červ, Anton, 12, 35, 41
 d'Harrsch, Ferdinando Filippo →
 Harsch, Ferdinand Filip
 De Fin, Antonio, 99–100
 De Marchi, Andrea G., 87
 De Putti, Angelo, 10
 de' Pitati, Bonifazio, 84
 DeGratia, Angel, 18
 Del Mestri, Josip Anton, 52–53, 65
 Del Neri (Delneri), Clemente, 9–10
 Delfin, Dionizij → Dolfin, Dionisio
 Della Bona, Giuseppe Domenico, 42
 Della Chiesa, Bruno, 83–84
 Della Torre, Carlo, 101
 Della Torre, Gerolamo, 101, 107, 115,
 117
 Della Torre, grof, 58
 Della Torre, Lucio Antonio, 101
 Della Torre, Sigismondo, 101
 Delmestri, Giuseppe Antonio → Del
 Mestri, Josip Anton
 Diana, Benedetto, 83
 Dinarich, P. F. Vigilio, 72, 79
 Dolfin, Dionisio, 52–54, 65
 Dolina pri Trstu, 22
 Donauwörth, 75
 Dossena, 84–86
 Dragogna, družina, 101
 Dunaj, 13, 34–35, 42, 53, 62–63, 71–
 72, 84, 89, 91–92, 94, 99–100
 Duns Scot, Janez, 17, 72
 Dutovlje, 39
 Eberstein → Svinec
 Eberstein, družina, 41–42
 Eckstein, Franz Georg Ignaz, 74
 Edling, Rudolf Jožef (Rodolfo
 Giuseppe), 76, 103
 Efrem Sirski, sv., 28
 Endrizzi, Guglielmo, 109
 Fabiani, Max, 108, 110
 Fabiani, p. Placid, 18
 Fabriano, 85
 Facchinetti, Simone, 84

- Fajdiga, p. Maver, 8, 11, 18, 25–26, 60–61
 Fara (Farra d'Isonzo), 23, 71
 Fasiolo, Onorio, 35
 Fattori, Giovanni, 56
 Felber, Janez Krstnik, 63
 Ferdinand II., cesar, 19–20, 48, 89
 Ferdinand III., cesar, 20, 93
 Feresin, Vanni, 9
 Ferligoj, Urška (Uršula), 9, 41, 49, 73, 105, 108, 114
 Filippo da Verona, 84–87
 Fiocco, Giuseppe, 83
 Fiume → Reka
 Flachenfeld, družina, 76
 Flachenfeld, Krištof Lovrenc, 76
 Fogar, Luigi, 108
 Forni Avoltri, 83
 Franc I, cesar, 94–95, 107
 Francesco di Simone, 83–85
 Francesco I, imperatore → Franc I, cesar
 Francesco II, imperatore → Franc I, cesar
 Franchi, Gašper, 63
 Frančišek Asiški, sv., 12, 15–16, 28, 76
 Furlan, Alfonz, 25
 Galizzi, Giovanni, 83
 Gassenperger, Hainczlein, 34, 43
 Gemona → Humin
 Genova, 86
 Gionima, Simone, 62–63
 Giuseppe I, imperatore → Jožef I., cesar
 Giuseppe II, imperatore → Jožef II., cesar
 Glavinić, Franjo, 41
 Glušič, Konrad Adam, 14
 Gollmayr, Andrea, 108
 Gorica (Gorizia), 7, 13, 22–23, 34–35, 42–47, 51–53, 61–73, 77, 89, 92–103, 105, 114
 Gorica nad Solkanom, 8, 13, 41, 43
 Gospa Sveta, 106
 Göz, Gottfried Bernhard, 9, 71, 73–75, 77
 Gradec, 13–14, 96
 Gradišče ob Soči (Gradisca d'Isonzo), 22–23, 25, 96–103
 Gramogliano, 34, 43–44, 46
 Graus, Johann, 33, 36–39
 Gravner (Grabnar), Gregor, 46
 Graz → Gradec
 Gregor Nazianski, sv., 28
 Grgar, 23, 42, 48–49, 76
 Grimani, Marino, 7, 49, 72, 107, 114
 Haid, Johann Lorenz, 78
 Harsch, Ferdinand Filip, 100–101
 Heinemann, Fritz, 83, 86
 Heiss, Elias Christoph, 72, 74
 Heiss, Gottlieb, 9, 72–74, 78
 Heiss, Johann, 73
 Henrik, goriški grof, 50
 Herberstein (Herberštajn), Janez Jožef, 25
 Herberstein, družina, 44
 Hočevar, p. Evgenij, 18
 Hofstätter, Ana Katarina → Schell pl. Schellenburg, Ana Katarina
 Hofstätter, Filip Jakob, 61
 Hofstätter, Friderik Franc, 61

- Hofstätter, Marija Frančiška, s. Ana Katarina, 61
 Hofstätter, Marija Magdalena, 60
 Hofstätter, Mihael Jožef, p. Jakob, 61
 Honorij III., papež, 15
 Hoško, Emanuel, 12
 Hrenovice, 22
 Hrušica, 23
 Hudoklin, Radoje, 66
 Humin, 34, 41
 Ilirska Bistrica, 21
 Isola Bella, 87
 Janez Pavel II., papež, 32
 Jelovšek, Franc, 77–78
 Jeršek, Miha, 8–9
 Jeruzalem, 29, 35
 Jesenice, 22
 Jožef I., cesar, 89, 92, 97
 Jožef II., cesar, 9, 35, 42, 45, 95–97, 101–103, 107
 Kaisheim, 75
 Kalin, p. Servul, 18
 Kalzhizh, p. Michael, 72, 79
 Kamna Gorica, 22
 Kamnik, 21, 24, 52, 61–62
 Kanal ob Soči, 10, 23, 50
 Kappus, Karel Jožef, 60
 Karel II., nadvojvoda, 13–14, 73
 Karel VI., cesar, 9, 53, 73, 89–91, 93–94, 98–99, 101
 Kauniz, Franc Karel, 61
 Klagenfurt → Celovec
 Klauber, Johann Baptist, 74, 77
 Klauber, Joseph Sebastian, 74, 77
 Klemen VIII., papež, 15
 Klemen X., papež, 76
 Klemen XI., papež, 53
 Kobenzl, Leopold Ferdinand, 61
 Kočevje, 21
 Köln, 37
 Kolumbić, Filip, 18
 Koper, 22, 50, 114
 Korneli, Katarina, 50
 Korneli, Valentin, 50
 Korošak, p. Bruno, 41–42, 48
 Korvin, Matija, 90
 Kos, Franc, 8
 Kostanjevica, 11, 73, 95, 106, 113
 Košana, 22
 Kotari, 12
 Krajnik, Pavel, 12, 47
 Kren, Giovanni B., 110
 Krmin, 23, 53
 Kromberk (Strana), 34, 43, 45–46, 78
 Kropa, 22, 60
 Kumar pl. Kumberg, p. Mihael, 24–26
 Landol, 22
 Lantieri, Franc Anton (Francesco Antonio), 56
 Lattanzio da Rimini, 84
 Lavrič, Ana, 78
 Layer, Leopold, 78
 Lazari, p. Anton, 72
 Lazzarini, Pasquale, 115
 Leitheim, 75
 Leopold I., cesar, 48, 89–90, 92
 Leopold II., cesar, 105
 Leopold, Johann Christian, 74

- Leopoldo I, imperatore → Leopold I., cesar
 Leopoldo II, imperatore → Leopold II., cesar
 Lichtenreit(er), Karel (Carl), 9, 107
 Lig/Marijino Celje, 10, 106–107
 Ljubljana, 7–8, 11–14, 16–18, 20, 25, 50, 60–62, 64–66, 68, 77–78
 Logatec, 22–23
 Lokovec, 23
 Lombard, Peter, 17
 London (Londra), 86
 Longhi, Roberto, 84
 Lonica nad Trnjem, 40
 Lozej, p. Vilibald, 26
 Lož, 23
 Lucco, Mauro, 85
 Lussari → Višarje
 Lyon, 29
 Majnhard, goriški grof, 34, 43
 Maljavec, p. Leon, 24
 Malni Pascoletti, Maddalena, 72
 Mansueti, Giovanni, 84
 Mantegna, Andrea, 85, 97
 Marconi, Rocco, 86
 Margotti, Carlo, 110
 Maria Gail → Marija na Zilji
 Maria Luggau, 83
 Maria Saal → Gospa Sveta
 Maria Teresa → Marija Terezija
 Maria Zell, 106
 Mariano del Friuli, 9, 114, 116
 Marija na Zilji, 106–107
 Marija Terezija, 9, 89, 93–95, 98–99, 101
 Marjan iz Bosne, p., 19
 Marotti, Jurij Frančišek Ksaverij (Giorgio Francesco Saverio), 54–57, 59–60, 107, 116
 Marussig, Giovanni Maria, 37, 101
 Marušič, Branko, 114
 Mascioni, orglar, 111
 Mazoll, Marija Magdalena → Hofstätter, Marija Magdalena
 Mazoll, p. Franc, 61
 Mazza, Angelo, 87
 Mazzola, Filippo, 84
 Medeot, Marino, 116
 Memmingen, 74
 Mengore, 106
 Mirenski grad, 106
 Modena, 85
 Monaco di Baviera → München
 Monte Grisa → Vejna
 Montegrado → Mirenski grad
 Morelli di Schönfeld, Carlo, 9, 34, 42, 94, 96–97, 99, 101, 103
 Moschetti, Andrea, 9
 Most na Soči, 39, 42, 107
 Mottbas, Janez Krstnik, 62
 München, 86
 Mussolini, Benito, 110, 113
 Natale, Mauro, 85
 Nazarje, 14, 23–25
 Negretti, Jacopo → Palma starejši, Jakob
 Nessenthaler, Elias, 72
 Nogara, Giuseppe, 108
 Novak, br. Karel, 22
 Novo mesto, 16, 18, 21, 24, 54
 Nussdorfer, Gandulphus, 72, 79

- Oglej, 98, 105–106, 116
 Oliverio, Alessandro, 83
 Onghers, Jan, 72
 Pacassi, Giovanni, 76
 Pacassi, Leonardo, 76
 Padova, 10, 43–44, 85
 Pakljena, 84
 Palma starejši (il Vecchio), Jakob, 49, 86
 Pandulf iz Gramogliana, 34, 43–44
 Parenzo → Poreč
 Parma, 84
 Pasconi, p. Gašper (Gaspere; Lovrenc Frančišek), 19, 25, 41, 60, 75–77, 81, 107, 115–116
 Pasconi, p. Klar (Janez Pavel), 11, 24–25
 Passarowitz → Požarevac
 Pavel V., papež, 75
 Pazin, 13, 21–22
 Pedena → Pićanj
 Pevma, 46
 Pezzana, Lorenzo, 64
 Piazza, Adeodato, 110, 116
 Pićanj, 26, 54, 103, 107, 116
 Pij V., papež, 13
 Pij VI., papež, 76
 Pij IX., papež, 108
 Pij XII., papež, 29, 111
 Planina, 22–23
 Poerius, Bonaventura, 16
 Pola → Pulj
 Poljane, 22
 Poljud, 83
 Pontebba → Tablja
 Porcia, Bartolomeo, 45
 Poreč, 105
 Port Said, 29
 Povir, 22
 Požarevac, 90, 98
 Prem, 22
 Prijatelj, Kruno, 83
 Pucini, Matija, 34, 43
 Pucini, Nikolaj, 43
 Pulj, 105
 Quinzi, Alessandro, 9, 71
 Raab pl. Ravenheimb, Henrik, 63
 Rabatta, Ivan, 44
 Rabatta, Margarita, 44
 Rabatta, Mihael, 44
 Radekovo, 12
 Rauch (Rewchel, Rewchlin), 44
 Razdrto, 22
 Reka, 51, 55, 59, 96, 98–99
 Resman, Blaž, 78
 Rim, 8, 29–31, 35, 50, 52–55, 59, 65, 68, 89, 113
 Ristits, Luigi, 114
 Rizzo da Santacroce, Francesco, 7, 9, 83–86
 Ročinj, 50
 Rothbletz, Johann Georg, 74
 Rovigo, 95
 Rožac, 34, 43
 Salcano → Solkan
 Samobor, 12, 18
 San Pellegrino Terme, 9, 83–84
 Santa Lucia di Tolmino → Most na Soči
 Santacroce, družina, 83–84, 87
 Santacroce, Francesco di Simone, 85

- Santacroce, Francesco il Giovane da, 83
 Santacroce, Girolamo da, 83–84, 87
 Santacroce, Pietro Paolo da, 83
 Santiago de Compostela, 35
 Sappada, 83
 Sauris, 83
 Savoia, Eugenio di (Savojski, Evgenij), 89
 Savorgnano, Frančišek, 50
 Scalletari, p. Frančišek, 25
 Schell pl. Schellenburg, Ana Katarina, 8, 52–53, 59–61, 63, 65–66
 Schell pl. Schellenburg, Jakob, 8, 59–60, 63, 65–66
 Schell, Tomaž, 61
 Seepach, Gregor, 47
 Senj, 12
 Senožeče, 22
 Sforza, Alessandro, 59
 Sgarbi, Vittorio, 85
 Sigor (Sigar), Leonard, 50
 Sikst V., papež, 15
 Sinacher, Abraham, 72
 Siparin, Anton, 47
 Sitar (Sittar), Janez Jakob (Joannes Jacobus), p. Romuald, 8, 18–19, 49–55, 60, 65–66, 72
 Sitar, Jakob, 50
 Sitar, Magdalena, 50
 Slatner, p. Kazimir, 18
 Slavina, 39
 Solkan, 8, 13, 15, 18–20, 23, 34, 41–44, 46–49, 53, 56–57, 73, 107, 109
 Spessot, Francesco, 71
 Speyer, 29, 75
 Spinola, Jurij (Giorgio), 53–54
 Spirito, Volfango, 36
 Split (Spalato), 83
 Srebrnič, Jožef, 112
 Stelè, France, 33, 39, 68, 71
 Sterzing, 61
 Stična, 78
 Strassoldo, Leopoldo Adamo (Leopold Adam), 56
 Strugnano/Strunjan, 106
 Svinec (Eberstein), 43
 Šentvid ob Glini (Sankt Veit an der Glan), 43
 Škabrijel, 44–45
 Škofja Loka, 21
 Škofljanec, Jože, 8
 Šmartno, 22
 Šmohor (Hermagor), 22
 Špelič, Miran, 12
 Šteberk, 23
 Števerjan, 22
 Štmaver, 42, 45–46, 48
 Šumi, Nace, 33
 Tablja (Pontebba), 22
 Tanzi, Marco, 87
 Tarvisio → Trbiž
 Tersatto → Trsat
 Thurn → Della Torre
 Thurn, Rajmund, 19
 Tolmin, 22, 101
 Tomaj, 22
 Tominec, Angelik, 12
 Torcello, 105
 Torino, 87

- Torre, gradbeni mojster, 51
 Trbiž, 22
 Trieste → Trst
 Trsat, 12, 14, 15–18, 21, 24–25, 32, 51–53, 55, 59, 99
 Trst, 21–22, 39, 71, 91, 95–99, 102–103, 105, 109–110, 114
 Trubar, Primož, 106
 Učja, 22
 Udine → Videm
 Uherské Hradiště, 74
 Ulrik iz Gramogliana, 34, 43–44
 Unec, 23
 Ungarisch Hradisch → Uherské Hradiště
 Vedova, p. Ludovik Marija, 57
 Vejna, 106
 Venezia → Benetke
 Venezuela, 78
 Venturi, Adolfo, 83
 Verona, 95
 Videm, 54–55, 101, 108–109
 Vienna → Dunaj
 Villa, Giovanni Carlo Federico, 84
 Villach → Beljak
 Villalta, 101
 Vincenzo di Girolamo, 84
 Vintana, Corrado, 36
 Vipavski Križ (nekoč Sv. Križ), 48
 Vipolže, 19
 Višarje, 106
 Vitovlje (Vittuglie), 39, 45, 106
 Vrata (Thörl), 22
 Vrhnika, 21, 23
 Wessobrunn, 75
 Wildenstein, Jožef, 56
 Zagreb (Zagabria), 86–87
 Zanin, Pietro, 111
 Zeri, Federico, 85
 Zuliani, Paolo (Paolino), 115
 Zulliani, Bartholomej, 17
 Zupančič, p. Francišek (Andrej Janez), 25
 Žbona (Spona), p. Bonaventura, 17, 23–24
 Železniki, 22
 Žigon, p. Žiga, 25
 Žiri, 23